

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

**SADIBEKOVA BIBISORA DJAPPAROVNA
BABAJANOVA NODIRA**

XITOIY IQTISODIYOTI

II qism

**«OzDAVMATBUOTLITI»
Toshkent-2011**

УДК : 338(510)(075)

65.9(5Кит)

S18

Ushbu kurs Xitoy davlati iqtisodiyotiga bag'ishlangan bo'lib, unda mamlakatning davlatchilik tarixi va Xitoy Xalq Respublikasi tashkil etilgan kundan boshlab bo'lgan davr yoritilgan. Jumladan, XXR ning ma'muriy hududiy bo'linishi, uning demografiyasi, "Ochiq eshiklar" siyosati, undagi iqtisodiy islohotlar jarayoni, mamlakatning qishloq xo'jaligi va sanoatining tarkibi hamda ushbu sohalarining rivojlanishi, erkin iqtisodiy zonalarining tashkil etilishi, mamlakatning byudjet, bank moliya tizimlari va uning tashqi iqtisodiy aloqalari batafsil taxlil etilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma xitoy iqtisodiyoti yo'nalishdagi, 3 kurs talabalari, magistrlar, aspirantlar hamda Osiyo Tinch Okeni Mintaqasi iqtisodiyoti bo'yicha ilmiy ish olib boruvchi barcha izlanuvchilar va mazkur muammo bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Muharrir: *Ш.Усмонхаджаев*

Tuzuvchi: *if.n., dots. Sadibekova B.D., Babajanova N.*

Taqrizchilar: *dots. Gulyamova G.P.,
dots. Xaqberdiev Q.Q.*

Ushbu o'quv qo'llanma ToshDSHI o'quv-uslubiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya qilingan (2011 yil 11 vaydagi 192 sonli buyrugi).

Sadibekova Bibisora Djapparovna,

Babajanova Nodira

Xitoy iqtisodiyoti. Q.1 / B.D. Sadibekova; O'zR oily va orta
maxsus ta'lim vazirligi, Toshkent davlat sharqshunoslik in-ti, T. :
«OzDAVMATBUOTLITI» 2011-128 b.

ББК

65.9(5Кит)

ISBN 978-9943-11-115-8

© Toshkent davlat shaqshunoslik institute, 2011

© «OzDAVMATBUOTLITI» 2011

II qism

8- Mavzu: Xitoyda sotsialistik spesifikali bozor iqtisodi va xususiylashtirish jarayoni

Darsning maqsadi: Xitoyda sotsialistik spurtifikazi bozor iqtisodiga o'tish va xususiylashtirish jarayonining asosiy yonalishlari xaqida muayyan bilimga ega bo'lish.

Tayanch iboralar: sotsialistik bozor iqtisodi, xususiylashtirish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, sanatsiya, trans milliy korporatsiyalar, moliya-sanoat guruhlari, bank-moliya, sug'urta, telekommunikatsiya, ulgurji savdo, ekstensiv omillar, yuk tashish va turizm sohalar, intensiv yonalish.

8.1. 1992 yilda sotsialistik spesifikali bozor iqtisodining barpo etilishi.

Bozor munosabatlariga o'tishning asosiy sharti ko'p ukladli iqtisodiyotni va raqobatlashish muhitini shakllantirishning xuquqiy hamda tashkiliy shart - sharoitlarini vujudga keltirishdan iboratdir.

Mulkchilik masalalarini hal qilish erkin bozorni shakllantirishga qaratilgan butun chora-tadbirlar tizimining tamal toshi bo'lib xizmat qiladi. Bu masala sobiq sotsialistik tizimidan keyin bozor munosabatlariga o'tish yo'lini tanlagan mamlakatlarda katta ahamiyat kasb etgan dolzarb masalalardan biridir. Xuddi shu masalani hal qilish bilan birga, yangi jamiyat, yangi iqtisodiy munosabatlar poydevoriga birinchi g'isht qo'yildi. Rejalashtirishga asoslangan markazlashtirilgan iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga aylantirishning yangi mustaqil davlatlar tanlab olgan turlicha yondashuvlari va modellari ko'p jihatdan aynan mulkchilik masalasini hal etish xususiyatlari bilan farqlanadi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va uni xususiylashtirish jarayoni hozirgi kunda iqtisodiy jihatdan rivojlangan va rivojlanayotgan Buyuk Britaniya, Fransiya, Yaponiya, XXR, Hindiston, Filippin, Malayziya, Indoneziya, Singapur mamlakatlarida ham amalga oshirilmoqda Bu hol, ayniqsa, iqtisodiyotda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda, bozor munosabatlarini rivojlantirishga xos bo'lgan tabiiy jarayondir, Davlat iqtisodiyotning ko'pincha iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarini, ayrim korxonalarni qo'llab -quvvatlashi hamda ularni saqlab turish va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga olishi lozimdir. Ular iqtisodiy jihatdan mustahkamlanib, barqaror ishlay boshlagach, xususiylar mulk turida sotilishi mumkin bo'ladi.

1992 yilda Xitoyda «sotsialistik bozor iqtisodiyoti» dasturi tuzilib, uni amalga oshirish esa 15-20 yillarga mo'ljallandi. Unda bozor iqtisodiyoti mavjud umumiy resurslarni taqsimlashda asosiy rolni davlat makronazorati ostida amalga oshirilishi ko'zda tutildi.

Mamlakatning bozorga qarab butunlay burilishi 1992-1997 yillarda Xitoyni ochiqlik va tashqi iqtisodiy faoliyatini kengayishiga hamda xorijiy investitsiyalarni mamlakatga jalb etish hajmini ortib borishiga olib keldi. Shu davrdagi Xitoyga kiritilgan sarmoyalarning umumiy hajmi 196,8 mlrd.dollarni tashkil etdi. Bu esa 1979 yildan beri, Xitoyga jalb etilgan umumiy xorijiy kapitalning 89,4 % ni tashkil etdi. (220,1 mlrd. AQSh dollari).

Mazkur davrga kelib, mamlakatda ikki sektorli model tashkil topdi. U yirik va mayda ishlab chiqarishga asoslangandir. Sanoat sohasini qayta yozish ma'lumotiga ko'ra (1995 y.), sanoat korxonalarini 0,3 %, ya'ni 23,007 tasi "yirik va o'rta" korxonalar kategoriyasiga kiritilgan bo'lib, ulardan 6201 ta ob'ekt "yirik" va 215 ta ob'ekt esa "juda ham yirik" ob'ektlar hisoblanadi. Bu sektorda 25% ishchi va xizmatchilar band bo'lib, unda 60% dan ortiqroq sanoatning asosiy fondlari joylashgandir.¹ U davlat byudjetiga 60% sanoat solig'ini beradi. Mayda ishlab chivarish asosan, qishloq korxonalarida amalga oshirilib, ular iqtisodiy islohotlar mobaynida ancha o'sdi. Biroq, ushbu ob'ektlar soni mana shu davrda ancha kamayib, ularning faoliyatlari qishloq xo'jalik ehtiyojini qondirish va aholiga xizmat ko'rsatishga moslashgan edi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirayotgan sobiq sotsialistik mamlakatlarda esa, ahvol umuman boshqachadir. Xususiy mulkchilik kapitalistik ishlab chiqarish usulini sotsialistik usuldan farqlovchi uning birinchi belgisi edi. Shu sababli xususiy mulkchilik ham yuridik jihatdan ham ayniqsa amaliyotda batamom istisno etilar edi. Bir necha 10 yillar mobaynida iqtisodiyotda umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa, davlat byurokratik tizimining ixtiyorida bo'lgan, davlat sektori to'liq hukmronlik qilib keldi. Mulkchilikning xilma-xil shakllari faqat ikki turdan: davlat mulki va kolxoz-kooperativ mulkidan iborat qilib qo'yildi. Buning ustiga kolxoz-kooperativ mulki ham amalda butunlay davlat ixtiyorida bo'ldi. Shunday qilib, barcha ishlab chiqarish vositalari davlatning tanho mulkiga aylangan edi. Bu holat real ishlab chiqarish qatnashchilarining ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo'lishiga, egalik hissining yo'qola borishiga, iqtisodiy manfaatdorlik va mehnatdan rag'batlanishning pasayishiga olib keldi.

Bugungi kunda xususiylashtirish jarayonini amalga oshirayotgan ko'pgina mamlakatlar mulkchilik shakllarini o'zgartirish bo'yicha muayyan tajribaga egadirlar, ular o'z navbatida o'ziga xos yondashuvlarni ishlab chiqdilar. Bu yondashuvlar xususiylashtirishdan ko'zlanayotgan maqsadga, bu jarayonni amalga oshirish dinamikasi va mexanizmiga xususiylashtirish jarayonida aholining qanchalik keng qatnashishiga ko'ra, bir-biridan tubdan farq qiladi.

Xususiylashtirish jarayoni - iqtisodiy tushuncha bo'lib, mulkka egalik huquqining davlatdan firmalar va alohida shaxslarga berilishi, xususiy sektorga

davlat xizmatlari ko'rsatilishini cheklashni yoki xususiy tashabbuskorlik uchun keng imkoniyatlar yaratib berish maqsadlarida, davlatning faoliyat sohasini toraytirishni bildiradi. Bu jarayon yangi mulkdorlar sinfining vujudga kelishiga ko'maklashadi, zero, usiz bozor iqtisodiyotini shakllantirish mumkin emas.

Xususiylashtirish - bozor munosabatlari shakllanishining negizi, xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni oyoqqa turg'azishning chinakkam asosini tashkil etadi.

Xususiylashtirish dasturini amalga oshirishga kirishayotgan har qanday davlat, eng kamida, ikki asosiy maqsadni: korxonalarga ajratilayotgan mablag'lar kamayishi va davlat boyliklarini sotishdan tushuvchi mablag'lar hisobiga byudjetni to'ldirishni ko'zlaydi. Korxonalarining xo'jalik faoliyati ustidan hukumatning ma'muriy-moliyaviy nazoratining cheklanishi esa kuch-g'ayratni va mablag'larni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ustuvor yo'nalishlariga jamlash imkonini beradi

Xususiylashtirishning asosiy yettita usulini alohida ajratib ko'rsatish mumkin, ular:

- davlat korxonalari aksiyalarini ochiq sotuvga chiqarish;
- aksiyalarni kimoshdi savdosi yo'li bilan sotish ;
- davlat korxonalarini xususiy tarzda sarmoyalash, ya'ni ayrim shaxslardan ixtiyoriy ravishda mablag' yig'ish yo'li bilan ta'minlash;
- korxonalarining mulkini sotish va keyinchalik mavjud qarzlarni to'lash yo'li bilan davlat korxonasini tugatish ;
- davlat korxonasini alohida bo'linmalarga ajratish yoki bo'lish va qayta qurish yo'li bilan ularni qismlarga ajratib sotish;
- korxonalarining rahbarlari va mehnat jamoasi a'zolari tomonidan sotib olinishi;
- davlat korxonasining xususiy shaxs tomonidan ijaraga olinishi yoki davlat va xususiy korxonalar o'rtasida korxonani boshqarish to'g'risida bitim tuzishdan iboratdir.

Xususiylashtirish jarayoni natijasida, hech bo'lmaganda, ikki asosiy vazifa hal etilishi lozimdir:

- 1.Mulk o'zining xaqiqiy egasini topadi.
- 2.Xususiylashtirish ko'p ukladli iqtisodiyotni va rag'batlantiruvchi raqobatni, turli mahsulot ishlab chiqaruvchi muhitni vujudga keltiradi.

Ammo, xususiylashtirish bu - har bir kasalga davo va jamiyatdagi barcha muammolar yechishning yagona kaliti deyish ham noto'g'ri bo'ladi. O'tish davri sharoitlarida xususiylashtirishning o'zi qachon, qaerda va qay tarzda o'tkazilishi o'zbilarmonlikka tashlab qo'yilmasdan, davlat tomonidan yagona reja asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Xususiylashtirish - o'tish davri iqtisodiyotida mulkchilik munosabatlarini transformatsiyalash taxlili uchun mantiqan natijali jarayon hisoblanib, unga keng ma'noda qarash lozimdir. Ya'ni, unga nafaqat, davlat sektoridan xususiy sektorga

¹ Чжунго тунци нуанцуан. 1998.с.432.

aktivlarni sotishning texnik muolajasi deb emas, balki, unga xususiy mulkchilikni va mulkchilik muhitini shakllanishning fundamental jarayoni deb qarash lozimdir.

8.2.Xitoyda yirik va mayda xususiylashtirish muammolari

Avvalambor, zamonaviy xususiylashtirish jarayonining rivojlanishi 1970 yillarning II – yarmida rivojlangan g'arb davlatlarida boshlangan iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar va takror ishlab chiqarish mexanizmidagi siljilar bilan bog'liq bo'ldi. Uning natijasida amalda barcha g'arb davlatlarida davlat mulki va iqtisodiyotda davlat tadbirkorligining roli va o'rni xususida jiddiy qayta qarashlar ro'y berdi. Ular keyinchalik, «1980–1990 yillardagi xususiylashtirish jarayonlarida o'z aksini topdi. Bu voqealar nafaqat G'arbiy Yevropa davlatlariga, balki, davlat sektori salmog'i uncha katta bo'lmagan AQSh, Yaponiya, Shveysariya davlatlariga ham xos bo'ldi.

1980–90 yillarda saksondan ortiq sanoati rivojlangan G'arb davlatlari va rivojlanayotgan Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi davlatlari ham davlat mulkini xususiylashtirish bo'yicha turli dasturlarni amalga oshirdilar.

Turli davlatlarda amalga oshirilayotgan xususiylashtirish jarayonini tahlili bizga quyidagi asosiy xususiylashtirishni amalga oshirish uslublarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

Xitoy Xalq Respublikasida ham davlat mulkini xususiylashtirish va unda ko'p qirrali iqtisodiyotni tashkil etish ishlari 1970 yillar oxirida qabul qilingan “Ochiq eshiklar siyosati” va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish dasturlarida o'z aksini topdi.

Mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish siyosatini ham tubdan o'zgartirdi. Bozor munosabatlarini xalq xo'jaligiga joriy etish kursi avtarkizmni rivojlanish konsepsiyasi bilan mutlaqo mos tushmas edi, chunki unda yopiq mintaqaviy iqtisodiy tizim mavjud edi. Bunday urushga tayyorlanish strategiyasidan yuz o'girish mamlakatni hududiy ixtisoslashuviga olib keldi. Keng yoyilgan joylardagi o'zaro munosabatlarni mikro darajada boshqarish tizimini zinapoyali bo'lishiga, moliya, rejalashtirish, moddiy ta'minot, kapital quyilmalari bo'yicha provinsiyalarga bir muncha erkinliklar berishga qaratilgan edi.

Ishlab chiqarishni “rasional hududiy tashkil etilishi”ni Yangi konsepsiyali dengiz oldi, daryo oldi, shahar va chegara oldi rayonlar salohiyatini hamda eski sanoat bazalarini yuqori iqtisodiy sur'atda o'sishini o'z ichiga oladi. Shular qatorida u mamlakat markaziy va g'arbiy zonalarida joylashgan yangi sanoatlashgan hududlarini o'zlashtirishni ko'zlaydi.

Xorijiy kapital sanoatning asosiy fondlarida muhim o'rinni egalladi. Umumiy quyilmalardagi xorijiy sarmoyalar hozirda 13% ni, sanoatda yaratilgan yangi mahsulotida esa, - 14% ni tashkil etadi.

1997 yilda xorij qatnashuvida 520,4 mlrd. AQSh dollarilik 300 dan ortiq turli bitimlar tuzildi. Ulardan amalda - 220,1 mlrd. AQSh dollari foydalanildi. 1980-1995 yillar mobaynida 1960 ta aralash, nosavdo sohali korxonalar qurilishi uchun lisenziyalar berildi. Xitoy metallurgiya sohasida 380 ta, ximiya sohasida 6800 ta xorijiy kapital qatnashuvidagi aralash korxonalar ro'yxatdan o'tkazildi.

8.3.Yirik sanoat korxonalari sanatsiya qilish masalalari.

Hozirgi kunda Xitoy sanoati bozor iqtisodiyoti qonunlari asosida ishlamoqda, 300 mingta markaziy rejalashtirish tizimidagi davlat korxonalaridan atigi 10 mingtagina korxona qoldi. 1995 yilga kelib, direktiv ko'rsatkichlar soni 1980 yildagi 120 tadan 33 tagacha qisqartirildi. Direktiv rejalashtirish chegarasida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot ulushi 40% dan 4,5% gacha qisqardi. Agar islohotlar boshida markaziy taqsimlanishga 256 ta mahsulot turi qaratilgan bo'lsa, hozirda ularning turi 11 tadir 2.

14 mingdan ortiqroq yirik va o'rta davlat korxonalarini 1/3 qismi korporativ xo'jalik tizimiga o'tkazildi. Mayda korxonalarining 50-70% i isloh qilindi. 3 1990-yillarda narxlar sekin-asta erkinlashtirildi, ulardan istemol predmetlari narxi 95% ga erkinlashtirildi. Shu iste'mol predmetlaridan osh tuziga va ba'zi bir dori-darmonlarga narxlar davlat nazoratida qoldi

Islohotlar mobaynida mamlakatda keng miqyosda sanoatning texnik rekonstruksiya o'tkazildi. 1995 yilda sanoatni qayta ro'yxatdan o'tqazish asosida undagi umumiy sanoat uskunalarining 1980 yildan so'ng ishlab chiqarilganligi ma'lum bo'ldi. Yirik va o'rta korxonalarda 26% uskunalar ilg'or, xalqaro standartlar darajasiga yetdi. 3200 ta turdagi tekshirilgan sanoat uskunalaridan xorijiy (import) - 47,1% ni tashkil etdi. Xitoyning yirik va o'rta korxonalarini 53% i o'zida ishlab chiqarishni texnik rekonstruksiya qilish sohasida ilmiy ish olib boruvchi bo'limlariga egadir.

Xitoy eksportining deyarli yarmi xorijiy kapital qatnashuvidagi korxonalarga to'g'ri keladi (47%). 4

Ishlab chiqarishda iqtisodiy samaradorlik katta muammolarni keltirib chiqardi. 30% gina davlat korxonalarini mustahkam rentabelli korxonalar deyish mumkin. 40% korxonalar esa, zarar keltiruvchi hisoblanadi.

Sanoatlashtirish siyosatini hamma yutuqlarini e'tiborga olish bilan birga, shuni ta'kidlash muhimki, Xitoydagi industriallashtirish jarayoni hali tugallanganicha yo'qdir va Xitoy iqtisodchilarining fikricha, u «oralik bosqichi»da qolmoqda, ya'ni, u «miqdoriy» o'sishdan «sifat» bosqichiga o'tishdadir.

²Гокесо .Гуне чженчжан уанцзуи (исследование качества промышленного роста) Пекин. 1998.с.143

³Чжунго щичан цзинцзибас. 09.02.1998.

⁴Чжунго тунцзи нуанцзуан. 1998.с.432.

Garchi umumiy ishlab chiqarish miqyosi katta bo'lsa ham, sanoat mahsulotlarini aholi jon boshiga iste'mol qilish ko'rsatkichi hali ham rivojlangan davlatlardan sezilarni darajada orqadadir. Masalan, energiya iste'moli bo'yicha, yani, 1tonna shartli yoqilg'ini iste'moli bo'yicha u amerika darajasidan 10%, yaponiya darajasidan 25% orqada qolgandir. Elektroenergiya bo'yicha - 890 kvt.s.ni tashkil etib, u amerikadan - 7,4% ga va yaponiya darajasidan 12% ga pastdir.

Sanoatning asosiy mahsulot turlari bo'yicha kamomadi (defisiti) muammosini hal etish bilan birga, Xitoy ishlab chiqarish quvvatini norasional ortiqchaligi muammosiga yuz tutdi, ya'ni, metallurgiya sohasida 1/3 qismni tekstil mahsulotlarida 40% i avtomobillar bo'yicha - 50% dan ko'proqni rangli televizorlar bo'yicha - 60% ni tashkil etadi. Kir yuvish mashinalari bo'yicha ishlab chiqarish quvvati 43,4% ga, velosipedlar - 54,5% ga, konditsionerlar -33,5%ga foydalanilmoqda. Davlat korxonalari omborlaridagi tovarlar - 400 mlrd.yu.ni tashkil etdi.

1990 yillar oxiriga kelib mamlakatda - 12 mln.dona soatlar, 23 mln .dona velosipedlar va 128 mingta avtomobillar sotilmay qoldi.⁵

Ularning sababi, korxonalarning tarqoqlik darajasini juda ham yuqorligi, mayda korxonalarning ko'pligi va eng asosiy sabab - bu ishlab chiqarish samaradorligi sohasida 1700 ta korxonalarning mavjudligidir, ulardan faqat 60% gina 200 ming tonna po'lat eritish quvvatiga ega. Avtomobillar ishlab chiqarish esa 122 ta ob'ektlarga bo'lingan.

1980-yillardagi korxonalarga berilgan o'zini - o'zi boshqarish tizimi korxonalarda qoldirilgan foyda hisobiga kengaydi. 1992 yilda korxonalarga 14 turdagi xo'jalik xuquqi berildi. 1995 yillarda jahon banki tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, ushbu berilgan vakolatli xuquqlardan, ya'ni, ishlab chiqarish vositalarini sotib olish va o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni o'zi sotish xuquqi 94-98 % ga amal qilingan.

Xitoy davlatida iqtisodiy islohotlarning asosiy davri - bu 1950 yillarda mavjud bo'lgan ko'p ukladli iqtisodiyotga qaytish bo'lib, unda individual, kooperativ va hattoki, xususiy xo'jaliklar yuritish ustuvor holatga ega bo'lgan umumiy mulkchilik shakli chegarasida qo'llab - quvvatlandi. Umuman olganda, Xitoy rasmiy hukumati qaror va farmoyishlari ham nodavlat sektorni, xorijiy va aralash kapitalni XXR iqtisodiyotida yordamchi o'ringa va rolga ega bo'lgan mulkchilik turi deb, umumiy mulkchilikni esa, asosiy ustuvor mulkchilik shakli deb belgilandi.

Biroq, Sharqiy Yevropada sotsializmning parchalanishi va Sobiq SSSR ni barbod bo'lishi, Xitoy davlati oldiga va jamiyat siyosiy tizimiga muayyan o'zgartirishlar kiritish masalasini ko'ndalang qo'ydi. Xitoyda iqtisodiy islohotlarning boshlanishi 1978 yilning dekabr oyida bo'lib o'tgan XKP MK ining III Plenumi 11-

chaqirig'ida yuz berib, unda islohotlarni quyi qatlamdan boshlash lozimligi ta'kidlandi. Ushbu plenumdan so'ng tezlikda mamlakatdagi ishlab chiqarish munosabatlarini jadallashtirish lozimligi ta'kidlanib, mavjud ishlab chiqarish kuchlarini ham yanada takomillashtirishga kirishildi. Xitoydagi iqtisodiy islohotlar jarayonini uch bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich - 1978 yilning dekabr oyidan to -1984 yil sentyabr oylarini o'z ichiga olib, unda asosiy e'tibor mamlakat qishloq xo'jaligiga va xaq to'lash asosida uy xo'jaligini, pudrat javobgarchiligining turli shakllarini rivojlantirishga qaratildi. Bu esa mamlakatdagi 100 mln. lab fermerlarning qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirishdan manfaatdorligini oshirdi. Shaharlarda iqtisodiy hududlar eksperiment tariqasida isloh etishga o'tqazila boshlandi. Ular natijasida 14 ta erkin port shaharlari ochildi. Mamlakatda ko'p bosqichli bank tizimi yaratildi. Uning asosini markaziy bank - Xitoy banki, ishtirokchilarini esa, boshqa davlat va tijorat banklari hamda maqsadli moliyalash banklari, nobank moliya institutlari tashkil etdi.

2- bosqich - 1984 yilning oktyabr oyidan to 1991 yilning dekabr oyigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, unda iqtisodiy islohotlar markazi mamlakat shaharlariga ko'chdi. Unda asosiy e'tibor korxonalarning ish faoliyatlarini oshirishga qaratildi. Makroboshqaruv tizimi isloh qilindi va mamlakatni tashqi dunyo uchun ochishga yo'naltirilgan xarakatlari davom ettirildi.

3-bosqich - 1992 yilning yanvar oyidan to 2000 yilgacha davom etib, unda e'tibor mamlakatda "sotsialistik spesifikali bozor iqtisodiyoti"ni qurishga qaratildi.

Xitoyda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayoni va mamlakatni tashqi dunyo uchun ochish, ya'ni yuqorida qayd etib o'tilganidek, 1978 yilning dekabr oyida Xitoy Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasining 11- chaqiriq 3-Plenumida ko'rib chiqildi hamda unda mamlakatda amalga oshirilishi lozim bo'lgan iqtisodiy qurilishlarning bosh yo'nalishlari tasdiqlandi. Uning maqsadi - mamlakatda mavjud bo'lgan rejali iqtisodiyotdan qadam-baqadam bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'lib, unda quyidagi tamoyillarga tayanildi:

Iqtisodiy islohotlarning boshida quyidagi asosiy vazifalarni hal etish belgilab olindi:

mamlakatdagi o'sha davrda mavjud bo'lgan oziq-ovqat muammosini hal etish;

mamlakat aholisini ish bilan to'liqroq ta'minlash;

Xitoyda barqaror iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat edi.

Yuqorida belgilab olingan vazifalarni hal etish uchun mamlakatda 1980 yilda ishlab chiqilgan "To'rtlik modernizatsiyasi" dasturi amaliyotga tadbiiq qilindi. Ushbu dasturga asosan, birinchi navbatda, qaysi sohani modernizatsiyalash lozimligi aniqlandi va ular quyidagi sohalar deb belgilandi:

mamlakat qishloq xo'jaligini rivojlantirish;

sanoatni (ayniqsa, qayta ishlash sohasini) rivojlantirish; fan va texnika yutuqlaridan samarali foydalangan holda mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish;

⁵ Основные тенденции развития китайской экономики в XXI в Шенян, 2004, с 86, Под ред.Ли Цзинци..

mamlakat harbiy kuchlarini yanada mustahkamlashdan iboratdir.

Shular qatorida plenumda yana, Xitoydagi mulkchilik tarkibi asosan, bir xilligi, undagi hukumat boshqaruvining haddan tashqari markazlashganligi to'g'risida ham hulosalar qilindi. Ushbu hulosalar 1987 yil oktyabr oyida bo'lib o'tgan XKP MKning XIII s'ezdida muhokama qilinib, ularga qarshi XXI asr o'rtasigacha bo'lgan davrga mo'ljallangan III bosqichdan iborat chora-tadbirlarning belgilangan rejası qabul qilindi. Bu reja esa o'z navbatida, quyidagi 3- bosqichni o'z ichiga oladi:

I - bosqich - 1990 yilgacha Xitoy mamlakati yalpi sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarini ikki marotabagacha oshirish va Xitoy aholisini oziq-ovqat va kiyim - bosh bilan ta'minlash;

II -bosqich, ya'ni, 1991-2000 yillarda mamlakat yalpi milliy mahsulotini uch marotabaga ko'paytirish va uning natijasida XXR da «o'rtacha» darajali jamiyat qurish;

III—bosqich - (2050 yillargacha) mamlakat milliy mahsuloti ko'rsatkichlarini o'rtacha rivojlangan davlatlar darajasiga yetqazish va Xitoy xalq xo'jaligini modernizatsiyalashni tugatishdan iboratdir.

Mana shu maqsadlarga erishish uchun esa mamlakatda albatta iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish lozim edi..

XXR dagi olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning nazariy asosi, Xitoy jamiyatining sotsialistik rejali tovar iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir. Bunda albatta, bozor iqtisodiyoti elementlaridan foydalanish ham inkor etilmadi. Mamlakat xo'jalik tizimini isloh etishda Xitoy hukumatining birinchi darajaligina xo'jalik masalalarini hal etishni o'z qo'lida qoldiradi, ya'ni, davlat ahamiyatiga molik bo'lgan strategik masalalarni hal etish vazifalarini qo'yadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar bilan davlat orasidagi munosabatlarda davlatning rolini aniqlash va belgilashda, Xitoy hukumati korxonalar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilishga qaratilgan uslublarni ishlab chiqdi. Bunda, davlat korxonalari faoliyatini reja asosi tartibga solish masalasini afzal ko'rib, bozor orqali iqtisodiyotni tartibga solinishi esa, aynan, birinchisidan kelib chiqishini ko'rsatdi. 1985 yilga kelib Xitoyning iqtisodchi-olimlari, jumladan, U.Szin'yan xalq xo'jaligini direktiv rejalashtirishdan batamom voz kechish lozimligini isbot qildi va direktiv rejalashtirishdan faqatgina ekstremal sharoitlardagina foydalanish o'z samarasini berishini ta'kidladi. Xususan, yirik keng miqyosli tabiiy ofatlar yuz berganda, harbiy holat sharoitlarida ushbu uslubdan foydalanish zarurligini ta'kidladi. Ammo, birdaniga rejali iqtisodiyotdan yuz o'girib bo'lmasligi va buning uchun ancha vaqt kerak bo'lishi, hamda bu ishni bosqichma-bosqich amalga oshirish zarurligini aytdilar

1980-yillardagi korxonalarga berilgan xo'jaliklarni o'zini-o'zi boshqarish tizimi, korxonalarda qoldirilgan foyda hisobiga kengaydi. 1992 yilda korxonalarga 14 turdagi xo'jalik xuquqi berildi.

XKP MKning III Plenum 11 - chaqirig'idan so'ng mamlakatda qishloq xo'jaligi islohotlari bir maromda amalga oshirila boshlandi. 1984 yil oxiriga kelib 99% ishlab chiqarish brigadalari va 99,6% dexqon xo'jaliklari (oilaviy va hovli pudratlari) ishlab chiqarishda to'liq mas'uliyat tizimidan foydalandilar. Ular davlat bitimlari va buyurtmalaridan ortib qolgan mahsulotlardan erkin foydalanish huquqiga ega bo'la boshladilar. Bu tizim tezda dexqon xo'jaliklaridagi ishlab chiqarish unumdorligini oshirdi, chunki u, ishlab chiqaruvchilarning xususiy manfaatdorligini oshirishga qaratilgan choralar edi. Xitoy qishloqlarida olib borilgan iqtisodiy islohotlarga qaraganda, shaharlarda amalga oshirilayotgan islohotlar Xitoy sanoati bilan uzviy bogliq bo'lib, Xitoy sanoati korxonalari asosan, uning yirik shaharlariga joylashgandir.

Umuman olganda, xitoy sanoatini rivojlanishida o'sishning ekstensiv omillari ustunligini qisqartirish va intensiv usullardan foydalanish muammosi bugungi kunning dolzarb masalasi bo'lib qolayotganligi tan olindi.

1990 yillar boshlarida, Xitoyning sanoat korxonalari duch kelayotgan qiyinchiliklar, mamlakat iqtisodiyotidagi makroiqtisodiy jarayonlarda salbiy tomondan o'z ta'sirini ko'rsata boshladi, ya'ni, tarkibiy disproporsiyalar (buzilishlar) va inflyatsiya jarayoni kuchaya bordi hamda bank - kredit sohasida muammolarning yig'ilib qolishiga

sabab bo'ldi. Davlat sanoat korxonalaridagi mana shunga o'xshash muammolarning ko'payib ketishi, Xitoy hukumati rahbarlarini ushbu korxonalarni isloh etish choralari ni jonlantirishga majbur etdi.

1994 yilda sanoat korxonalarini islohotlarida "chuqurlashuv" fazasi boshlandi. U bir qator ilgari qabul qilingan qarorlar asosida tayyorlandi. 1992 yildagi "Umumxalq mulki bo'lgan sanoat korxonalarida xo'jalik mexanizmini almashtirish holati", ularning keng masalalar doirasidagi avtonomiyasini mustahkamladi, jumladan: investisiyalash, narx-navo, ishchi kuchini yollash, eksport-import operatsiyalari kabi. 1993 yildagi "Sotsialistik bozor iqtisodiyoti tizimidagi ba'zi masalalarni tashkil etish" qarori zamonaviy korxonalar tizimini tashkil etishga qaratilgandir. 1994 yilning 1 yanvaridan boshlab, yangi soliqqa tortish tizimi rasman ishga tushirildi. Unda daromad solig'i stavkasi pasaytirildi va qo'shimcha qiymat solig'i unifikatsiyalandi.

Xitoycha xususiyashtirish jarayonini amalga oshirish varianti 4ta ko'rsatmani o'z ichiga oladi, ya'ni:

mol-mulk huquqini aniq fiksatsiyalash (hisobga olish);

quyi xo'jalik bo'g'inlarining huquq va majburiyatlari;

korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish;

ishlab chiqarishni tashkil etishining ilmiy uslublarini joriy etish.

Ushbu iqtisodiy islohotlar dasturiga ko'ra, yaqin kelajakda davlat mulkida eng muhim infratuzilma ob'ektlari qolishi mo'ljallandi. (temir yo'llar, telefon va telegraf aloqasi, elektr energiya va suv ta'minoti va boshqalar).Xitoyda ko'pukladli

iqтisodiyotni shakllantirish va uni rivojlantirish kursi xususiy mulk formasidagi korxonalarning ko'payishi natijasida davlat sektorini siqib chiqara boshladi. Garchi davlat sektori yalpi mahsulotni ishlab chiqarishdagi o'zining ustuvorligini asta-sekin yo'qotayotgan bo'lsa-da, u boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha o'zining baribir ilg'or pozitsiyalarini saqlab kelmoqda,

Jadval 8.3.1.

Xitoy sanoati tarkibidagi mulkchilik turlarining 1985-1998 yillardagi o'zgarishi (% da)⁶

Mulkchilik turlari	Asosiy fondler		Bandlarsoni		Yalpi mahsulot	
	1985 y.	1998 y.	1985 y.	1998 y.	1985 y.	1998 y.
davlat	74,5	53,7	41,1	31,6	64,9	34,0
kollektiv	24,0	23,8	49,5	39,8	32,1	36,0
xususiy	-	1,0	-	3,3	-	2,6
individual	0,5	1,9	8,9	17,3	1,8	10,5
hissadorlik	-	5,0	-	1,7	-	3,5
boshqalar	0,9	14,6	0,5	6,1	1,2	12,8
jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Poselka volost	12,0	20,3	32,9	49,7	17,7	42,5
Aralash korxonalar	0,2	16,2	-	6,1	0,3	13,1

ya'ni, asosiy fondlar, kapital quyilmalarini umumiy hajmi bo'yicha (1998 yilda hamma sanoat investitsiyalarini - 54,3% ni tashkil etdi) va davlat hazinasiga mablag keltirish bo'yicha ham o'z ustunligini saqlab qoldi.

Sanoat sektori o'zining miqdor jihatdan maksimal miqyosiga 1994 yilga kelib erishdi va shu davrda sanoat ob'ektlarining soni 10 mln.ga yetdi, keyinchalik, 1997 yilga kelib, ular 7,2 mln.ga qisqardi. Ulardan 98,6 mingtasi - davlat korxonalari, 1,77 mln.i - kollektiv korxonalar, 631 mingtasi qishloq korxonalari, 5,97 mlni - individual korxonalar 77,3 mingtasi - boshqa turdagi korxonalarga aylantirildi. Buni biz jadval 8.3.1.dan ko'rishimiz mumkin.

8.4.Xitoyda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish masalalari

Xitoyda xususiylashtirish jarayoni boshqa davlatlarga qaraganda ancha kech

boshlandi, chunki bu jarayonning boshlanishiga xalaqit beruvchi omillar mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat edi:

Mamlakatdagi olib borilgan agrar islohotlar qishloqlarda ortiqcha ishsizlar sonining yanayam ortishiga olib keldi, natijada, 90-yillarda ishsizlar soni

mamlakatda 130 mln kishini tashkil etdi. Shahar sanoati, xizmat ko'rsatish va transport sohasi bunday katta miqyosdagi ishchilar oqimini yangi ish joylari bilan ta'minlashga tayyor emas edi;

2.Mamlakat qishloq xo'jaligidagi mavjud bo'lgan «xalq kommunalari» hamma qishloq aholisini ish bilan ta'minlay olmas edi, garchi, qishloqlarda oila pudratiga asoslangan xo'jalik yuritilsada, ulardan olingan daromad sezilarli darajada dexqonlar moddiy turmush tarzini o'zgartirishga qodir emas edi. Ushbu muammoni XKP quyidagi chora-tadbirlar orqali hal yetishga harakat qildi, ya'ni: qishloqlardagi «xalq kommunalari» tarqatib yuborilib, ular o'rniga alohida volost va davlatga qarashli jamoa korxonalari hamda xorijiy kapitalga asoslangan korxonalar tashkil etdi; mamlakatda yollanma ishchilarni jalb etishga mo'ljallangan xususiy korxonalar tashkil etila boshladi. 1995 yillarda payga asoslangan korxonalar tuzilib, ular intensiv tarzda rivojlana boshladilar. Ularning tijoratlar va ko'zlagan manfaatlari posyolka - volost chegarasidan chiqdi. 1997 yilga kelib, mana shunday korxonalarga YalM ning 25%i, sanoat mahsulotlari qo'shimcha qiymatining 50% i, eksportdan tushgan valyuta daromadlarining 30% i va dexqonlar daromadining 30%i unga to'g'ri keldi.⁷

Sotsialistik rejali tovar xo'jaligini qurish masalasini yechish uchun mamlakaktda bir necha tamoyillar shakllandi. Ulardan eng asosiysi bu mulk huquqini uning xo'jalik huquqidan ajratib olish asosida davlat korxonalarini jonlantirish. Davlat korxonalari alohida pudrat jamoalariga va alohida shaxslarga xo'jalik yuritish huquqini berdi, undan tashqari, korxonalarning aksiyalari erkin savdoga qo'yildi. Shu bilan birga, bozorlar tizimiga va ularning tuzilishiga ham katta e'tibor qaratilib, unda nafaqat ishlab chiqarish vositalari, oziq-ovqat va iste'mol tovarlari bozorlari, balki fond va xizmat ko'rsatish, axborot, texnika va texnologiya bozorlarini tashkil etishga ham katta e'tibor berildi.

Mamlakatda radikal tarzda soliq tizimi, valyutani tartibga solish va bank tizimlari islohotlari olib borilib, qimmatbaho qog'ozlar bozorini, ko'chmas mulk va ishchi kuchi bozorlarini tashkil etish faollashdi.

Islohotlar jarayonida davlat sanoat korxonalarining eng yaxshi ishlayotganlarini hisobga olinib, ularning mahsulotlarini xorijga olib chiqish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. 1995 yili 592 ming sanoat korxonalaridan 5049 tasi sanoat hissadorlik korxonasi bo'lib, unda davlat aksiyalari 19,9 % ni, yuridik shaxs aksiyalari 46,1 %ni, jismoniy shaxslar aksiyalari esa 29,9 % ni va chet el kompaniyalariga tegishlisi 5,1% ni tashkil qildi. Ushbu holatni biz jadval 8.3.1. dan ko'rishimiz mumkin.

Xitoy xalq xo'jaligi tarkibi 1979-97 yillar mobaynida mulk shakli bo'yicha kardinal tarzda o'zgardi va mamlakatda mavjud bo'lgan davlat ukladi (monouklad) hukmronligi o'rniga ko'p ukladli mulkchilik munosabatlari vujudga keldi.1997 yilga

56. Манба: Го кесо. Качество промышленного роста., Пекин, 1998 (по данным третьей промышленной переписи)

⁷ Круглов А. Роль и место сельской промышленности в экономике КНР. Автореферат на соискание учёной степени д.э.н. М., 1998г. с.12, 15,22.

kelib, sanoat yalpi mahsulotini ishlab chiqarishda individual va xususiy sektorning salmog'i 16% ga yetdi

Ma'lumki, Xitoyda sanoat korxonalari 1978 yilgacha davlat korxonalari hisoblanib, ularning ko'pchiligi yaroqsiz holatda edi. Islohotlar boshlangani so'ng mamlakatdagi sanoat korxonalari sekin-asta oyoqqa tura boshladi va davlat korxonalari bilan birga kichik xususiy korxonalar ham ochila boshladi.

1995 yillarda jahon banki tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, ushbu berilgan vakolatli huquqlardan, ya'ni, ishlab chiqarish vositalarni sotib olish va o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni o'zlari sotish huquqiga 94-98 % ga amal qilingan.

Jadval 8.4.1.

1995 yildagi Xitoy sanoat korxonalarining tarkibiy tuzilishi⁸

Korxonalarining mulk shakli	1995 y	%da
Sanoat xissadorlik aksiyadorlik korxonasi	5049	100
Ulardan:: 1. Davlat aksiyalari	1004,8	19,9
2. Yuridik shaxs aksiyalari	2277,6	46,1
3. Jismoniy shaxs aksiyalari	1509,6	29,9
4. Chet el kompaniyalari aksiyalari	257,5	5,1

Islohotlar davrida Xitoyda 675 ta davlat korxonalari bankrot holatdan chiqishga erishdilar, 1022 ta korxonalar esa, o'z yo'nalishini o'zgartirib, bozor talablariga javob beradigan mahsulot ishlab chiqarishga qaratildi. Ularning 1998 yildagi mahsulot ishlab chiqarish qiymati 3125,2 mlrd. yuanni tashkil qildi. Bu ko'rsatkich 1996 yilga qaraganda 11,1% ga ortiq bo'ldi. Quyida hozirgi kundagi mamlakatdagi aralash iqtisodiyotning tarkibi berilgan bo'lib, unga asosan Xitoyda hali ham davlat mulki bo'lgan korxonalar salmog'i sezilarli darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin

Jadval 8.4.2.

Xitoy YalM ning tarkibiy tuzilishi (davlat va nodavlat sektorlari, foizda)⁹

	1993 y.	1995 y.	1997 y.	2000 y	2003 y.	2007 y.
Davlat sektori,	44,32	45,1	43,1	38,7	31,8	32,0

jami						
Jumladan : I-soha buyicha	0,67	0,58	0,59	0,56	0,51	0,59
II- soha buyicha	23,3	24,9	19,6	16,8	14,4	14,1
III-soha bo'yicha	20,3	19,8	22,9	21,9	16,9	17,3
Nodavlat ukladli, jami	55,68	54,9	56,9	61,3	68,2	68,0
Jumladan : I-soha bo'yicha	23,2	20,6	20,5	19,9	18,7	18,1
II-sohada	24,8	26,8	27,6	32,2	34,3	29,5
III-sohada	7,6	7,5	8,8	9,2	15,2	20,4

Xitoyda asosan, davlat mulki uning og'ir sanoati tarmoqlarida saqlanib qolmoqda. 1990 yillar oxiriga kelib, mamlakat og'ir sanoatning ishlab chiqarish qiymati 1,106 trln. yuanga yetdi, bu esa, Xitoyda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar o'z salohiyatini kengaytirib borayotganligidan dalolat beradi.

Islohotlarning dastlabki bosqichida Xitoydagi katta korxonalarda g'arb davlatlari texnologiyalari tajriba sifatida qo'llanilib ko'rildi. Bu tajriba o'z samarasini bergandan so'ng, uni keng ko'lamda qo'llashga kirishildi. Katta korxonalar hissadorlik jamiyatlariga aylantirilib, uning natijasida korxonalar 1998 yildagi "XXRning sanoat korxonalari to'g'risidagi" qonunga muvofiq, o'z egalariga ega bo'ldilar.

Jadval 8.4.3.

Xitoyda aralash iqtisodiyotning 2007 yildagi tarkibi, % da 10

Mulk shakli	2007 yil, % da
1. Turli mulk shakllaridagi jami korxonalar	100
Jumladan: Davlat mulki	32
Jamoa mulki	30
Xususiy mulk	38

Ular o'z mahsulotlarini ishlab chiqarish, unga erkin narx qo'yish va ulardan kelgan foydani o'z hohishlariga ko'ra ishlatish hamda xom ashyo sotib olishda vujudga keladigan to'siqlarni yengish huquqiga ega bo'ldilar. 1992 yilga kelib, sanoat

⁸ Манба: Чжунго тунцзи нуанцзуан.1998.Пекин, 433 6

⁹ Чжунго цзинцзи ди « жуан чжаолу» -Шанхай 2004, с. 256, asosida muallif tomonidan hisoblangan.

¹⁰ Китай: факты и цифры, 2008, Пекин, 2009. .

korxonalarini modernizatsiyalash bo'yicha qonun qabul qilingandan so'ng, endilikda korxonalar olingan foydaning 10% gina soliq sifatida davlat hisobiga to'lay boshladilar. 1993 yilda bo'lib o'tgan Umum Xitoy Xalq qurultoyida sanoat korxonalari to'g'risidagi qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Unga muvofiq davlat monopoliyasidagi korxonalar davlat tasarrufida qoldirildi, boshqalari esa xususiy lashtirildi.

Sanoatdagi olib borilayotgan ishlar to'g'ri yo'lga qo'yilgandan so'ng zamonaviy makroboshqaruv tizimiga amal qilindi. Unga ko'ra, soliq, sarmoya, ijtimoiy himoya tizimlari davlatni qo'lida qoldi. 1994 yili moliya, soliq, bank, valyuta, narxlar tizimi ishlab chiqildi hamda zamonaviy sanoat korxonalari uchun yangi tizim qo'llanila boshlandi.

Yangi tizim bo'yicha yalpi foydadan 33%i soliqqa tortildi. Bundan tashqari, ayrim korxonalarga imtiyozlar ham yaratib berildi. Davlat sanoat korxonalari isloh qilishdan asosiy maqsad, - zamonaviy korxonalar tizimini yaratish hisoblandi. Unda asosiy diqqat-e'tibor mahsulotning sifatiga qaratildi. Olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, sanoat korxonalaridagi bajarilgan ishlar faqatgina xo'jalik ob'ektlarida emas, balki xususiy korxonalarda ham amalga oshirilib borildi.

Islohotlar xo'jalik sub'ektlaridan, ya'ni sarmoyadorlar va mulk egalari o'z mulklariga bo'lgan huquqlarini bilishlarini talab qilardi. 1993 yilda XXR da «Kompaniyalar to'g'risida»gi qonunni ishlab chiqarildi. Keyinchalik esa ushbu qonun amalda tadbir qilindi. Sanoat korxonalari ochiq turdagi hissadorlik jamiyatlariga aylantirish investorlar uchun juda qulay kechdi.

Shunday qilib, davlat o'z ishini korxonalarga xom ashyo yetkazib berishdan boshladi. Ayrim korxonalar esa, yuridik shaxslar qo'lga o'tib, bu shaxslar kompaniya foydasi uchun javob beradigan bo'ldi.

Shu bilan birga, agar, korxona sug'urta qilingan bo'lsa, uning uchun ham foydadan bir foiz ajratilishi mo'ljallandi. Agarda korxona soliq to'lay olmaydigan ahvolga tushib qolsa, bunda unga quyidagi imkoniyatlar yaratiladi: Butun mol-mulk garovga qo'uyilib, korxona aksiyalari birjada sotiladi, undan so'ng korxona bankrot deb e'lon qilinadi. Shu davrda korporatsiya boshqaruvi aksionerlar shtatlari orqali faoliyat ko'rsatib, ular tomonidan aksiya narxlar ham belgilanadi.

Davlat xususiy mulklarni tashkil etishda fondlar rolini oshirishga harakat qildi. XXRning davlat hujjatlarida davlat fondlari ustidan nazorat qilish, davlat mulkini tartibga solishda yillik nazorat ishlarini amalga oshirish aniq belgilab olingan.

Ushbu davlatning nazorat qiluvchi organing markazi Pekinda joylashgan bo'lib, u davlat mulklarini va davlat fondlarini qay tarzda ishlayotganligini nazorat qiladi.

Mamlakatda sekunda katta sanoat korxonalari xoldinglar tashkil qilinib, ular davlat mulklari va aksiyalarini nazorat qilib turadi. Masalan, Xitoyning aviatsiya kompaniyasi, neft-kimyano sanoati va rangli metallar sohalari aksiyalari davlatga qarashlidir. XXRda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar shuni ko'rsatadiki, markazlashgan rejali iqtisodiyot bo'la turib, bozor elementlarini ishga solib, mavjud

ichki imkoniyatlardan foydalanish orqali yuqori ko'rsatkichlarga erishish mumkinligini ko'rish mumkin.

Endilikda Xitoyda bozorlarga raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan kirib borildi va milliy mahsulotlarni ko'paytirishga alohida e'tibor qaratildi.

1995 yilda davlat sektoriga qarashli sanoat ishlab chiqarishi 53,7% ni tashkil etgan bo'lsa, uning natijasida davlat byudjetiga 50% dan ortiqroq soliq tushumi kirib keldi. Davlat korxonalari saqlab qolish bilan birga, ishlab chiqarishni faollashtirish jadal sur'atlarda olib borildi.

Ya'ni, sanoat ishlab chiqarishda yangi tarmoqlar paydo bo'la boshladi. Shu bilan birga, ishlab chiqarishda ilmiy texnikaviy salohiyatning yetarli bo'lishiga e'tibor kuchaytirildi va mudofaa sanoatini fuqorolar uchun mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirildi. Bu ishlarga ko'proq yetuk kadrlar jalb qilinib, ishlab chiqarishda yangi mahsulotlarning turlari ko'paytirildi. Bundan nafaqat, sanoat korxonalari, balki butun xitoy jamiyati foyda topdi. Ularning natijasida esa mamlakat miqyosida ijtimoiy hayotni yaxshilashga fundament yaratildi.

Agar Xitoyning sohalari bo'yicha uning tarkibidagi o'zgarishlarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, unda 1-sohaning qisqarib borayotganligini, ya'ni, 2003 yilgacha pasayib borganligini guvohi bo'lamiz. Xitoyning 2-sohasida esa, ahvol butunlay uning teskarisini, ya'ni, ushbu qayta ishlash sanoatida 2003 yilgacha o'sish kuzatilganligini 2007 yilga kelib esa, bu sohada yana o'zgarishlar yuz berganligini guvohi bo'laviz. (52% dan u 48 % ga pasaydi.).

Xitoy iqtisodiyotiga jalb qilingan xorijiy kapital sanoat asosiy fondlarida muhim o'rinni egalladi. Umumiy quyilmalardagi xorijiy sarmoyalarning ulushi 1990 yillar oxiriga kelib, 13% ni, sanoatdagi yangi mahsulotida esa -14%ni tashkil etdi.

Jadval 8.4.4.

Xitoyda sohalari tarkibidagi o'zgarishlar¹¹ (1989-2007 yy.)

Yil	I-soha mlrd.yu.	II-soha mlrd.yu.	III-soha. mlrd.yu.	I-soha % da	II-soha, % da	III-soha % da
1989	4228	7278	5403	25,0	43,0	32,0
1997	14211	37223	23029	19,1	50,0	30,9
2003	17092	61131	38675	14,6	52,3	33,1
2007	18989	51090	39090	17,0	48,8	34,2

Hozirgi kunda Xitoy sanoati bozor iqtisodiyoti qonunlari asosida ishlamoqda, 300 mingta markaziy rejalashtirish tizimidagi davlat korxonalari atigi 10 mingtaginasi korxonada qoldi. Agar, islohotlar boshida markaziy taqsimlanishga 256

¹¹ Манба : Экономика Китая . Ван Менкуй и др. феврал ,2005г. asosida hisoblangan.

mahsulot turi qaratilgan bo'lsa, hozirda ularning turi 11 tadir 12. Mamlakatda 14 mingdan ortiqroq yirik va o'rta davlat korxonalarini 1/3 qismi korporativ xo'jalik tizimiga o'tkazildi. Mayda korxonalarning 50-70% i isloh qilindi.¹³

Islohotlar mobaynida mamlakatda keng miqyosda sanoatni texnik rekonstruksiya qilish tadbirlari o'tkazildi. Sanoatni qayta ro'yxatdan o'tkazish asosida 3200 turdagi tekshirilgan sanoat uskunalaridan xorijiy (import) 47,1% ni tashkil etdi va 52,9% korxonalar esa Xitoyning yirik va o'rta korxonalari bo'liv, ular o'zida ishlab chiqarishni texnik rekonstruksiya qilish sohasida ilmiy ish olib boruvchi bo'limlariga egadir.

Hozirda Xitoy sanoati mahsulotlarini jahon bozoriga chiqishiga keng yo'l ochildi. Islohotlar davrida eksportning o'sishi va uning savdodagi sanoat daromadining ulushi 3,1% dan 2003 yilga kelib, 34,4% ga ko'tarildi.¹⁴ Eksportda xom ashyoviy tovarlar ulushi 1990 yildagi 25,6% dan 2003 yilga kelib, - 9,4% ga qisqardi. Mashina va transport uskunalari importida 1990 yildagi 31,6% dan 2003 yilga kelib, - 44,6%ga ko'paydi.

Xitoy eksportining kattagina qismi xorijiy kapital qatnashuvidagi korxonalarga to'g'ri keldi (47%).

Ishlab chiqarishda iqtisodiy samaradorlik katta muammolarni keltirib chiqardi. 1990 yillar oxirida 30% gina davlat korxonalarini mustahkam rentabelli korxonalar bo'lishi mumkin edi va 40% korxonalar esa, zarar keltiruvchi hisoblanardi.

Jadval 8.4.5.

Xitoy sanoat tarmoqlarida hukmronlik pozitsiyalarini egallagan aralash korxonalar ulushlari (2007) % da¹⁵

Tarmoqlar	Barcha korxonalar sonidagi ulushi	Barcha xori-jiy sarmoyalar xajmida gi ulushi	Qo'shimcha qiymatdagi ulushi	Savdodagi ulushi	Soliq to'las-hgacha daromad da gi ulushi
Elektrotexnik va telekommunikatsiy uskunalari	36,3	44,5	58,8	60,8	68,4
Kiyim va mato	29,8	47,9	50,0	50,8	56,7
Kimyo tolasi	27,2	15,1	10,0	13,6	
Teri, jun, sherst	24	46,4	50	54,1	32,0

Kogoz	21,3	42,9	40,6	50,7	25,4
Uskunasoqlik korxona uskunalari	17,7	21,4	6,9	38,8	10,1
Tekstil	16,4	18,8	20,3	17,9	
Farmasevtika	16,1	19,5	25,6	18,3	40,3
Plastmassa ishlab chiqarish	15,8	37,1	31,1	33,0	
Ozik-ovkat mahsulotlari	11,8	32,2	32,4	30,5	70,6
Yogochga kayta ishlov berish	8,2	31,4	24,6	27,3	
Metall mahsulotlari	7,7	29,3	23,6	26,6	39,4

Sanoatlashtirish siyosatining hamma yutuqlarini e'tiborga olish bilan birga, shuni ta'kidlash muhimki, Xitoydagi industriallashtirish jarayoni hali ham tugallangani yo'q va Xitoy iqtisodchilarining fikricha, u «oralik bosqichi» da qolmoqda, ya'ni, u «miqdoriy» o'sishdan «sifat» bosqichiga o'tishdadir.

Garchi umumiy ishlab chiqarish miqyosi katta bo'lsa ham, sanoat mahsulotlarini aholi jon boshiga iste'mol qilish ko'rsatkichi hali ham rivojlangan davlatlardan sezilarni darajada orqadadir. Masalan, energiya iste'moli bo'yicha 1 tonna shartli yoqilg'ining iste'moli, 10% Amerika darajasidan, 25% Yaponiya darajasidan orqada qolgan. Elektroenergiya bo'yicha Xitoy ko'rsatkichi - 890 kvts.ni tashkil etib, bu 7,4%ga Amerika, 12%ga esa - Yaponiya darajasidan pastdir¹⁶

Sanoatning asosiy mahsulot turlari bo'yicha defisit bo'lish muammosini hal etish bilan birga, Xitoy ishlab chiqarish quvvati noratsional ortiqchaligi muammosiga yuz tutdi, ya'ni metallurgiya sohasida u - 1/3 qismini, tekstil mahsulotlarini ishlab chiqarishda 40% ni, avtomobillar bo'yicha - 50% dan ko'proqni, rangi televizorlar bo'yicha - 60% ni tashkil etadi. Kir yuvish mashinalari bo'yicha ishlab chiqarish quvvati- 43,4%, velosipedlar - 54,5%ni, konditsionerlar - 33,5%ni tashkil etadi. Hozirgi kunda mamlakatda kichik va o'rta korxonalarning tarkibi xilma-xil bo'lib, asosan eng ko'p miqdorni xususiy korxonalar egallagan. Ular asosan, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish sohalarida va nisbatan, kamroq hajmda ishlab chiqarish sohalarida faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Hozirgi kunning asosiy iqtisodiy rivojlanish strategiyasi - Xitoy davlati uchun quyidagilardan iborat bo'lmoqda:

Xitoy iqtisodiyotini globalizatsiya kursiga qaratish;

xususiy mulkdorni xuquqini himoya qilish va qadam-baqadam siyosiy Xitoy kompartiyasi monopoliya chegarasidan chiqmaydigan hukumatni erkinlashtirishga o'tish;

¹⁵ Чжунго, цзинцзи уанцзуан, 2004, Пекин, 2004, с 523, asosida muallif tomonidan hisoblangan.

¹⁶ Основные тенденции развития Китайской экономики в XXI веке. Шенян. 2004. с. 86.

Jadval 8.4.6.

XXRsi kichik va o'rta korxonalarining tarkibiy tuzilishi 2007 yil,%da¹⁷

Mamlakat	iqtisodiy rivojlanish strategiyasini	ijtimoiylashtirish
Davlat korxonalari		0,1
Xorijiy qo'shma korxonalar		5,4
Qo'shma korxonalar		17,5
Xususiy korxonalar		37,6
Hissadorlik jamiyatlari		33,4
Boshqa nodavlat korxonalar		8,0
Jami korxonalar		100,0

("sotsializatsiya"), ya'ni mamlakatdagi amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijalaridan xitoyning kam rivojlangan hududlariga, aholining ijtimoiy jihatdan kam ta'minlangan qatlamlariga, adolatli taqsimotida zaruratini anglash zarur.

Xitoy o'zining 10-besh yillik rejasini (2001-2005 gg.) ortig'i bilan bajardi, uning o'sha davrdagi YaIM ning o'rtacha yillik o'sishi rejadagi 7-8% o'rniga 9,5% ga to'g'ri keldi. Shu yillardagi mamlakat iqtisodiy o'sishining asosiy omillaridan biri uning eksporti bo'lib, u YaIM ning va ichki kapital jamg'armasining 40% ni tashkil etadi. Shu eksportning 50% i chet el qatnashuvidagi korxonalarga to'g'ri keldi. 2005 yilda bevosita xorijiy kapital quyilmalarining yig'indisi 600 mlrd. AQSh doll. ni tashkil etib, ular Xitoy iqtisodiyotiga yangi texnologiya va biznes yuritish uslublarini olib kirdi. Xitoy aholisining xususiy banklardagi jamg'armasi o'sha davrda mamlakat YaIMning 80% ni tashkil etdi.

Hozirgi kunda mamlakatda 10 ta rasmiy "dollarli milliardlar" (ular qurilish va informatsia-kommunikatsia texnologiya sohasida), 1000 ta rasmiy "yuan hisobidagi milliardlar" va o'rtahol sinf vakillari (oyiga 1000 AQSh doll. daromadiga hamda 3 kishilik oilaga - 100000 doll.dan ko'p mulkka ega bo'lganlar) soni 80 mln.kishidan ortgan.¹⁸

Xususiy kapitalning yiriklashuvi hisobiga Xitoy iqtisodiyotining gurkirab rivojlanishi, undagi mavjud mulk munosabatlari muammosini kuchaytirib yubormoqda. 2004 yilda XXRs konstitutsiyasining mulkdorlar xuquqini himoyalash bazasiga tubo'zgartirishlar kiritildi. 1988 yilda qayta ko'rib chiqilgan undagi iqtisodiyotning nodavlat sektori uni davlat sektoriga qo'shimcha sektor deb tan olingan qismi o'zgartirildi. Xitoy sanoat korxonalarini isloh qilishning yana bir mohiyati shundan iboratki, ular ustidan markaz tomonidan o'rnatilgan nazoratning

susayishi bo'lib, islohotlar davrida mahalliy hukumatlararo raqobat bozori shakllandi va mahalliy hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanuvchi korxonalarining jahon bozorlariga chiqish jarayoni tezlashdi. Shuning natijasida tez orada mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik korxonalar safi kengayib, mustahkamlanib bordi va ular orqali noformal va nodavlat sektorlarining qatori kundan-kunga kengayib bordi. Mamlakat volost-poselka va davlat korxonalarini qiyosiy samaradorligini taxlil qiladigan bo'lsak, ular orasidagi farqlanish 2005 yilda mahsulot ishlab chiqish bo'yicha 4:1 nisbatni, kapital va mehnat bo'yicha 2,2: 1ni; va 3:1 nisbatni hamda boshqa omillarning mehnat unumdorligi 3:1 nisbatni keltirib chiqardi.

Xitoy iqtisodiyotining bugungi kunda ikki muhim deflyatsiya va inflyatsiya jarayonlari yuz bermoqda, ular o'z navbatida mamlakatning makroiqtisodiy boshqaruvida murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Mamlakatdagi deflyatsiya bir tomondan-davlat korxonalaridagi eski nomenklatural tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarish bilan kechayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan so'nib qolgan xususiy iste'mol va endigina o'zgarib borayotgan faol jamg'arish psixologiyasi orqali yuz bermoqda.

Mamlakatdagi inflyatsiya jarayoni iqtisodiyotning "qizib ketish" nuqtalarida, ya'ni, uy-joy qurilishi, yerning "narxi", avtomobilsozlikda, ya'ni "o'zlashtirish zonalarida" - qaysiki, davlatning kapital quyilmalari qo'yilayotgan sohalarida ko'rinmoqda. Ushbu muammoning ikki yoqlama xarakterli bo'lishi birinchidan, deflyatsiyaga qarshi kurashda ehtiyotkorlik bilan ish ko'rishni, ya'ni davlat xarajatlarini ko'paytirish, faol monetar siyosatni amalga oshirish va soliqlarni kamaytirishni ko'zda tutsa, ikkinchidan, iqtisodiyotni qayta qurish mexanizmidan foydalanish va xususiyashtirish hamda xorijiy tadbirkorlik sohasini kengaytirish hisobiga ichki raqobatni rivojlantirishdan iboratdir.

Undan tashqari, mamlakatning moliyaviy erkinligini oshirish borasida uning valyuta zahirasin hajmini ko'paytirish Xitoy va chet el investorlarini xitoy qimmatli qog'ozlariga bo'lgan ishonchini oshirishdan iboratdir. Xitoy hukumati bank sohasini xususiyashtirish va "yomon" kreditlar muammosini hal etishi lozim bo'ladi.

Mamlakat iqtisodiyoti uchun milliy korporativ va individual investisiyalar (1) orasidagi bevosita xorijiy (2) va portfel (3) quyilmalari orasidagi samarali nisbatni xususiyashtirish va moliyaviy sohani erkinlashtirish sharoitida saqlash muhimdir.

Mamlakatdagi davlat korxonalarini xususiyashtirish natijasida undagi ishsizlar sonining ko'payish muammosi, xitoy hukumatidan davlat sektorini isloh etishni tezlashtirishni talab qilmoqdadir. Ushbu jarayon oqibatida mamlakatda ijtimoiy ahvol kuchayib ketmasligi uchun hukumat o'zining bo'sh qolgan ishchilarini davlat dasturlaridagi qayta o'qitish orqali va ularni xususiy sektordagi mehnat resurslariga bo'lgan ehtiyojini ortib borishiga qarab ishlarga joylamoqda.

Bu o'rinda eng asosiy rolni mamlakatdagi uning yangi trans milliy korporatsiyalari va moliya-sanoat guruhlar o'ynamoqda. Ular xususiyashtirilgan davlat korxonalari va banklarini xususiy hamda davlat kapitali orqali qayta tashkil etmoqdalar.

¹⁷ Xitoy Davlat Statistika qo'mitasining 2007 y. ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan.

¹⁸ Manba: j.Китай, 2008.с.23.

Umuman olganda, Xitoy iqtisodiyotining rivojlanishida o'sishning ekstensiv omillarining ustunligini qisqartirish va uning intensiv usullaridan foydalanishni kengaytirish muammosi bugungi kunning eng dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda va bu yo'nalishda mamlakatda katta o'zgarishlar yuz bermoqda¹⁹.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarishda korxona rahbarlarining manfaatdorligi oshib, ular tezlik bilan amalga oshirilayotgan jarayondan o'zlari uchun foydalanishga kirisha boshladilar. Bu haqda Gonkong professori Syao Jen shunday deydi: «Ushbu jarayon daromadlarni xususiyashtirish va zararlarni umumiyashtirish» ni anglatadi.

1997 yilda Xitoyda davlat tarixida ikkinchi marotaba sanoatni isloh etishga kirishildi. Unda, 305 mingga korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, hissadorlik jamiyatiga aylantirilishi e'lon qilindi. Ular asosida Yapon va Koreya korporatsiyalari tajribasiga tayangan holda, 1 mingga yaqin tijorat tuzilmalarini qurish lozimligi ta'kidlandi, ularning asosiy yo'nalishlari: telekommunikatsiya, elektronika va neft-kimyoya sohalari deb belgilandi.

Mamlakat sanoati va xizmat ko'rsatish sohasida institutsional islohotlarni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar quyidagilardan iborat bo'lib, ular Xitoyni turli hududlaridagi mavjud notekisliklarni, mamlakat yagona ichki bozor bo'shlig'ining va huquqiy maydonning mavjud emasligidadir. Bu borada Avstraliya olimi K. Djayasuriyaning g'arb va sharq huquqiy tizimi orasidagi farq to'g'risidagi fikrini eslab o'tish o'rindir. Ya'ni: «G'arbda qonun hukmronligi mavjud bo'lib, Sharqiy Osiyoda qonun yordamida hukumat boshqariladi»²⁰

Umuman olganda Xitoyda xususiyashtirish jarayoni, iqtisodiyot uchun keng miqyosda vayronagarchilik tusini olgani yo'q. Hozirgi kunda mamlakatda aralash iqtisodiyot mavjud bo'lib, unda davlat mulkining salmog'i 32% ni, jamoa mulki 30% ni va xususiy mulk 38% ni tashkil etmoqda. Xitoy iqtisodchilarining fikricha, davlat korxonalari xususiy korxonalarga qaraganda ancha past samaradorlikka egadir. Aynan shuning uchun ham, mamlakatda iqtisodiyotni sog'lomlashtirish - daromadli va zarar keltiruvchi korxonalarni birlashtirish orqali amalga oshirilmoqda. Unda mulk shakli davlat va jamoa, hattoki, xususiy korxonalarni birlashtirishda to'sqinlikning yoqligi hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotning ochiqlik jarayoni mamlakatda o'zining Xitoyni o'ziga xos (spesifikali) belgilariga ega bo'lmoqda. Xitoy Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lishi bilan birgalikda, o'z ichki hududlariga xorijiy investisiyalarni kirg'izishni yana besh yilga uzaytirib, bank-moliya, sug'urta, telekommunikatsiya, ulgurji savdo, yuk tashish va turizm sohalari, u Gonkong kapitaliga asoslangan holda afzal pozitsiyalarni egallab kelmoqda.

Shunday qilib, Xitoy 21 asr boshida fundamental o'zgarishlar girdobiga kirib bordi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Xitoy YalM ning 1% ga qisqarishi, mamlakatda 5 mln. ishsizlarni paydo bo'lishiga olib keladi²¹

2001-2007 yillarda bankrotlikka uchragan Xitoydagi davlat korxonalarining ko'payishi va ular bilan bog'liq bo'lgan davlat korxonalaridagi bandlar sonining qisqarishi, mamlakatdagi ijtimoiy va siyosiy nobarqarorlikka olib kelish xavfini tug'diradi. O'z navbatida, bugungi kunda, Xitoy hukumati ushbu muammolarning oldini olishga qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqmoqda, xususan, xorijiy investorlar uchun korxonalarning kontrol paket aksiyalarini sotish ko'zda tutilmoqda. Davlat ahamiyatiga molik strategik sohalardan bundan istisnodir.

Mavzuni mustaxkamlash uchun savollar:

- 1.Xitoyda xususiyashtirish jarayoni qachon boshlandi?
- 2 Xitoyning sanoat korxonalarida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish qay tarzda amalga oshirildi?
- 3.Mamlakatda yirik xususiyashtirish jarayoni qachon boshlandi va ushbu jarayonning amalga oshirilish xususiyatlari nimalardan iborat?
- 4.Xitoyda xususiyashtirish jarayoning yonalishlari qaysi sohalarni qamrab olgan?
5. Ushbu jarayonning uytuq va kamchiliklari nimalardan iborat?

Mustaqil ish vazifalari:

- 1.Xitoyni xususiyashtirish jarayonini O'zbekistonning xususiyashtirish jarayoni bilan taqqoslang.
- Xitoy xususiyashtirish jarayonining qaysi tomonlarini rivojlanayotgan mamlakatlarda qo'llash mumkinligini misollar yordamida asoslab bering.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Мировая экономика: прогнозы до 2020 г. Под.ред.академика А.А.Динкина, М., «Магистр», 2007.429 с.
2. Основные тенденции развития Китайской экономики в XXI веке, Шенян, 2004. с. 86.
3. Экономика Китая. Ван Менкуй и др. февраль 2005 г.
- 4.Parayil Govindan. From "Silicon Island" to "Biopolis of Asia". Innovation policy and shifting competitive strategy in Singapore. Calif. Manag. Rev.2005. 57. №2, p.50-73
- 5.UNCTAD.Yandbook of Statistics.-N.Y. and Geneva, 2004.- 446p.

Internet saytlari

www. CER.uz.	http: europa. Eu. Int.
www. Caapr.kz.	http: tw.jahoo.com.
www. lias. Nl.	www. xinhua.org.
	www. World -bank. org.

¹⁹ Манба : Го Кесо.Указ. соч.2000, с.9.

²⁰ Jayasurya K. The Rule of law and Capitalism in East Asia. 2001

²¹ The Economist. 24.10.1998 p.23

9-Mavzu: XXR da byudjet jaryonining qonuniy boshqarilishi

Darsning maqsadi: davlat byudjetining mohiyati, uning tarkibi va XXR da byudjet jaryonining qonuniy boshqarilish xususiyatlarini o'rganib chiqish.

Tayanch iboralar: davlat byudjeti, byudjet taqchilligi, moliyaviy barqarorlik, byudjetdan tashqari fondlar, daromadlar va xarajatlar, markaziy va mahalliy byudjet, qo'shimcha to'lovlar, korxonalarining maxsus daromadlari, soliq tushumlari.

9.1 Xitoyning byudjet tizimi. Xitoyda byudjetni boshqarish xuquqi.

Byudjet jarayoni - bu davlat hukumat organlarining xarajatlar va daromadlarini moliyaviy tomondan tuzish rejasi bo'lib (binchji), uni ko'rib chiqish va tasdiqlash (shencha xa pichjun), ularni amalga oshirish (chjisin) va nazorat qilish (szyandu) dagi uning protsessual chegaralangan xuquqiy faoliyatidir.

Xitoyda daromad va xarajatlar smetasini tuzish tarixi 16-asrga kelib taqaladi. Unda davlat xazinasi, asosan, turli xil yig'implardan iborat bo'lib, ular oddiy xalqning cho'ntagidan kelib tushar edi.

1949 yilda XXR si tashkil topgandan so'ng byudjet jarayonini chegaralash masalasi bo'yicha 1-normativ xuquqiy akti tuzilib, u "XXR sini byudjet va byudjetni bajarish xisoboti to'g'risidagi vaqtinchalik holatini" o'zida aks ettirib, u XXR si davlat ma'muriyati kengashi tomonidan 20 iyulga 1952 yilda tasdiqlandi.

Xitoy Xalq Respublikasida birinchi marotaba davlat byudjeti 1950 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, uning daromadlar qismi 6,5 mlrd.yuanga, xarajatlar qismi esa 6,8 mlrd.yuanga teng bo'lgan. O'sha paytlarda Xitoyning moliyaviy ahvoli uncha barqaror emas edi. Shunga qaramay, davlatning bu borada amalga oshirgan qator chora-tadbirlari natijasida u tez sur'atlarda barqarorlashtirildi.

1976 yilda mamlakatning umumiy byudjet daromadlari qismi 77,7 mlrd.yu.ni, uning xarajatlar qismi esa, 80,6 mlrd.yu.ni tashkil etib, ushbu ko'rsatkichlarning har ikkalasi ham 12 marotabaga o'sdi.

1985 yilga kelib esa ushbu nisbatlar, ya'ni byudjetning daromadlar qismi 186,64 mlrd.yu.ni, ya'ni 1950 yilga nisbatan- 27,6 baravarga, xarajatlar qismi esa, 184,48 mlrd.yu.ni tashkil etib, u 1950 yilga nisbatan 26,1 baravarga oshdi.

9.2. Xitoy davlat byudjetining tarkibi.

XXR ning "Byudjet to'g'risidagi qonuni" Umum Xitoy Xalq Vakillari Kengashi majlisini 2-sessiyasida 1981 yilda qabul qilindi. Uning yangi varianti 1995 yilning 1 yanvaridan boshlab kuchga kirdi va u quyidagichadir:²²

Xitoyda davlat moliya sohasining rivojlanishi uning aholisi sonining ko'payishi bilan emas, balki uning sotsialistik spesifikali bozor iqtisodiyoti modeliga o'tishi bilan bevosita bog'liqdir. 1950-1985 yillar mobaynida mamlakat YaIM ning

o'sish sur'atlari o'rtacha 9,5% ni, milliy daromadining o'sish sur'atlari esa 7,6% ni tashkil etgan edi.

1951-1985 yillarda aholi daromadining o'rtacha yillik o'sish sur'atlari 10,1% ni tashkil etdi. Undagi davlat va kollektiv sektorlaridan olingan soliqlar va foydalar davlat daromadining asosiy qismini tashkil etgan bo'lib, ulardan davlat sektoriga 84% va kollektiv sektoriga 13% hamda qolgan sektorlarga 3% to'g'ri keldi.

Xitoy davlat byudjetining xarajatlar qismi xalq xo'jaligini rivojlantirish uchun assignatsiyalar berishga va aholi farovonligini oshirish uchun mo'ljallangandir. Bunda, xarajatlar qismining nisbatan o'sishini ko'rishimiz mumkin, chunki ularning asosiy qismi mamlakatni iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga, sog'liqni saqlashga, fan va ta'lim hamda madaniyatni rivojlantirishga ajratildi. Agar 1953 yilda mazkur sohalarni rivojlantirish uchun hamma xarajatlarning 45% ketgan bo'lsa, 1962 yildagi 1-besh yillik, 3-besh yillik va 5-besh yillik davrlarida, ularga davlatning hamma xarajatlardan 68,4% i to'g'ri kelgan.

O'tgan 30 yildan ortiqroq vaqt mobaynida Xitoy davlat daromadlari uning milliy iqtisodiyotining rivojlanishi bilan aniqlanib kelindi. 1950-1984 yillar davomida olingan 2 trln.yuan daromadning 98% i uning ichki manbalariga to'g'ri keladi.

Xitoy o'zining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash uchun xorijiy zayomlarni (qarz) oldi, ular asosan, mamlakatga ilg'or texnologiyalarni va uskunalarni kiritish uchun olindi. 1979-1985 yillardagi Xitoyni chet el transmilliy banklaridan, xalqaro konsortsiumlaridan olingan xorijiy zayomlarining amaldagi umumiy hajmi 15,13 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi.

Xitoy davlati o'zining byudjet siyosatini amalga oshirishda uning kamomadsiz byudjet siyosatini qo'llaydi va uning davlat byudjetidagi daromadlar qismi har doim uning xarajatlar qismidan ortiq bo'lib kelgan. Xitoy davlat byudjetining daromadlar qismi, uning real iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga tayanishi zarur. Shunga ko'ra, mamlakatning jamg'arma fondlarini hajmi uning iste'mol fondlariga mos bo'lishi darkor.

Shuni ta'kidlash lozimki, mana shu 30 yildan ortiqroq vaqt mobaynida Xitoyning iqtisodiy rivojlanishida ayrim buzilishlar va nomutanosibliklar ham bo'lgan, ya'ni, uning byudjet taqchilligi ham sodir bo'lgan, ular davlat tomonidan o'z vaqtida hal yetilib borildi.

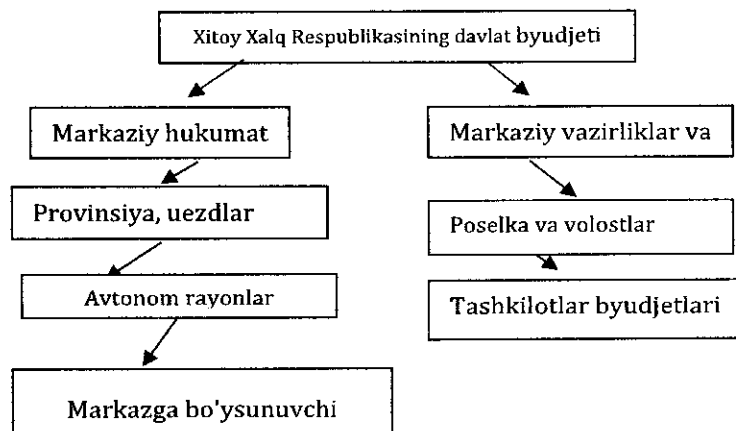
1979 yildan boshlab, Xitoy hukumati o'zining davlat byudjetidagi xarajatlar qismini ko'paytirish chora-tadbirlarini amalga oshira boshladi. Uning maqsadi esa, xalq xo'jaligidagi turli tarmoqlardagi mavjud disbalansni yo'qotish va tartibga solishdan iborat edi.

Misol tariqasida, bunga Xitoy hukumati tomonidan qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan dehqonlarga, ularning mehnat qadrini oshirish uchun ular tomonidan yetishtirilgan asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlat tomonidan sotib olish

narxlarini oshirdi va bir vaqtning o'zida dehqonlar to'laydigan ayrim soliqlar stavkasini pasaytirdi.

9.2.1-Chizma

Xitoy byudjetining tarkibiy tuzilishi.

Hukumat shaharlardagi ishchi va xizmatchilarning daromadlarini ko'tarish uchun ularning oylik ish haqilarini oshirib, yana ularga rag'batlantiruvchi tizimni kiritdi. Undan tashqari, milliy iqtisodiyotni va mamlakat xo'jalik faoliyati natijalarini yaxshilash va ularni mustahkamlash uchun Xitoy hukumati tomonidan mahalliy hukumat organlarining moliyaviy holatini mustahkamlovchi bir qator tadbirlar amalga oshirildi.

Natijada, davlat byudjetining xarajatlar qismi sezilarli darajada oshdi, ularning daromad qismi esa qisqardi, undan so'ng, 1979 va 1980 yillarda, mamlakat byudjetida taqchilik paydo bo'ldi. Davlat byudjetini muvozanatini qo'llash va byudjet kamomadlarini qisqartirish uchun, hukumat 1981 yilda bir qator choralarini qo'lladi.

Xususan, mamlakat qishloq xo'jaligi va uning yengil sanoatini rivojlantirdi hamda iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishni ko'paytirdi, oqibatda daromadlar ko'payib, xarajatlar qisqartirildi.

1982 yildan boshlab mamlakat byudjetini daromadlar qismi o'sa boshladi va 1983 yilda u sezilarli o'sdi. 1985 yilda davlat byudjetidagi daromadlar qismi uning xarajatlar qismidan ko'payishiga mutloq erishildi.

Xitoyda har bir hukumat organlari o'z byudjetiga egadir. Mamlakat Konstitutsiyasida ta'kidlanganidek uning davlat organlari 4 darajaga (qismga) bo'linadi. Ular quyidagilardan iborat:

markaziy byudjet - u markaziy hukumat darajasidadir;
provinsiya byudjeti - u provinsial darajada (markazga bo'ysunuvchi shaharlar) va avtonom rayonlar darajasidadir;
shahar byudjeti (okrug) shahar darajasida, okruglar avtonom okruglar darajasidadir;

uezd byudjeti - uезд darajasida, shahar hududlari darajasidadir.

Odatda bu moliyaviy byudjetlar markaziy va mahalliy byudjetlarga bo'linadi.

Hukumatning markaziy byudjeti mamlakat moliyaviy tizimida asosiy o'rinni egallab, u o'zida davlat byudjet mablag'larining katta qismini jamlagan bo'lib, u quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

umumdavlat ahamiyatiga molik bo'lgan madaniy qurilish, fan va ta'lim, harbiy soha hamda xo'jalik ehtiyojlarini qondiradi;

byudjetdagi daromadlar va xarajatlar qismining muvozanatli bo'lishi uchun, mahalliy hukumat organlarining byudjet mablag'larini qayta taqsimlaydi, mana shu hududlarda yashaydigan kam millatli aholiga va iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan rayonlarga yordam ko'rsatadi.

Mamlakat markaziy byudjetining daromadlar qismi mahalliy moliya organlar tushumlaridan, korxonalar soliqlari va foydalari hisobidan shakllanadi. Uning xarajatlar qismi esa, markaziy byudjetning kapital jamg'armasini moliyalaydi va korxonalarning bevosita vazirliklarga qarashli aylanma fondlarini va ularni qayta texnik jihozlash uchun ketadigan mablag'lar bilan ta'minlaydi.

Undan tashqari, davlat byudjetidan vaqtinchalik va doimiy ravishda ko'rsatiladigan maxsus maqsadlarga yo'naltirilgan assignatsiyalar ham mavjud bo'lib, ulardan vaqtinchalik assignatsiyalarga - mamlakatda yuz beradigan favqulodda holatlar uchun, suv toshqinlari uchun ajratiladi. Doimiy assignatsiyalarga esa, - mamlakatning qoloq rayonlarini rivojlantirish uchun kerakli mablag' ajratilishi kiradi.

Mamlakat davlat byudjeti daromadining 8% i mahalliy mablag'lardan shakllanadi va xarajatlarning 50% i mahalliy byudjetlar orqali taqsimlanadi. O'z navbatida, mahalliy hukumat byudjet organlari o'z byudjetlari mablag'larini o'zining qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirish, fan va ta'lim hamda madaniyatni rivojlantirish uchun sarf etadilar.

9.3.Xitoy maxalliy byudjetini shakllantirishning xususiyatlari.

Xitoy ko'p millatli davlat bo'lib, uning mahalliy byudjetlari mamlakatning milliy moliyaviy siyosatini amalga oshirishdagi muhim dastaklar hisoblanadi. Mahalliy byudjetlar, ularning byudjet va nobyudjet pul mablag'laridan tashkil topib, ularning daromadlar qismi mahalliy soliqlar va mahalliy korxonalarning foydadan tushumlari evaziga va markaziy byudjet orqali qayta taqsimlanadigan mablag'lardan hamda turli subsidiyalardan shakllanadi. Quyidagi 9.3.1.jadvaldagi Xitoy davlat byudjetining 1978-2007 yillardagi taqsimlanishini ko'rib chiqamiz.

9.3.1.-jadval

Xitoy davlat byudjetining 1978-2007 yillardagi taqsimlanishi²³ (mlrd.yuanda)

	1978y.	1985y.	1990y	1995y.	2000y	2005y	2007y
Daromd-Lar	113,2	200,5	293,7	624,2	1339,5	2007,1	2452,1
xarajatlar	112,2	200,4	308,4	682,4	1588,6	2189,5	2597,9
Saldo qoldig'i	+1,0	+0,1	-14,7	-58,2	-149,1	-182,4	-145,8

Mahalliy byudjetning xarajatlar qismi esa mahalliy kapital jamg'armalarini, mahalliy korxonalar aylanma fondlarini moliyalash uchun, mazkur korxonalarni texnik qayta jihozlash va yangi ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun, mahalliy darajada fan va ta'limga, madaniyatga, sog'liqni saqlashga yordam ko'rsatadi hamda shaharlar ehtiyojini qondirish uchun nogironlarga nafaqa to'lash, ijtimoiy fondlarni qo'llab-quvvatlash uchun sarflanadi. Ularning byudjetdan tashqari mablag'lari, asosan, kichik va katta sanoat-savdo korxonalarining qo'shimcha daromad solig'idan tashkil topadi.

Mahalliy byudjetdan tashqari mablag'lar alohida maqsadlar uchun mo'ljallanadi. Masalan, sanoat va savdo korxonalarini qo'shimcha daromad solig'i va foydadan olingan solig'i hamda shahar kommunal xizmatlariga to'lovlar, mahalliy byudjetning doimiy moliyaviy xarajatlari manbaiga kiradi va u, shahar kommunal xo'jalik ehtiyojlari bilan bog'liqdir. Qishloq xo'jaligi solig'idan tushadigan qo'shimcha mablag'lar asosan, qishloq joylaridagi suv havzalarini qo'riqlash va ularda maishiy qulayliklarni yaratish uchun sarflanadi.

Barcha davlatlardagi kabi Xitoyda ham byudjet taqchilligi mavjud bo'lib, uni yo'qotish bo'yicha hukumat tomonidan turli chora-tadbirlar amalga oshirilib kelmoqda. Agar 1979 yilda YaIM dagi ko'rsatkichi 5,1% ni tashkil etgan bo'lsa, 1981 yilga kelib, uning salmog'ini 1,2 % ga kamaytirishga erishildi. Keyinchalik ya'ni, 1990 yillardan boshlab, byudjet taqchilligi yana ko'paya bordi va bu tendensiya haligacha saqlanib kelmoqda.

Xitoy hukumati jahon iqtisodiyoti tajribasidan kelib chiqib, soliqlarni keskin ravishda kamaytirish bo'yicha qator choralarni ishlab chiqdi. Agarda 1979 yilda soliqlarni YaIM dagi salmog'i 30,4 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 1996 yilga kelib bu ko'rsatkich -10,4% ga qisqardi. Mana shu soliqlar salmog'ining pasayishi oqibatida barcha davlat daromadlarini pasayishi ham kuzatildi. Ular 1979 yilda YaIM ni 31,3 % ini tashkil etgan bo'lsa, 1996 yilga kelib, bu ko'rsatkich 11,5% ni tashkil etdi.²⁴

Davlat daromadlarida bunday keskin tarzdgai kamayishlar yuz bergan bo'lsa-da, davlatning asosiy makroiqtisodiy o'rsatkichlarini muvozanatidan chiqara olmadi, uning sababi, mana shunday tadbirlar o'tqazilishi bilan bir vaqtda davlat byudjetining xarajatlar qismi ham keskin qisqartirila boshlandi. Agar ushbu xarajatlarning YaIM dagi salmog'i 1979 yilda 36,4% ni tashkil etgan bo'lsa, 1996 yilga kelib, u 13,1% ga qisqartirildi. Shunga o'xshagan qisqartirishlar byudjetning deyarli barcha qismlarini qamrab oldi, ya'ni, investisiya, subsidiyalar, dotatsiyalar, mudofaa, xalq xo'jaligi, ijtimoiy ta'minot sohalari va boshqalar.

Umumiy davlat xarajatlari tarkibidagi eng keskin kamayish - markaziy byudjet xarajatlarida yuz berdi. Ya'ni, ushbu ko'rsatkichning YaIM dagi salmog'i 1979 yilda 20% bo'lgan bo'lsa, 1996 yilga kelib, mazkur ko'rsatkich 3,8% ga tushdi. Mahalliy byudjetning xarajatlar qismida esa, qisqartirishlar nisbatan kamroq bo'lsa ham, ular ancha sezilardi bo'ldi, 1979 yilda ularning YaIM dagi salmog'i 15,7% dan 1996 yilga kelib 8,3% ga qisqardi.

9.4. Xitoyning mamlakat byudjet daromadlarini ko'paytirish chora tadbirlari.

Hozirgi davrda Xitoyning davlat byudjeti taqchilligini kamaytirish va ularni muvozanatda ushlab turish uchun kerakli chora-tadbirlar amalga oshirilmogda. Xususan, 2006 yil ko'rsatkichlari bo'yicha davlat byudjeti taqchilligi mamlakat YaIM ning 1,5% ini tashkil qildi.

XXR ning Moliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, Xitoyda 2007 yilda davlat byudjeti taqchilligi o'tgan 2006 yilga nisbatan 50 mlrd. yuanga ya'ni, 6,46 mlrd. AQSh dollariga kamaytirildi, bu 1,1% ga qisqartirishni ko'zda tutadi. Bu esa, amalda 245 mlrd.yuanni, yoki 31,66 mlrd.AQSh dollarini tashkil etdi. Markaziy byudjetning umumiy daromalari esa, 2 trln.442 mlrd.yuanni yoki 315,518 mlrd.AQSh dollarini tashkil etdi. Mazkur ko'rsatkich 2006 yilga nisbatan 15% ga ko'proqdir.Ma'lumki, oxirgi yillarda Xitoyda davlat byudjetining xarajatlar qismining ayrim sohalari ko'payish tendensiyasi kuzatilmoqda. Xususan, 2006 yilda Xitoyda harbiy sohaga markaziy byudjetdan ajratilgan mablag'lar - 35 mlrd.AQSh dollarini tashkil etdi. Agar uni 2005 yilga nisbatan qiyoslasak, u 14,7% ga ko'proq ekanligini va byudjetning umumiy xarajatlarni 7,4% ni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin. Shunday bo'lsada, mazkur ko'rsatkich, boshqa rivojlangan mamlakatlar bilan solishtirganda, unchalik katta emasligini ko'rishimiz mumkin, ya'ni Yaponiyada ushbu sohaga yiliga taxminan 45 mlrd.AQSh doll., Amerikada esa, yiliga 300 mlrd. doll. atrofida mablag' sarflanadi.

Oxirgi yillarda Xitoyning savdo balansidagi aktiv saldosi (qoldig'i) uzluksiz o'smogda, ya'ni u, 2004 yilda 69 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, (bu esa mamlakat YaIM ning 3,6% ni ko'rsatadi) 2005 yilga kelib, savdo balansining aktiv saldosi 101,8 mlrd. AQSh dollarini, 2006 yilda esa, bu ko'rsatkich 177,6 mlrd.doll.ni

23.Xitoy Bosh Davlat statistika boshqarmasi, 2007 y. ma'lumotlari

24. Xitoy Bosh Davlat statistika boshqarmasi, 2007 y. ma'lumotlari.

tashkil etdi. XRR sining tijorat vazirligi statistik ma'lumotlariga ko'ra, ushbu ko'rsatkich 2007 yilda 238 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi.²⁵

Xitoy davlatining valyuta zahiralari uning ijobiy savdo saldosi hisobiga ko'payib bordi. Agar u 2000 yilda 200 mlrd. AQSh doll.dan iborat bo'lgan bo'lsa, 2007 yilga kelib, u – 1,4 trln. AQSh doll.ga yetdi, bu esa dunyo valyuta zahirasiining 1/4 qismini tashkil etadi.

Ushbu holatlarning barchasi milliy valyutaning o'sishiga yordam berdi. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun Xitoy Markaziy banki valyuta bozori faoliyatiga o'z ta'sirini kuchaytirishi lozim bo'lib, ya'ni u Amerika dollarini sotib olishi va o'z jenminbi – Xitoy yuanini muomalaga chiqarishi lozimdir. Yangi jenminbining qo'shimcha chiqarilishi, o'z navbatida qo'shimcha aylanma mablag'larni talab qiladi. Milliy valyuta yuanning o'sishi, iqtisodiyotning o'sishiga mos kelishi uchun va pul muomalasi tezligini sekinlashishi uchun Xitoy Markaziy banki o'zining veksellarini sotuvga qo'ydi. Shunga qaramay Xitoy moliya tizimida hanuzgacha ortiqcha aylanma mablag'lar uchrab turadi. Ushbu "ortiqcha pullar" esa ahamiyatli tarzda iste'mol tovarlariga, ko'chmas mulkka va aksiyalarga narxlarni o'sishini rag'batlantiradi.

2006 yildan boshlab mamlakatdagi Zitoy korxonalarining aksiyalari 2 baravarga oshdi. 2005 yilda ularning bozor narxlari yalpi ichki mahsulotning yarmiga teng bo'ldi, bugungi kunda esa, u mamlakat yalpi ichki mahsulotining umumiy hajmidan ham oshib ketdi.

2007 yildagi XKP ning 17 s'ezdida XRR si raisi Xu Szintauning ta'kidlaganidek, Xitoy 2020 yilga kelib o'zining YaIM ni aholi jon boshiga to'g'ri kelishini 2000 yilga nisbatan 4 baravarga oshirishga qaror qilgan bo'lib, 2020 yilga kelib, mazkur ko'rsatkich 3,5 ming AQSh dollarini tashkil qilishi kutilmoqda. 2006 yilning natijasiga ko'ra, mamlakat YaIM ning aholi jon boshiga to'g'ri kelishi 2 ming AQSh dollaridan oshdi.²⁶

Mana shu maqsadlarga erishish uchun esa, mamlakatdagi YaIM ning yillik iqtisodiy o'sish sur'atlarini o'rtacha 5% atrofida ushlab turish kifoyadir.

2007 yilning dekabr oyida Pekin shahrida iqtisodiyot bo'yicha Xitoy Kommunistik Partiyasining Markaziy Kengashi bo'lib o'tdi, unda mamlakatdagi inflyatsiya jarayoniga va iqtisodiyotning "qizib ketishiga" qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Unga ko'ra, hukumat 2008 yilda o'zining moliyaviy siyosatini yanayam takomillashtirishga qaror qildi. Bu esa, ushbu yo'nalishda davlatning iqtisodiyotga aralashuvini davom ettirishga majburligini anglatib, u ijtimoiy xarajatlarda umumiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlashini va milliy valyutani haddan tashqari ko'p chiqarishini cheklab turadi.

2007 yilda Xitoy Markaziy banki rezerv depozit stavkasini yana 1% ga oshirishga qaror qildi, bu esa, stavkaning o'ninchi marta oshirilishi bo'lib, shu yil bank 400 mlrd.yuan hajmdagi kapitalni muszlatib qo'ydi. Bugungi kunda rezerv depozitining stavkasi milliy valyutada – 14,5% ni tashkil etadi, bu esa, oxirgi 20 yil ichidagi eng yuqori rekord stavka hisoblanadi.

Garchi Xitoy davlati 2007 yilda iqtisodiy sohada katta yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsada, mamlakatdagi mavjud ichki talabning yetishmasligi mamlakat uchun jiddiy muammoga aylandi.

2008 yil boshida Xitoyda iqtisodiyot bo'yicha Markaziy Kengashi bo'lib o'tib, unda mazkur yilning eng asosiy vazifalaridan biri - ichki monetar siyosatning o'zgartirilishi lozim topildi. Mazkur yilda mamlakatdagi pul massasi ustidan qattiq nazorat o'rnatilishi zarurligi to'g'risida kelishilib olindi va ushbu nazorat davlatning bank va moliya tizimlari orqali amalga oshiriladigan bo'ldi. Uning eng asosiy masalasi, mamlakatdagi zarur va mavjud pullarning nisbatini tenglashtirishdan iboratdir. So'zsiz, yaqin kelajakda Xitoy iqtisodiyotining yuqori o'sish sur'atlari davom etadi, ammo, lekin, davlatning eng asosiy vazifasi mamlakatda "iqtisodiyotning qizib ketish" iga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir. Undan tashqari, kapital va energiya sig'imi yuqori bo'lgan korxonalarni va eksport qilish bog'liqligini kamaytirish lozimdir. Shu bilan birga, yuqori darajada ichki talabni kengaytirishga tayanish kerak.

Hukumat shaharlardagi ishchi va xizmatchilarning daromadlarini ko'tarish uchun ularning oylik ish haqilarini oshirib, yana ularga rag'batlantiruvchi tizim kiritdi. Undan tashqari, milliy iqtisodiyotni va mamlakat xo'jalik faoliyati natijalarini yaxshilash va ularni mustahkamlash uchun, hukumat tomonidan mahalliy organlarining moliyaviy holatini mustahkamlovchi qator tadbirlar amalga oshirilmogda.

Mavzuni mustaxkalmash uchun savollar:

1. Xitoy davlat byudjetiga qachon asos solingan?
2. Mamlakat davlat byudjetining tarkibi nimalarni o'z ichiga oladi?
3. Xitoy davlat byudjetidagi xarajatlar qismining ortib borishiga nimalar sabab bo'lmoqda?
4. Xitoy hukumati byudjet taqchilligini qanday hal qilmoqda?
5. Mamlakat davlat byudjetining xarajatlar qismi nimalarga sarflanadi?
6. Byudjetdan tashqari fondlarga nimalar kiradi?

Mustaqil ish vazifalari:

1. 2008 yildagi Xitoy davlat byudjetining bajarilishi.
2. XRR va O'zbekiston davlat byudjetlarini bajarilishi 2009 yil bo'yicha taqqoslang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Круглов А.М. Сельские (поселко-волостные) предприятия в КНР М., 2000. Ч.1. 126 с.,

25 XRR sining Tijorat vazirligi 2007 y. statistik ma'lumotlari.

26 Мировая экономика: тенденции развития до 2020 г., под ред.

А.А.Дыткина, М., 2007 г.

- 2.Шевель И.В. Реформа в налоговой системе КНР., М., 2002. 158с..
- 3.Мировая экономика: тенденции развития до 2020 г. Под редакц. А.А. Динкина Москва, Магистр, 2007.429 с..
- 4.Ш.Сабитов Экономика Китая вчера и сегодня. /Рынок, деньги и кредит, 2001, № 10/11, с. 40-41.
5. Hands across the Strait. Shameen Assif. Bus. Week. Eur. Ed. 2004, №6 -13 Sept., p.41.
6. International Monetary Fund: International Financial Statistics. - 2005. August.- 106p.

Internet saytlari

- 1.www. World -bank. org.
- 2.www. xinhua.org.

10-Mavzu: Xitoy bank tizimi va undagi islohotlar

Darsning maqsadi: Xitoy bank tizimining tarkibiy tuzilishi va uning rivojlanish xususiyatlari, undagi islohotlar jarayonini chuqurroq o'rganib chiqish hamda Xitoydagi xorijiy moliyaviy tashkilotlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish.

Tayanch iboralar: bank tizimi, markaziy bank, tijorat banki, bank operatsiyalari, mablag', pul-kredit, valyuta, jenmenbi, zayom, proteksionizm.

10.1. XXR bank tizimining tarkibiy tuzilishi

Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasi bank tizimi o'z tarkibiy tuzilishiga ko'ra, quyidagilardan iboratdir:

1. Xitoy Xalq banki
2. Xitoy Sanoat-savdo banki
3. Xitoy qurilish banki
4. Xitoy Investision banki
5. Xitoy qishloq xo'jalik banki
6. Xitoy banki
7. Xitoy Kommunikatsiya banki
8. Xitoy Xalqaro kredit-investision korporatsiyasi
9. Xitoy qishloq kredit kooperativlari
10. Shahar kredit kooperativlari.

Xitoyda Xitoy Xalq banki - markaziy bank vazifasini o'taydi, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir: boshqarish; muvofiqlashtirish; nazorat qilish; maxsus banklar va moliyaviy tashkilotlarni reviziya qilish.

Xitoyning Sanoat-savdo banki - maxsus davlat banki hisoblanib, shahar va qishloqda sanoat - savdo zayomlari va jamg'armalari bilan shug'ullanadi.

Xitoy banki esa, davlat valyuta va tashqi savdo banki hisoblanadi. U Xitoy Xalq banki bilan birgalikda davlat bank operatsiyalarini va makroboshqarishdagi moliyaviy xolatlarni amalga oshiradi. Shu bilan birga, u yana, valyuta mablag'larini jamg'arish va undan foydalanish ishlarini ham amalga oshiradi hamda turli

valyutalar va jenminbi (Xitoy milliy valyutasi) bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni olib boradi.

Xitoy qurilish banki - davlatning asosiy kapital jamg'armalari va investision fondlarini boshqaradi. U bir vaqtning o'zida 2 ta vazifani bajaradi, ya'ni, kapital qurilishni mablag' bilan ta'minlaydi va unga kredit beradi.

Xitoy qishloq xo'jalik banki - qishloq va shahar tipidagi qishloq poselkalarida hamma moliyaviy-bank operatsiyalarini olib boradi.

Xitoy Kommunikatsiya banki - universal bank bo'lib, u to'la xo'jalik hisobi va mustaqil xo'jalik yuritish tamoyili asosida o'zining moliyaviy balansini mustaqil ta'minlaydi.

Xitoy Xalqaro kredit-investision korporatsiyasi faoliyati xitoy-xorijiy qo'shma korxonalarini tashkil etishdir. U esa, o'z navbatida, aralash kapital, tashqi va ichki kapital quyilmalari orqali, xorijiy davlatlar va xususan, Xitoyga texnik tomondan yordam ko'rsatish, tashqi va ichki bank operatsiyalarini o'tkazish, konsultativ xizmat ko'rsatish ishlarini olib boradi.

Xitoyning qishloq kredit kooperativlari qishloqlardagi hisob-kitob, kredit va aholining jamg'armalari bilan shug'ullanadi. Undan tashqari, mazkur kooperativlar davlat mablag'larini qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirish bilan ham shug'ullanadi.

Shahar kredit kooperativlari faoliyati esa, xususiy sanoat-savdo sektorini va korxona jamoa mulk egalariga kreditlar va jamg'arlar berish bilan shug'ullanadi.

1995 yildan boshlab kredit kooperativlari bir qator o'rta va yirik shaharlarda banklarga aylana boshladi. Shu bilan birga, yuqorida ta'kidlangan bank tashkilotlaridan tashqari Xitoyning fond bozorlari mamlakatning rivojlanish ehtiyojlariga qarab, oxirgi yillarda yangi shakllardagi ko'pgina fond kompaniyalari va fond birjalari tashkil etilmoqda.

10.2. Xitoy bank tizimidagi islohotlar jarayoni va bank tizimini rivojlantirish xususiyatlari

1980 yillardan boshlab mamlakatda moliya-kredit tizimi islohotlari amalga oshirilmoqda. Bu jarayon bank tashkilotlari sonini, ularning yo'nalishlari va vazifalarini ko'payishi va ularning mustaqil tijorat tashkilotlariga aylanishi bilan uzviy bog'liqdir.

XXR da kundan-kunga bank kreditlarini qo'llash ko'lami kengaymoqda. Qisqa muddatli (200 mlrd. yuan) kreditlarni berish bilan bir qatorda, mamlakatda o'rta muddatli sanoat-savdo tashkilotlarini kreditlash keng tarqalmoqda. Mamlakatdagi kapital qurilishlari, davlat byudjeti tomonidan moliyalashtirish bilan birga, bank orqali kreditlash yo'li bilan ham amalga oshirilmoqda. Undan tashqari, Xitoyda boshqa moliyaviy tashkilotlar ham ko'payib bormoqda. Masalan, sug'urtalash, investision-kreditlash, ijara kompaniyalari shular qatoriga kiradi. Mamlakatda sekin-asta fond bozori ham shakllanib bordi. (veksellarni hisobga olish, aksiyalarni sotish

va boshqa qimmatbaho qog'ozlari). Bu yo'nalish bo'yicha Xitoyning bir qator shaharlarida fond birjalari ochildi. Aksiya va obligatsiyalarni chiqarish xajmi 100 mlrd. yuandan ham oshib ketdi. Ular asosan, bo'sh mablag'larni yig'ish uchun foydalaniladi. Davlat mulki korxonalarida aksiyalar chiqarish hajmi chegaralangan bo'lib, ularning chiqargan aksiyalari yoki obligatsiyalari korxona mulki qiymatidan oshmasligi lozim bo'lib, obligatsiyalar bo'yicha fond foyizi, ular qo'yiladigan jamg'armasidan ham oshmasligi lozim. Aksiyalar va obligatsiyalarni chiqarish tartib-qoidasini Xitoy banki boshqaradi. Bank tizimiga doir qonunchilik bazasining yaratilishi va bu yo'nalishda bir qancha «Xitoy Xalq banki to'g'risida qonun» va «XXR tijorat banklari to'g'risida qonun»larni qabul qilinishi, ushbu sohadagi amalga oshirilayotgan islohotlarning tabiiy davomi bo'ldi. Ishlab chiqilgan qonunlarning birinchisi 1995 yil 18 martda qabul qilindi va shu kundan boshlab kuchga kirdi. Ushbu qonunda 51 ta modda bo'lib, ular sakkiz bo'limga ajratilgan. Bu xolat esa XXRga asos solingan vaqtdan beri Markaziy bank to'g'risida qabul qilingan birinchi qonun ekanligini bildiradi. Xitoy iqtisodiyotini qayta qurishda Markaziy bank mavqeini kuchaytiradigan ushbu qonun, rivojlangan mamlakatlar markaziy banklarining tajribasini hisobga olgan holda XVF yordamida va shu bilan birga, ayni vaqtda, mamlakatdagi real voqelikni hisobga olgan holda, ishlab chiqilgan.

Ko'p yillar mobaynida turli idoralar va mahalliy hokimiyat organlari kreditlash siyosati masalalarida XXBga taz'yiq o'tqazib keldilar. Chunki, ba'zan, ular mamlakat markaziy bankiga qaraganda, ko'proq ta'sirga ega edilar. 1998 yil oxiri, 1999 yil boshlarida XXB mamlakatdagi tanglik ahvolini bartaraf etish choralaridan biri sifatida, Markaziy bankning viloyat filiallarini qayta tashkil etdi. Xitoy Xalq bankining mavjud 31 ta (XXR viloyatlari soniga qarab) mintaqaviy filiali o'rniga 9 ta yangi filial tuzildi. Bunday chora-tadbirlar, mamlakat Markaziy banki ishiga mahalliy hukumatlarning aralashuvini kamaytirishga olib kelishi kerak edi.

10.3. Xitoyning Markaziy banki va uning ikkinchi darajali banklarining

(Xitoy sanoat – qurilish banki, Xitoy qishloq xo'jalik banki. Xitoy siyosiy banklari) faoliyati.

Hozirgi vaqtda (2008 y.), Xitoy bank tizimi uch bosqichga ega bo'lib, ular:

Markaziy bank - Xitoy Xalq banki (2008 yil dekabrda o'zining 60 yilligini nishonladi);

29 ta milliy davlat banki, shuningdek, xorijiy banklarning 179 ta operatsiya olib boruvchi filiallari;

88 ta shahar tijorat banki, 3200 ta shahar va 44 mingta qishloq kredit kooperativlaridan iboratdir.

1980 yil o'rtalariga qadar XXRda bank muassasalarida davlat monopoliyasi saqlanib keldi. Butun kredit faoliyatini (qishloqdagi kredit kooperatsiyasini hisoblamaganda) bir qancha ixtisoslashtirilgan banklar (Sanoat-qurilish banki, qishloq xo'jalik banki, Xitoy Banki, Temir yo'llar banki va boshqalar) va ularning joylardagi filiallari hamda bo'limlari amalga oshirib keldi. Aslini olganda, tijorat

banklari tizimi mavjud emas edi. Xorijiy banklar esa, Xitoy bozorini endigina o'zlashtira boshlagan edilar.

Xitoyda ko'p bosqichli kredit tizimi 1983 yil sentyabrda qurila boshlagan, deb hisoblanadi. O'sha davrda XXR Davlat Kengashi moliya tizimini isloh qilish maqsadida Xitoy Xalq banki maqomini o'zgartirish xaqida qaror qabul qildi. Mana shu qarorga muvofiq Xitoy Xalq Banki (XXB) Markaziy bank vazifalarini bajara boshladi va u, savdo hamda sanoat korxonalarini kreditlash faoliyatini to'xtatdi. Shu o'rinda, 1970 yilda, XXB aslida mustaqil muassasa sifatida tugatilganligini hamda u XXR Moliya vazirligi tizimiga kiritilganligini aytib o'tish lozimdir. XXB tiklanganidan keyin u xuddi avvalgidek, bevosita XXR Davlat Kengashiga bo'ysundirildi.

Hozirgi vaqtda, XXB ga mamlakatdagi banklar faoliyatini, pul-kredit siyosatini shakllantirish, ixtisoslashtirilgan banklar va boshqa moliya muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish hamda taftish qilish vakolati berilgan, XXR Davlat Kengashi yana unga: qonun asoslarida xujjatlar chiqarish, milliy oltin-valyuta zahiralarning holatini kuzatib turish, qimmatli qog'ozlar bozorini boshqarish xuquqini ham berilgan. Endilikda, pul emissiyasining yillik hajmi rejasi, banklarning bazaviy foiz stavkalari va yuanning almashuv kursi o'zgartirilgan taqdirdagina Davlat Kengashi tomonidan tasdiqlanishi kerak bo'ladi. Kreditlash siyosatining turli vositalari esa bankning o'ziga bo'ysunadi.

Xitoy va boshqa mamlakatlar tajribasi shundan dalolat beradiki, davlat tomonidan iqtisodiyotning o'zi zarar ko'rib, davlat sektorini kreditlash uchun qarz berishi va bu qarzning muddatida qaytarib berilmasligi, mamlakatda yangi tashkil etilgan tijorat banklarining asosiy muammolaridan biriga aylandi. Aynan mana shu muammoni hal etish uchun, 1994 yilda XXRda, uchta «siyosiy» banklar tashkil etildi.

XXRda «siyosiy» banklar davlatning siyosiy yo'nalishini amalga oshirish va uni mustahkamlash vazifasini, tijorat maqsadlariga kreditlarni ajratish uchun ta'sis etilgan edi. Ana shu maqsadda, 1994 yilda Xitoyda deyarli bir vaqtda uchta bank ochilib, ular quyidagilardir:

Davlat rivojlanish banki;

Xitoy Eksport-import banki;

Xitoy qishloq xo'jaligini rivojlantirish banki (Bu bank Xitoy qishloq xo'jalik bankidan ajralib chiqqan).

Ushbu «siyosiy» banklarning ustavida belgilangan hamma mablag'lari, hukumat tomonidan ta'minlanadi. Ulardan tashqari, Xitoyda, davlat sarmoyasi qismangina ishtirok etadigan banklar ham mavjuddir. O'z navbatida Xitoydagi «Siyosiy» banklarga, odatda, aholi mablag'lari jalb etilmaydi.

Xitoyning «siyosiy» banklaridan biri – uning Davlat rivojlanish bankidir (DRB). Ushbu bank tomonidan kreditlanadigan ob'ektlarni tanlashda u XXR Davlat reja qo'mitasi bilan baravar hal qiluvchi xuquqiga egadir. Bankning har bir masala bo'yicha bildirilgan fikri esa kreditlash shartlari masalasini belgilash chog'ida hisobga olinadi. 1997 yilning oxirida Davlat rivojlanish banki mablag'larining

umumiy hajmi 381,148 mlrd yuan deb baholangan edi. Garchi, bank uchun foyda olish asosiy maqsad bo'lmasa-da, shunga qaramay, 1997 yilning o'zidagina bankning sof foydasi 816 mln. yuanni tashkil qildi.

Xitoy Eksport-Import banki (XEIB) bevosita XXR Davlat Kengashiga bo'ysunadi. U davlat tashqi iqtisodiy faoliyat banki hisoblanadi. Bankning asosiy vazifasi - XXR eksportini, ayniqsa, mashina va elektrotexnika uskunalarini eksport qilishni kengaytirishdan iboratdir. XEIB mablag'larining asosiy manbai aksiya va obligatsiyalarni emissiya qilish orqali hamda ularni Xitoyda ham, chet elda ham joylashtirishdan iboratdir. XEI Banki yana aralash kreditlashni ham amalga oshiradi. Shuningdek, u eksport kreditlarini sug'urtalaydi va ularga kafolatlar beradi.

Xitoy qishloq xo'jaligini rivojlantirish banki Xitoy qishloq xo'jalik bankidan mustaqil bank sifatida ajralib chiqarildi. Bu holat esa, o'z navbatida, qishloq xo'jalik bankini davlat tijorat bankiga aylantirish uchun sharoit yaratib berdi. 1997 yil oxirida, bankning umumiy sarmoyasi 923,3 mlrd. yuanni tashkil qildi (taqqoslash uchun: o'sha davrda XXR davlat byudjeti 900 mlrd. yuanga yaqin edi).

Ushbu bank mablag'larining asosiy manbai Xitoy Xalq banki kreditlaridan, shuningdek, aksiyalar va obligatsiyalar chiqarishdan (uncha katta bulmagan xajmda) kelib chiqadi. Mazkur bankning asosiy operatsiyalari qishloq xo'jaligini kreditlash mahsulotini davlat tomonidan xarid qilish uchun kreditlar berish va maxsus davlat fondlarini tashkil etishdan iboratdir. Bankning har bir viloyatda o'zining bo'limlari mavjud bo'lib, shuningdek, ular shaharlarda 294 ta bo'linga va uezdlarda 1617 bo'limlari bor. Ularda ishlovchi xodimlarning umumiy soni -50 ming kishidan ortadi.

XXR bank tizimini isloh qilishda qayta tiklangan mavjud to'rtta ixtisoslashtirilgan davlat banklarini (Xitoy Sanoat-savdo banki, Xitoy qurilish banki, Xitoy qishloq xo'jalik banki va Xitoy banki) tijorat banklariga aylantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur banklarning tashkiliy va boshqa bajaradigan ishlari jihatidan jahon amaliyotiga yaqinlashtirishni nazarda tutilgan edi, lekin amalda mazkur banklar davlat banklari bo'lib qolaverdi. Ular faoliyati ustidan hukumat nazorati bevosita emas, balki bilvosita (masalan, kuzatuvchilar kengashi orqali) amalga oshiriladi.

Xitoy Sanoat-savdo bankiga kelsak, bu bank bir muncha o'ziga xos tarzda tuzilgan. XXR Davlat Kengashi 1983 yilning sentyabr oyida qabul qilgan qarori bilan Xitoy Markaziy banki - Xitoy Xalq banki bo'limlarining umumdavlat tarmog'i yangi Xitoy Sanoat-savdo bankiga aylantirildi. Bankning Pekindagi asosiy idorasi xuquqlari ham ancha kengaytirildi. Yangi tashkil etilgan Xitoy sanoat-savdo banki davlat sanoati, kooperativ sanoati hamda savdo bilan operatsiyalar o'tqazish bo'yicha, ixtisoslashtirilgan bankga aylandi. Ilgari, Xitoy Xalq banki tomonidan bajarib kelingan kreditlash, hisob-kitob va nazorat vazifalarini Markaziy bank o'z zimmasiga oldi. 1997 yilning oxirida, bankning depozit hisob varaqlaridagi mablag'lari qoldig'i - 2251,1 mlrd. yuanni tashkil qildi. Bank chet elda 5 ta bo'lim va 3 ta vakolatxonalarga egadir.

Xitoyning ikkinchi davlat banki, bu - Xitoy Xalq qurilish bankidir. U davlatning asosiy fondlarini moliyaviy - investisiya tomondan ta'minlaydi. Shu bilan birga, u yana davlat byudjeti mablag'lari hisobidan kapital qurilishni moliyalashga, kapital qurilish ob'ektlarini kreditlashga ixtisoslashgan hamdir. U bevosita XXR Moliya Vazirligiga va Xitoy Xalq bankiga bo'ysunadi. Shu sababli moliyalash va kreditlar berish sohasida ikki tomonlama vazifalarni bajaradi. Uning operatsiyalari, asosan, pul bilan ta'minlashdan va kapital qurilish uchun qarzlarni to'lab borishdan iboratdir. 1997 yil oxirida bankning mol-mulki 2343,5 mlrd. yuan deb baholandi.

Mamlakat bank tizimida Xitoy qishloq xo'jalik banki (XQXB) muhim o'rin tutadi. Bu bank 1951 yilda tashkil etilgan bo'lib, u qishloq xo'jalik kooperativ banki o'rnida paydo bo'lgan. Kooperativ bank zimmasiga qishloq xo'jaligini kreditlar bilan ta'minlash vazifalari yuklatilgan edi. Ushbu bank tashkil etilgan vaqtdan beri 4 marta yopilib, har gal yana qayta tuzilganligi diqqatga sazovordir.

1979 yilning fevral oyida, Xitoy qishloq xo'jalik banki navbatdagi tiklanishdan keyin qishloq xo'jaligi uchun davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'larni tasarruf eta boshladi. U mamlakat qishloq joylaridagi hamma omonatlar, qarzlar va hisob-kitoblarni yuritib, qishloq xo'jaligiga yordam ko'rsatishga mo'ljallangan, davlat fondlarini boshqaradigan bo'ldi.

XXR qishloq xo'jalik bankidan XXR qishloq xo'jaligini rivojlantirish banki ajratib chiqarilganidan keyin XXR qishloq xo'jalik banki davlat siyosatini amalga oshirish bilan bog'liq operatsiyalardan ozod qilindi va tijorat bankiga aylantirildi (qishloq joylardagi mijozlarga tijorat asosida kredit beradi). 1997 yilning oxirida Xitoy qishloq xo'jalik bankining depozit mablag'lari 1109,6 mlrd. yuanni tashkil etdi.

Xitoy banki 1908 yilda ta'sis etilgan bo'lib, u 1921 yilga qadar chet elda 21 ta bo'linga ega bo'lgan. U doimo operatsiyalarni xorijiy valyutada amalga oshirishda monopol mavqega ega bo'lib kelgan. Mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyati kuchayishi munosabati bilan, Xitoy bankining ahvoli ancha o'zgardi. 1980 yilda uning ustavi qayta ko'rib chiqildi va bank davlat korxonasi deb e'lon qilindi. Xitoy Bankining ustav fondi 400 mln. yuandan, 1987 yilga kelib 500 mlrd. yuangacha oshirilib, uning vazifalari ancha kengaytirildi. Hozirgi kunda u mamlakat ichida 50 taga yaqin bo'linga, shuningdek, Gonkong, London, Lyuksemburg, NyuYork va Singapurda ham o'z bo'limlarga egadir. Uning Tokio va Parij shaharlarida vakolatxonalari bor. 1998 yil oxirigacha ushbu bankning 554 ta yangi bo'limlari ochildi. Xitoy banki mamlakatning barcha yirik shaharlari va savdo portlaridagi filiallaridan tashqari hozirgi vaqtda Gonkong va Makaoda ham 261 ta bo'linga ega.

Matbuot xabarlariga qaraganda, Xitoy banki 1997 yilda ikkinchi marta dunyoning 500 ta eng yirik korxonalari jumlasiga kirib, u 173- o'rinni egallagan. 1997 yil oxirida ushbu bank aktivlari 2 trln. 231 mlrd. 700 mln. yuanni (268 mlrd. 879,5 mln. AQSh dollarini) tashkil etdi.

Kredit tashkilotlarini qayta tiklash, ayni vaqtda, Xitoy bank tizimining yanada rivojlanishini ham anglatar edi. XXRda eski aksiyadorlik tijorat banklari tiklana boshladi

va yangilari ham sekin-asta tuzila boshladi. 1999 yil boshida XXRda jami 20 ga yaqin a'lo darajali aksiyadorlik tijorat banklari mavjud edi. Mana shu guruh banklarning vakillaridan biri 1986 yilda qayta tiklangan Xitoy Kommunikatsiya banki bo'lib, u mamlakatning eng keksa banklaridan biri hisoblanadi. Unga ham 1908 yilda asos solingan. Ushbu bank operatsiyalari 1958 yilda to'xtatilib, birozdan so'ng yana qayta tiklandi. Bank o'z maqomiga ko'ra ko'p funksiyalarni bajaruvchi Umumxitoy aksiyadorlik banki hisoblanadi.

Bu bank mamlakatdagi aksiyadorlik tizimiga asoslangan birinchi moliyaviy muassasa bo'ldi. Xitoy Kommunikatsiya bankining ustaviga muvofiq bank XXR Davlat Kengashi boshqaruvi doirasida ish olib boradi. Hozirgi vaqtda bank Xalqaro moliya bozorlarini faol o'zlashtirib, Xitoyning beshta eng yirik banki safidan o'rin oldi. U Xitoy iqtisodiyoti uchun xorijiy mablag'larni yetqazib beruvchi asosiy banklardan biridir. 1999 yil boshlarida, bank aktivlari 483,9 mlrd. yuan baholangan edi. 1998 yil yakuniga ko'ra bank foydasi 2,55 mlrd. yuanni tashkil qildi. Bankning markaziy boshqaruv xizmati Xitoyning moliya markazi bo'lgan Shanxayda joylashgandir.

«The Vanke» jurnali ma'lumotlariga qaraganda, 1998 yilda Xitoy Kommunikatsiya banki jahonning 1000 ta eng yirik banklari orasida 130 - o'rinda turgan, «Yeigoreu» jurnalining 1998 yildagi iyul sonida esa unga «Xitoyning eng yaxshi banki» deb ta'rif berilgan.

Xitoy aksiyadorlik tijorat banklarining mana shu guruhga kiruvchi va kattaligi jihatidan ikkinchi o'rinda turuvchi yana bir vakili Xitoy Xalqaro korporatsiyasining sanoat bankidir. Rasman bank 1987 yil 20 aprelda 800 mln. yuan ustav sarmoyasi bilan ta'sis etilgan edi.

Xitoyning yirik kompaniyasi bo'lgan CITIC xoldingiga hammasi bo'lib 15 dan ortiq kompaniya hamda ularning (energetika, savdo, texnologiya kompaniyalari) Gonkong, Kanada va Avstraliyadagi sho'ba kompaniyalari hamda uning Yaponiya, Nyu-York va Parijdagi vakolatxonalari kiradi. Bank samolyotlar lizingi bo'yicha operatsiyalarni ham amalga oshiradi. Bundan tashqari, CITIC xoldingi Gonkongdagi «Ka Vax Banki» ga ham xomiylik qilmoqda. Ushbu bank yuqorida nomi tilga olingan korporatsiyaga bevosita va tamomila bo'ysunadigan, xilma-xil vazifalarni bajaruvchi muassasadir.

U asosiy Xalqaro operatsiyalarni amalga oshirish xuquqini beradigan litsenziyaga ham ega bo'lib, dunyodagi 500 ta eng yirik banklar jumlasiga kiradi. 2000 yillar ma'lumotlariga ko'ra, bankning mulki 125,8 mlrd. yuanni tashkil qilgan. 2004 yil oxirida bu bank jami 179 ta bo'lim hamda vakolatxonalarga ega bo'lib, unda 5279 kishi ishlagan.

10.4. Xitoydagi xorijiy banklar va uning turli moliyaviy tashkilotlari (Investision, sug'urta kompaniyalari) faoliyati.

Yuqorida keltirilgan aksiyadorlik tijorat banklaridan tashqari XXRda shu guruhga kiruvchi quyidagi banklar ham ishlab turibdi: «Xua TSYao Bank»; «Minshen Bank»; «Guandun viloyatini rivojlantirish banki»; «Fuszyan viloyatini rivojlantirish banki»; «Pudun zonasini rivojlantirish Shanxay banki». Ularning mablag'lari 10 mlrd. yuandan 100 mlrd. yuangacha boradi.

XXR bank tizimida hozirgi vaqtda, xorijiy moliya tuzilmalarining vakolatxonalari ko'zga ko'rinarli o'rinni egallab turibdi. Ular XXR hududida moliyaviy operatsiyalar o'tkazish borasida muayyan xuquqlardan foydalanadilar. Lekin umuman olganda, ularning faoliyati qat'iy chegaralangan.

Shunisi diqqatga sazovorki, 1949 yilda XXRsi tashkil etilganidan keyin xorijiy banklarining Shanxayda joylashgan to'rtta bo'limiga, Xitoy matbuoti ta'rifiga ko'ra, muayyan «tarixiy sabablar tufayli» oshkora tarzda «ochiqlik» maqomi berildi. Ushbu maqom ularning mamlakatdagi nufuzini saqlab qolishlariga imkoniyat yaratib berdi. 1984 yildagina valyutani nazorat qilish Davlat boshqarmasi va Xitoy Xalq banki ularning xuquq doirasini kengaytirishga va chet el valyutasida moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga ruxsat berdi.

Xorijiy banklarning bo'limlari mijozlarga yaxshiroq xizmat ko'rsatilishini, ayniqsa, savdo sohasidagi hisob-kitoblar bo'yicha pul oqimlarini nisbatan tezroq harakatlanishini ta'minlamoqdalar. Biroq xorijiy banklar bo'limlarining faoliyati uchun Xitoyda mavjud bo'lgan bunday cheklovlar, ya'ni, yuanda operatsiyalar yuritishni taqiqlash, ular faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xitoy hukumati mamlakat banklariga nisbatan proteksionizm siyosatini olib bormoqda. Chunki bu banklar chet el banklari ega bo'lgan texnikaviy ustunlik va tajribaga ega emasdir. Shu tariqa, proteksionizm siyosati mamlakatda milliy bank tuzilmalari qaror topishiga yordam bermoqda. Xitoy Milliy banklari hozirgi vaqtda chet el banklari bilan muvaffaqiyatli raqobatlashishga qodirdir. Chunki, ular keng tarqalgan bo'limlar hamda jamg'arma bank tarmoqlariga egadirlar.

Xitoy bozorining katta hajmdagi imkoniyatlari o'ziga Xorijiy banklarni tortadi. Bu bozor XXI asrda chet el tahlilchilarining taxminlariga qaraganda, dunyoning eng yirik moliya bozoriga aylanadi. Hozirgi kunda chet el banklari Xitoydagi savdo operatsiyalarida qatnashib, foyda ko'rayotganliklarini va o'zlari ham yuanda operatsiyalar olib borish imkoniyatlari katta ekanligini tan olmoqdalar. Hozirgi vaqtda chet el banklari orasida, ayniqsa, Yaponiya, Germaniya va AQSh banklari Xitoyda keng faoliyat olib bormoqdalar. Banklarning vakolatxonalari, asosan, Xitoy moliya sektori chet el banklari uchun yanada ko'proq erkinlashtirilishini ko'zlab, yaxshi mavqeni egallash maqsadida tashkil etilmoqda.

Chet el banklari operatsiyalarining nisbatan kichik hajmga ega bo'layotganligiga asosiy sabab shuki, ularda, yaqin vaqtgacha xorijiy banklar Xitoy milliy valyutasi

«jenmenbi»da operatsiya olib borish xuquqiga ega emas edilar. Hozirgi vaqtda 25 ta chet el bankiga «jenmenbi»da, ya'ni, yuanda hisob-kitob yuritishga ruxsat berildi.

Xitoy matbuotining axborotlariga ko'ra, agar, odatda xorijiy banklar bo'limlari o'z faoliyatlarining oltinchi yilidan boshlab foyda keltira boshlasalar Shanxayda, qoida tariqasida, bank bo'limi uchinchi yildayoq, Guanchjouda esa hatto ikkinchi yildayoq foyda keltirishi mumkindir. Chet el banklarining Xitoydagi bo'limlari oladigan foyda ulardan xo'jalik faoliyati solig'ining (5 foiz) undirilayotganligi sababli kamayib bormoqda. Odatda, jahon amaliyotida bunday soliqlar qo'llanilmaydi.

Tijorat banklari bilan bir qatorda 1992 yil oxiridan boshlab Xitoyda yirik investitsiya banklari va bank guruhlari o'z vakolatxonalari va bo'limlarini tashkil eta boshladilar. Ularning maqsadi - Xitoyda yirik infratuzilma loyihalarini moliyalashdan iboratdir.

1998 yil iyun oyiga kelib, chet el moliya institutlari Kontinental Xitoyda turli operatsiyalar olib boruvchi 178 ta moliya tashkilotini tavsiya etdilar. Shu jumladan, xorijiy banklarning 146 ta filiali, mahalliy idoralarda ro'yxatdan o'tgan 13ta bank (6ta. mustaqil-bank, 7ta Xitoy va chet el qo'shma banki); 7ta chet el moliya kompaniyasi, 11ta xorijiy sug'urta kompaniyasi va 1ta qo'shma investitsiya kompaniyasi ta'sis etildi.

2000 yil o'rtalariga kelib, chet el banklarining Xitoydagi umumiy sarmoyasi 99,39 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Bu esa, mintaqaviy Xitoy moliya institutlari valyuta sarmoyasining 26,4 foiziga tengdir. Chet el banklari o'zi bilan birga faqat sarmoyagina emas, balki yanada muhimroq bo'lgan, ilg'or texnologiyalar va moliyaviy mablag'larni hamda boshqaruv tajribasini ham olib keldilar. Mamlakatning jahon iqtisodiyoti bilan chuqurlashib borayotgan integratsiyasi, Xitoy moliya sektorini chet el moliya va kredit tashkilotlari uchun yanada kengroq ochib qo'yishni zarurat qilib qo'ymoqda.

Xitoyda banklardan tashqari, ko'p sonli boshqa moliya muassasalari, shu jumladan, kredit-investitsiya kompaniyalari ham faoliyat olib bormoqda. Bularidan eng yirigi 1979 yilda tashkil etilgan e'timodli operatsiyalar va investitsiyalar bo'yicha Xitoy Xalqaro korporatsiyasidir. U bevosita Davlat Kengashiga bo'ysunadi, uning markaziy boshqaruvi esa Pekinda joylashgan. Korporatsiya chet el sarmoyasi ishtirokidagi korxona hisoblanadi. U chet el kreditlarini jalb etish maqsadida chet elda xorijiy firmalar bilan birgalikda, moliyaviy va boshqa tashkilotlarni ta'sis etish xuquqiga egadir.

1998 yil boshida XXRda jami 244 ta investitsiya kompaniyalari mavjud edi. Shulardan 22 tasi Umumdavlat kompaniyasi, 222 tasi esa mahalliy kompaniyalar edi. Shuni aytib o'tish kerakki, avvalgi yillarda bunday kompaniyalar soni 745 taga yetgan bo'lib, ularni qayta ro'yxatdan o'tkazish va qo'shib yuborish natijasida ularning soni ancha qisqardi.

2004 yil oxirida Xitoy investitsiya kompaniyalari mablag'larining Xitoy milliy valyutasi jenmenbidagi umumiy hajmi 634,0 mlrd. yuan deb baholandi. Shulardan

62,2 foizi kreditlar shaklida berildi va 14,0 foizi bevosita korxonalarga investisiya qilindi. Undan tashqari, 2005 yilda ushbu kompaniyalar 23,97 mlrd.AQSh dollari miqdorida kredit berdilar va korxonalarga investitsiyalar qo'ydilar.

Xitoyning qishloq kredit kooperativlari, shahar kredit kooperativlari hamda shahar kooperativ banklari ham XXR bank tizimining tarkibiy qismidir. 1998 yil sentyabrda 44 ming qishloq kredit kooperativlarining mol- mulki 1550 mlrd. yuan deb baholandi. Bu esa mamlakat bo'yicha depozitlar umumiy miqdorining 14 foizidan ko'prog'ini tashkil etadi. Qishloq kredit kooperatsiyasida rasman band bo'lgan ishchi va xizmatchilar soni esa, 650 ming kishiga yetdi. Xitoy qishloq xo'jaligini kreditlash umumiy hajmining 60 foizga yaqini qishloq kredit kooperativlariga to'g'ri keladi.

1979 yilning iyun oyidan boshlab XXRda uncha katta bo'lmagan shahar kredit kooperativlari ham shakllana boshladi. Hozirda ular 3200 taga yetdi. Shu bilan birga, shahar kredit kooperativlarining hisob varaqalaridagi depozit mablag'lari hajmi - 388,3 mlrd. yuanni (depozitlar umumiy xajmining 3 foiziga yaqin) tashkil etadi. Ba'zi shahar kredit kooperativlari asta-sekin kichik shahar tijorat banklariga aylana boshladilar. 1999 yil boshida XXRda 609,1 mlrd. yuan (mamlakatdagi depozitlar umumiy hajmining 6 foiziga yaqin) sarmoyaga ega bo'lgan 88 ta shahar kooperativ banki bor edi.

Shahar kooperativ banklariga davlat monopoliyasi chek qo'ygan bo'lsa-da, shahar kredit kooperativlarining sarmoyasi oz, ularning ko'lamini arzimasi darajada bo'lib, omonatlari ham sekin o'smoqda. Ularning mamlakatda mavjud xatarga qarshilik ko'rsatish qobiliyati kuchli emas, tashkil etish va ish olib borish uchun esa, ularda me'yoriy baza yo'q bo'lib, kadrlar tayyorlash darajasi ancha past va demokratik boshqaruv hamda ichki audit mavjud emas edi.

Hozirgi kunda XXRning bank tizimi to'la shakllanib bo'lgan, deb hisoblash mumkin emas, chunki uning bank infratuzilmasi bozor iqtisodiyoti ehtiyojlaridan orqada qolmoqda. XXR kredit tizimi hozir ham davlat tomonidan qattiq nazorat qilinishi bilan ajralib turadi. Biroq bu hol asosiy makroiqtisodiy maqsadlarga erishishga halaqit bermaydi. Shunday bo'lsa-da, yaqin vaqt ichida Xitoy oldida moliya- kredit sohasida muddati o'tgan kreditlarning nisbatan yuqori ulushi, pul mablag'lari aylanishining nisbatan past sur'atlari, past iqtisodiy samaradorlik kabi muammolarni hal qilish vazifasi turadi. Bu muammolar banklarning o'z zahiralari hisobiga rivojlanish imkoniyatlarini kamaytirmoqda va bank operatsiyalarining xavf-hatarini oshirmoqda.

Xitoyning Markaziy byudjetiga markazga bo'ysunuvchi xo'jalik organlari daromadlari, bojxona bojlari, tashqi zayomlar kiradi. Uning mablag'lari davlat ahamiyatiga molik dasturlarni moliyalashga ketadi. Undan tashqari, byudjet mablag'lari yana yirik xalq xo'jaligi ob'ektlarini qurishga, ilm-fan, madaniyat, sog'liqni saqlashga harbiy kuchlar, markaziy boshqaruv apparatini ta'minlashga

ketadi. Markaziy byudjet hamma byudjet daromadlarining 2/3 qismini yig'adi va hamma xarajatlarni 50 foizini qoplaydi.

Mahalliy byudjetga mahalliy korxona va tashkilotlar daromadlari hamda bir qator soliqlar kiradi. Davlat byudjeti daromad qismining 92,5%i turli soliqlar kirimidani tashkil topadi, jumladan, sanoat-savdo solig'i 53% soliqlardan, 23%-i davlat korxonalari daromad solig'idani tashkil topadi.

Xitoyda xorijiy banklarni boshqarish bo'yicha bir qator farmonlar ishlab chiqarilgandir. XXRda hozirda 180 dan ortiq xorijiy banklar, moliya tashkilotlari va sug'urta kompaniyalarining vakolatxonalari faoliyatlari 1985 yilda Xitoydagi erkin iqtisodiy zonalarida, Xitoy-xorij aralash kapital banklari va xorijiy banklar faoliyatini boshqarish bo'yicha qonunlar ishlab chiqdi. Xitoyda, asosan, Yaponiya, AQSh, Fransiya, Angliya, Gollandiya banklari faoliyat ko'rsatmoqda. Masalan, Yaponiyaning - Sumimoto banki, Syamen Xalqaro banki, Shveysariya banki, Cheyz Manxetten banki (AQSh), Parij milliy banklari muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqdalar. Xitoyning tezlik bilan rivojlanayotgan sug'urta bozori va sug'urta kompaniyalarini kapitallashtirishning sezilarli darajada ortishi, sug'urta portfelining diversifikatsiyalashni rag'batlantirish talabi, ularning faoliyati va geografiasini kengaytirish uchun ob'ektiv sabab bo'lib qolmoqda.

2004 yilda dunyoda 3,244 trln.doll. sug'urta mukofotlari yig'ildi, ulardan 2,872 trln.doll. rivojlangan mamlakatlarga, - 0,372 trln.doll. rivojlanayotgan mamlakatlarga* to'g'ri keldi, ularning 14% i Xitoyda yig'ildi. Mamlakatdagi umumiy mukofotlarning mutlaq miqdordagi ko'rsatkichi 2004 yilga kelib, - 52,171 mlrd.doll. tashkil qildi (bu ko'rsatkich bo'yicha Xitoy dunyoda - 11 o'rinni egallaydi). Bunday statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Xitoyning sug'urta bozori nafaqat, Osiyo mintaqasida va hattoki, butun dunyoda ham katta ahamiyatga egadir. Xitoy sug'urta kompaniyalarining dinamik o'sishi so'ngi ikki o'n yil ichida mamlakat iqtisodiy o'sishining yuqori tezligi hamda iqtisodiyotning tegishli sektorlarida islohotlar o'tkazilishi bilan xarakterlanadi. Xitoy sug'urta bozorining mavjud salohiyati mamlakatda davom etayotgan iqtisodiy islohotlar va ko'p sonli Xitoy aholisini yashash sifatini oshirishga olib keldi. Bunga mamlakat iqtisodiyotidagi uning moliyaviy sektori juda intensiv rivojlanayotganligi tufayli erishildi va unda sug'urta xizmatlariga bo'lgan talablarning ortishi yuz berdi.

Bozor rivojlanish darajasini aniqlaydigan ko'rsatkichlardan biri - bu sug'urta bozorining yetarli darajada katta salohiyatga egaligi bilan belgilanadi. Sug'urtalash zichligi (bir kishiga mo'ljallangan sug'urta mukofotlari) va chuqurligi bo'yicha (mamlakat YaIM da sug'urta mukofotlarining ulushi) Xitoy sug'urtalash bozorining rivojlanish darajasi uning dastlabki bosqichda ekanligidan dalolat beradi. Bunda rivojlanayotgan bozordagi sug'urtalash chuqurligi taxminan 4%ni, uning zichligi esa - 200 doll.ni tashkil qiladi. Rivojlangan mamlakatlarning sug'urta bozorlarida sug'urtalash chuqurligi 9,2% ni (2003 yil AQShda - 9,61%, Yaponiyada - 10,81%, Buyuk Britaniyada - 13,37%, Fransiya - 9,15% larni tashkil etdi),

sug'urtalash zichligi esa o'rtacha 2764 doll.ni tashkil qiladi (2003 yil AQShda bir kishiga mo'ljallangan sug'urta mukofotlari 3638 doll. ga teng bo'ldi, Yaponiyada - 3771 doll., Buyuk Britaniyada - 4059 doll., Fransiya - 2698 doll.ni tashkil qildi). Xitoyda esa, - 2003 yilda sug'urtalash chuqurligi 3,2% tashkil qildi, zichligi esa, - 40 doll.ni tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkichlar, bir tomondan, Xitoy sug'urta bozorining hali yetarli rivojlanmaganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan esa, sug'urta faoliyati rivojlanishi uchun katta salohiyat va imkoniyatlar mavjudligini tasdiqlaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

XXR bank tizimining tarkibiy tuzilishi qanday?
Xitoy bank tizimidagi islohotlarning xususiyatlari?
Xitoy Xalq Banki funksiyalari nimalardan iborat?
Xitoydagi xorijiy moliyaviy tashkilotlarning faoliyati qanday?
Xitoydagi eksport-import banklari faoliyatlari
Xitoy Investitsiya banklari to'g'risida ma'lumot bering.
Xitoy Kredit investitsion Bankining faoliyati qanday?
Kredit kooperativlari qanday faoliyat bilan shug'ullanadi?

Mustaqil ish vazifalari:

1. Xitoy bank tizimidagi muammolar to'grisida ma'ruza tayyorlang.
2. Syangan, Makao, Tayvan bank tizimlarini tahlil qiling va ularning bir-biridan farqini aniqlang?

Foydalanilgan adabiyotlar royxati.

- Китай: Факты и цифры, 2008 г. Ежегодник. Изд. Синьсинь, Пекин, 2009г.
Китайская Народная Республика 2007 г.: политика, экономика, культура,
Под ред. Титоренко М.Л., Москва, 2008 г.
3. Jin Min Ji Bao. 17.07.05
4. «Zhong Guo 2004», 04.11.05
5. International Monetary Fund: International Financial Statistics.-2005. August.- 157p.

Internet saytlari

1. www. World -bank. org.
2. http: || tw. jahoo. com.
3. www. xinhua. org.

11-Mavzu: Xitoy monetar siyosatining shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari.

Darsning maqsadi: Xitoyning pul-kredit siyosati va undagi o'zgarishlar, uning milliy valyutasi-yuanni mustahkamlash chora tadbirlari, davlat nazorati boshqarmasini tashkil etilish masalalarini organib chiqish.

Tayanch iboralar: rezerv valyuta, aksiya, obligatsiya, ayirboshlash, konvertatsiya, suzib yuruvchi valyuta kursi, bitim, eksport, investitsion iqlim, valyuta balansi.

11.1. Xitoyning pul-kredit siyosati va undagi o'zgarishlar.

Pul-bu xo'jalikda uzluksiz paydo bo'layotgan va davom etadigan ayirboshlash jarayonlarini ta'minlab beruvchi eng qulay va sodda vositadir. Pulning harakati esa,

bozor iqtisodiyotining moliyaviy asoslaridan biri bo'lib, uning barqarorligi pul tizimi, daromadlar va xarajatlar aylanishiga xayotiy tus bag'ishlaydi., butun iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlab beradi, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga imkon tug'diradi va to'la bandlikka erishishni ta'minlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'lari to'xtovsiz harakatda bo'ladi, tovarlar va xizmatlar ayirbosh qilish jarayonida resurslar uchun to'lovlarni amalga oshirishda, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to'lashda pul qo'ldan-qo'lga o'tib, aylanib turadi. Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi bu to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat pul tizimining muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- milliy pul birligi

- naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;

- pul emmissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;

- pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar, cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilari yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi pul agregati deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi ularni (naqd va kredit pullarni) qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Markaziy bankning valyuta siyosatini asosiy shakllariga quyidagilar kiradi:

- Diskont siyosati;

- Deviz siyosati;

- valyuta intervensiyasi;

- devalvatsiya;

- revalvatsiya;

- valyuta rezervlarini diversifikatsiyalash.

Pul-kredit siyosati bevosita va bilvosita amalga oshiriladi. Bevosita vositalar-moliyaviy institutlardagi moliyaviy aktivlar narxleri (foiz stavkalari)ni yoki ular hajmini to'g'ridan-to'g'ri boshqarish orqali olib boriladi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklaridagi mavjud depozit ko'rinishidagi pullarni hamda ular tomonidan beriladigan kreditlar narxleri va hajmi nazorat qilinadi. Bilvosita vositalar - Markaziy bank tomonidan moliyaviy institutlar resurslariga bozor mexanizmlari (majburiy zaxira talablari, ochiq bozordagi operatsiyalar, tijorat banklarini qayta moliyalash va Markaziy bankning hisob stavkasi, tijorat banklaridan depozitlarni qabul qilish) orqali iqtisodiyotdagi pul massasiga ta'sir etiladi.

Markaziy bank foydalanadigan vositalarning har biri foiz stavkalarining o'sishiga, kreditlash va qarz olish hajmini kamaytirishga, lozim bo'lganda foiz stavkalarini oshirishga yoki, aksincha, tushirishga xizmat qiladi. Ochiq bozordagi operatsiyalar, majburiy eng kam zaxiralarning bo'linishi, hisobga olish siyosati, valyuta siyosati pul-kredit siyosatining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Bugungi kunda jahon iqtisodiy rivojlanishining muammoli qirralaridan biri-bu pul tizimining evolyusiyasi va uning milliy iqtisodiyotlar munosabatlaridagi rivojlanishiga bevosita ta'siri hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish darajalarini ta'minlash uchun har bir milliy iqtisodiyotda to'g'ri tanlangan monetar siyosatni amalga oshirish belgilangandir.

XXR si monetar siyosati kamchiliklari, ya'ni bu bir tarafdan, davlat tomonidan mamlakatning pul tizimi ustidan kuchli nazorati bo'lsa, ikkinchi tarafdan, pulni tartibga soluvchi dastaklarning yaxshi rivojlamaganligi hisoblanadi. Xitoyning XX asrgacha bo'lgan monetar siyosatining asosiy vazifasi, davlat byudjet xarajatlarini moliyalashtirish va narxlarni barqarorlashtirishdan iborat bo'lib davlatning pul-kredit institutlari faoliyatlariga kuchli aralashuvini kamaytirish bo'ldi.

Davlat siyosatining asosiy vazifalari: birinchidan, iqtisodiy o'sishni ta'minlash va iqtisodiyotni barqarorlashtirish bo'lsa, ikkinchidan, davlat byudjetini to'ldirishdan iborat. Turli xil ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda monetar siyosatni amalga oshirishdan maqsad:

- * pul muomalasining barqarorligini saqlash;

- * barqaror narxlar darajasini ta'minlash;

- * kreditni rag'batlantirish va investisiyani jalb qilish;

- * yumshoq soliq siyosatini olib borish;

- * ichki jamg'armalar hajmini oshirishni ta'minlash;;

- * iqtisodiy o'sish darajasini ta'minlash va aholi turli qatlamining turmush darajasini oshirishni ta'minlash;

XX asr o'rtalarida monetar siyosatdagi asosiy muammolar quyidagilarni o'z ichiga oldi:

- 1) ichki pul bozorini barqarorlashtirish;

- 2) yuqori sur'atdagi inflyatsiya darajasini bartaraf etish;

- 3) real iqtisodiy sektor o'sish davrida-deflyatsiya bilan kurash.

Hozirgi kunda pul-kredit siyosatida asosiy muammolar quyidagilardan iborat: "Yomon" qarzlarning ko'payib borishi; fond bozorlarini kengaytirish va takomillashtirish; bosqichma-bosqich erkinlashtirishga o'tish; valyuta-pul tizimini ochiqlik darajasini oshirish; yuqori darajadagi inflyatsiyani bartaraf etish va naqd pullar massasini kamaytirish.

11.2.Xitoyning milliy valyutasi yuanni mustahkamlash chora- tadbirlari

Xitoyda markazlashgan pul siyosatidan pul taklifini rag'batlantirish siyosatiga o'tilmoqda, qo'shimcha pul massasini yo'qotish; qat'iy pul siyosatidan moslashuvchan pul siyosatiga o'tish.

1950-60 yillarda Xitoyda sobiq sovet modelidan andaza olinib, markazlashgan pul siyosati olib borildi. 1977 yilda mamlakatda bozor taklifini rag'batlantirish siyosati amalga oshirilib, u qo'shimcha pul massasini yo'qotishga qaratilgan edi. 26 yil davomida Xitoydagi mavjud bo'lgan rejali iqtisodiyotda yuanning qiymati barqaror bo'lib, muomalada naqd pullar massasi 1952 yilda 2,75 mlrd. yuandan, to 1978 yilda 21,2 mlrd. yuangacha ko'paydi, ya'ni 6,71 marta.

Xitoydagi yangi asosiy monetar siyosatidagi asosiy yo'nalishlar 1983 yilda Umumxitoy banklar boshqaruvchilarining konferensiyasida belgilangan edi. 1979 yildan to 1996 yillargacha Markaziy bank pul sistemasiga ta'sirini o'tkazish uchun ikkita asosiy dastakalardan foydalangan: kreditni tartibga solish va naqd pullar emissiyasi.

2004-05 yillarda Xitoyda sotib olish qobiliyati yuqoriligi bois, tez sur'atlarda naqd pullar massasining muomalada ko'payishi ma'lum bo'ldi. 2005 yilda Xitoy tomonidan, qayta moliyalashtirish stavkalarining shakllanishi bilan, uzoq vaqt davomida bozor omillarini kuchaytirish siyosati e'lon qilindi. 2006 yil mart oyining oxirida, pul massasidagi M2 agregetining umumiy pul hajmining taklifi 31000 mlrd. yuanni, M0 agregetining pul taklifi 6300 mlrd. yuanni; kredit pullarning umumiy hajmi 1260 mlrd. yuanni2 tashkil etdi. Mamlakat valyuta zaxirasi 875,1 mlrd. doll.3 gacha o'sdi. Asta-sekinlik bilan, yuanning kursi dollar kursiga nisbatan o'sib (kuniga o'rtacha 0,01%ga) 2005 yilning iyul oyidan Xitoy rasmiy tarzda valyuta savatchasi asosida shakllanadigan mo'tadil valyuta kursiga o'tishni boshladi.

Xitoy Xalq Respublikasining pul birligi - yuan (jenminbi) hisoblanib, u 10 tzyao va 100 fenga bo'linadi. Hozirgi kunda (2009y.noyabr holatiga ko'ra) 1 dol. - 6,8 yuanga teng bo'lib, 2000 y. da mamlakat pul massasining muomaladagi hajmi 200 mlrd.yuandan ko'p bo'lgan.

11.3. Xitoy valyuta bozorini rivojlanishi va valyuta ayrboshlash hamda boshqarish markazlarini shakllanishi.

Davlatning valyuta bozori - uning moliya bozorining asosiy qismidir. XXR da valyuta bozori asosiy iqtisodiy islohotlar tizimining keng yoyilishi bilan boshlandi. 1970-yillarning oxirida iqtisodiy islohotlar boshlanishi bilan, mamlakatdagi xo'jalik mexanizmini qayta qurish sohasida - asosiy strategik qurol sifatida reja va bozor mexanizmlaridan foydalanish maqsad qilib qo'yildi. Bunda, iqtisodiyotni rejali boshqarish asos qilib olinib, bozor usuli esa, unga qo'shimcha qilib belgilandi. 1980-yillarning II- yarmiga kelib, bu shior bir qadar o'zgardi, ya'ni, bozor mexanizmlaridan foydalanish bir muncha oshdi. Lekin baribir mamlakatdagi direktiv rejalashtirishning ahamiyatli roli hamon saqlanib qolgan.

1979 yilda XXR da davlat valyuta nazorati boshqarmasi tuzildi, 1980 yilning 18 dekabrda esa XXR Davlat Kengashi tomonidan, XXR da valyuta nazorati bo'yicha vaqtinchalik holat o'rnatildi, 1982 yilga kelib XXR da Davlat Kengashining qarori

bilan, bu boshqarma Xitoy Bankiga davlat va kollektiv korxonalarga valyuta borasida bitimlar tuzishni topshirdi. Ammo lekin, Xitoydagi qo'shma korxonalarga esa bunday xuquq berilmadi.

1985 yilda Shenchjendagi Xitoy Xalq banki bo'limida mamlakatda birinchi valyuta ayirboshlash va boshqarish markazi tashkil etildi. Uning faoliyati avval juda chegaralangan edi, ya'ni valyuta almashuvi kursi davlat tomonidan belgilab qo'ygan chegaradan oshmasligi lozim edi, sotuvchi va xaridorlar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish xuquqlaridan maxrum edilar, 1986 yil iyul oyidan boshlab bu chegaralar olib tashlandi. 1986 yilning noyabrida Shanxay shahrida shunga o'xshash ikkinchi markaz tashkil etildi. 1990 yil boshiga kelib, XXR da o'ziga xos valyuta bozori tiklandi va u, 40ta markazni, 60 ta ayirboshlash shahobchalarini birlashtirdi. Bu muassasalar mamlakatning barcha regionlarida faoliyat ko'rsata boshladilar. jumladan, maxsus iqtisodiy zonalar va Tibetda ham.

Valyuta ayirboshlash va boshqarish markazini tashkil etishning sabablari va maqsadi quyidagilar bilan belgilanadi:

1.U iqtisodiy islohotlar yo'nalishi bilan, jumladan: tashqi savdo tizimi islohoti va davlat moliya tizimi bilan belgilanadi;

2.Korxonalarini xo'jalik mustaqilligini kengaytirish, ularni qayta qurishga, ya'ni texnologiya asosida qayta qurishga intilishlari bilan;

3.Eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar sonining ko'payishi bilan;

4.Ularning tashqi bozorda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishini ta'minlash, ilmiy-izlanish tashkilotlar sonini ko'payish bilan bog'liqdir; bularning hammasi chet el valyutasiga (extiyoj) bo'lgan talabni orttiradi.

Har qanday davlat ham o'zida katta xajmlarda valyuta zahiralarga ega bo'lishiga xarakat qiladi. (XXR sida, 1990y oxiriga kelib, uning valyuta zahirasi - 28,6 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilda, bu ko'rsatgich -458 mlrd.d.ga, 2008 yilda esa 1,9 trln. AQSh dol.ga yetdi). Bu valyutadan samarali foydalanish niyatida, davlat valyutani to'g'ri taqsimlashni (monopol markazlashgan ravishda taqsimlashni) o'z oldiga maqsad qilib qo'yib, u davlat va xususiy tijorat korxona va tashkilotlariga valyutani (aniq bir qismini) belgilangan miqdorda ajrata boshladi. Mamlakatda qo'shma korxonalarni tuzish jarayonining rivojlanishi bilan, ularning sonini oshishi natijasida davlat bu jarayonni qo'llab- quvvatlashga harakat qildi. Bu davrda Xitoyda 19,86 mln.AQSh doll. miqdorida valyuta bitimlari tuzildi. U davrda valyutaga bo'lgan talab uning taklifiga qaraganda ancha yuqori bo'ldi. Ya'ni, ulardan 19,4 mln. dollar sotib olingan atigi 460 ming AQSh dollari sotilgan. Hozirgi paytda mamlakatdagi 52ta punkt xorijiy valyutani hususiy shaxslardan sotib oladi. Uni sotib olish uchun shaxsiy xujjatlar va deklaratsiyani to'ldiradilar. (xorijiy valyuta manbai to'g'risidagi deklaratsiya).

1991 yilda yakka valyuta qo'yuvchilarning valyuta jamg'armalari XXR bo'yicha - 4 mlrd.AQSh d.ga yetdi. Ulardan, Shanxay bo'limida 600 mln. AQSh d.ni tashkil etdi.

Bu markaz hozirgi vaqtda olib borayotgan operatsiyalarning hajmi va qiymatiga qarab, Shanxayda eng yirik moliyaviy tashkilot hisoblanadi. Shanxay, Shenchjen, Fuchjou va Syamen markazlarida tuzilgan bitimlarning hajmi 90-yil boshlarida 4 mlrd.AQSh dollarini tashkil etdi.

Bu markaz 1986 yilda tuzilib, uning vazifasi valyuta bitimlarini o'zgarmas kursda ro'yxatdan o'tkazishdan iborat bo'lib qolgan edi. 1987 yil oxiriga kelib bu markazda valyuta oldi-sotdi operatsiyalarida uning bozori suzib yuruvchi kursga o'tdi. Oldiniga markaz faqat chet el kapitali orqali tuzilgan korxona va tashkilotlarga xizmat ko'rsatar edi. 1988 yilda bu operatsiyalarda qatnashish xuquqi xitoy korxona va tashkilotlariga ham berildi. Shunday qilib, Shanxayda 1-bo'lib, keng miqyosda valyuta bozori vujudga keldi. Shanxay VA va BM valyuta bitimlarining bir kunlik hajmi - 5-6 mln. AQSh dollarini tashkil etadi.

11.4. Shanxay valyuta ayrboshlash va boshqarish markazi faoliyati. Xitoy fond birjalari faoliyati (Shanxay va Shenchjinn).

Shanxay VA va BM ning tashkiliy asosi. Bu markaz valyuta ayrboshlash va boshqarish bo'yicha ochiq jamiyat tashkiloti hisoblanadi. Uning faoliyati Xalq bankining Shanxay bo'limi nazoratida amalga oshiriladi. U mamlakatda investitsion muhitni tashkil qilishga harakat qildi. Shu o'rinda qo'shma korxonalarini ichki valyuta bozoriga kiritish extiyoji tug'ildi. 1986 yilda 1-marotaba VA va BM tomonidan QK ga valyuta bitimlariga qatnashishga ruxsat berildi. Ammo bitimlar chegarasi faqatgina qo'shma korxonalararo valyutaning oldi-sotdi operatsiyalaridan iborat edi. 1988 yilga kelib, QK ga davlat korxonalari bilan ham valyuta oldi-sotdi tizimiga kirishga ruxsat berildi. (qo'shma korxonalar -QK).

1990 yilda umumiy bitimlar hajmining VA va B markazi tomonidan ilg'or texnika eksporti uchun 949 mln. AQSh d. (7,2%) (ajratildi) sarflandi, ilmiy-tekshirish maqsadlari, o'quv anjomlari uchun esa - 294 mln.d. (2,23%) ajratildi. Ushbu VA va BM ni valyuta sotib olish hajmi 7,46 mlrd. d.ni tashkil etib, (56,7%) u yordamchi material sotib olishga ajratildi.

XXR valyuta bozoriga qo'shma korxonalarning qo'shilishi, ularga valyuta balansi muammolarini yechishga yordam beradi, hamda yumshoq investitsion iqlimni yaratadi. 1990 yilda, XXR da QKlarning 1/3 qismi yaxshi natijalarga erishdi, ya'ni valyuta balansida ijobiy saldoni yuzaga keltirdi. Ular qatoriga mexmonxonalar bo'yicha QKlarni kiritish mumkin. 1990 yilda QK lar tomonidan 2,24 mlrd.AQSh d.lik valyuta bitimlari amalga oshirildi, hozir XXR dagi QK lar mustaxkam valyuta rezerviga egadirlar. Shanxay VA va BM markazi o'z faoliyatida QK ga sotish uchun 338 mln. AQSh d.ni ajratdi, ulardan esa, o'z navbatida - 265 mln. AQSh d.ni sotib oldi.

Valyuta ayrboshlash va boshqarish markazining maqsadlaridan biri - bu qora bozor (valyuta)ning faoliyatini toraytirish va yo'qotishdan iborat bo'ldi. Buning uchun esa, bir qancha VA va B markazlari ishga tushirildi. Ularda (Shanxay, jumladan

Pudun, Syamen, Chunsin, Chankin, Uxan zonalar) hususiy shaxslarga ham valyuta bitimlar tuzish xuquqi berilgan.

Umuman, Shanxay VA va BM bir yil ichida Shanxay markaziy xo'jalik hisobida ish yuritadigan tashkilot bo'lib, uning hamma xarajatlari (personalga oylik ish haqi, joylar ijarasi va uni ta'minlab turish, hamda kundalik xo'jalik extiyoji, bularning hammasi markaz tomonidan ko'rsatilgan xizmat uchun (0,15% stavkasida), unga a'zo bo'lganlardan keladigan tushum orqali qoplanadi. Tashkilotlardan keladigan to'lovlarning hammasi Xitoy milliy valyutasida (yuanda) bajariladi. Markazning o'z xorijiy valyutasi yo'q.

Hozirgi kunda Xitoy valyuta bozorida, qimmatbaho qog'ozlar: aksiyalar, veksellar, obligatsiyalar va boshqalarni oldi-sotdi operatsiyalari olib borilmoqda. 1985 yildan so'ng, Xitoyda suzib yuruvchi foiz stavkali kredit bozori va fond bozorlari paydo bo'ldi.

1990-91 yillarda Shanxay va Shenchjenda fond bozorlari tashkil etildi. Ularda erkin tarzda aksiyalar sotila boshladi. Hozirda bu bozorlarda 109 ta A seriyali aksiyalar kotirovkasi bo'lib o'tdi, unda 44 mlrd.yuan yig'ildi. Xitoydagi qimmatbaho qog'ozlar bilan savdo operatsiyalarini olib boruvchi yetakchi kompaniyalar soni hozirda 851 tani tashkil etadi.

V va N seriyalari aksiyalarni joylashtirish orqali mamlakatga 770 mln.AQSh doll. jalb qilindi. 1990 yillar oxirida 389,1 mlrd.yuanlik davlat zayomlari chiqarildi va aynan shu narsa Xitoy kompaniyalari moliyaviy ahvolini yaxshilashga, hamda ular orqali (qimmatbaho qog'ozlar) davlat korxonalari texnik rekonstruksiya (qayta qurish) uchun mablag'lar hajmini ko'paytirishga yo'naltirildi.

1994 yilda Xitoyda valyuta boshqarishda islohotlar boshlanib, uning natijasida, mamlakatda yagona asosiy valyuta kursi - Jenmenbi o'rnatildi. Unda yagona valyuta hisoblash tizimi, valyuta savdosi va uni ayiriboshlashi tashkil etilib, uning asosida yagona banklararo valyuta bozori tuzildi. Bu esa, Xitoy iqtisodiy rivojlanishiga va ochiqlik hamda islohotlar jarayonini chuqurlashtirishni amalga oshirishga yordam berdi. 1996 yil 1 dekabrda boshlab, Xalqaro Valyuta fondi kelishuvining 8 bandiga binoan Xitoy o'z valyutasini konvertatsiyalashni ochdi. Oxirgi 17 yil ichida jenmenbi kursi barqarorlashtirildi. Ammo hozirgi paytda jahon moliyaviy inqirozi sharoitida va ma'lum sabablarga ko'ra, Xitoy milliy valyutasining kursi o'zgarib, u 1 AQSh doll.- 6,8 yuanga teng bo'lmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Xitoy valyuta bozorining xususiyatlarini aytib bering?
- 2.Xitoy davlat valyuta nazorati boshqarmasini tashkil qilish sabablari?
3. VA va B markazlarining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
4. Xitoyda fond bozori qachon shakllandi?
5. Xitoy fond bozorlarining vazifalari nimalarni o'z ichiga oladi?
6. Valyuta ayirboshlash va boshqarish markazlarini shakllanish qachon tugatildi?
7. Valyuta ayirboshlashning mexanizmlari nimalardan iborat?
8. Xitoyning konvertatsiya sohasidagi muammolari nimalar?

Mustaqil ish vazifalari:

1. Xitoy qo'shma korxonalarining fond bozorlaridagi ishtiroki nimalar orqali belgilanishini aniqlang?

2. Xitoy fond bozorlaridagi holatni tahlil qiling.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Китай: Факты цифры, 2006 г. Ежегодник. Изд. Синьсинь, Пекин, 2006г

2. Китайская Народная Республика 2007 г.: политика, экономика, культура, Под ред. Титоренко, Москва, 2008 г.

3. Jin Min Ji Bao. 12.01.06

4. International Monetary Fund: International Financial Statistics-2005. August-107p.

Internet saytlari

1. www. World -bank. org.

2. http://europa. Eu. Int.

3. http://tw.jahoo.com.

4. www. xinhua.org.

5. http://www.rlan.ru

12-Mavzu: Xitoyda qimmatbaho qog'ozlar bozorining shakllanish va rivojlanish xususiyatlari

Darsning maqsadi: Xitoyda qimmatbaho qog'ozlar bozorining shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini o'rganib chiqish.

Tayanch iboralar: fond bozori, birlamchi va ikkilamchi fond bozorlari, indeks, kotirovka, aksiya, obligasiya, opsiya, varrant, chek, tavakkalchilik, investisiya.

12.1. Xitoyda qimmatbaho qog'ozlar bozorining shakllanishi va uning rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari:

Rivojlanayotgan davlatlarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, qimmatli qog'ozlar bozoriga bo'lgan munosabatning qayta ko'rib chiqilishini talab qilayotgan bugungi kunda, ushbu kategoriyaning dolzarbligi oshib bormoqda. Chunki, aynan qimmatli qog'ozlar, ko'p jihatdan, mulkchilik shaklining o'zgarishi, uni xususiy egalikka topshirish muammolarini yechish kaliti hisoblanadi.

Mamlakatda to'la qonli qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish o'z navbatida har bir davlatning bozorga o'tishidagi muhim tarkibiy qismini tashkil etadi, chunki u bevosita bozorning infratuzilmasi hisoblanadi.

✓ Mamlakat fond bozorining yana bir muhim yutug'i - bu fond boyliklarini tayyorlash va ularning muomalada bo'lishi bo'yicha davlatga amaldagi qonunchilikka rioya etilishini oldindan va undan keyin ham nazorat qilish imkonini beruvchi qimmatli qog'ozlarni saqlash va ular hisobini yuritishning umumdavlat depozitar tizimining barpo etilishidir.)

Mamlakatning moliya bozori uning ilmiy-texnikaviy jarayoni, ishlab chiqarishning progressiv shakllarini tashkil qilish asosida, uning milliy xo'jalikni samarali o'sishi uchun kerakli resurslar bilan ta'minlay olishi asosida rivojlanishi dardor.

Moliyaviy bozor - bu mamlakatning yalpi pul resurslari hisoblanib, unda ushbu pul resurslari talab va taklif nisbatini iqtisodiyotning turli sub'ektlari tomonidan o'zgaruvchanligi ta'sirida doimiy parakatda, taqsimlanish va qayta taqsimlanishda bo'ladi. Hozirgi kunda dunyo miqyosida eng ko'p resurslarga AQSh, Yevropa ittifoqi davlatlari, Yaponiya va Xitoy davlatlarining moliya bozorlari egadir.

O'zining tarkibiy tuzilishiga ko'ra, moliyaviy bozor uch o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldirib turuvchi, ammo lekin, alohida faoliyat ko'rsatuvchi quyidagi bozorlardan iboratdir:

1. Muomaladagi naqd pullar bozori va shunga o'xshash qisqa muddatli to'lov vositalari vazifalarini bajaruvchi bozor (veksellar, cheklar va b.);

2. ssuda kapitali bozori, ya'ni qisqa va uzoq muddatli bank kreditlari;

3. Qimmatli qog'ozlar bozori. U iqtisodiyotning barcha sub'ektlariga ularga zarur bo'lgan pul resurslarini olish yo'llarini kengaytiradi va yengillashtiradi. O'z navbatida, aksiyalarni chiqarish orqali ushbu pul resurslarini muddatsiz vaqtga olishga yordam beradi, ya'ni korxonalar faoliyati davrida, ushbu aksiyalarni chiqarish orqali banklarga, nisbatan yengilroq shartlarda kreditlar olishni ta'minlaydi.

Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularni sotish muntazam ravishda faoliyat ko'rsatadigan qimmatli qog'ozlar bozorini vujudga keltiradi. Hozirgi paytda qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarini quyidagi asosiy guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy qatnashchisi - bu davlat, joylardagi hokimiyatlar, yirik milliy va xalqaro kompaniyalar hisoblanadi;

2. Institutional investorlar, ya'ni qimmatli qog'ozlar orqali operatsiyalar olib boruvchi turli moliya-kredit institutlari (tijorat va investitsion banklar, sug'urta jamiyatlari va nafaqa fondlari va boshqalar);

3. Individual investorlar - turli xususiy shaxslar, jumladan, venchur biznes bilan shug'ullanuvchi uncha katta bo'lmagan korxonalar egalari;

4. Qimmatli qog'ozlar bozorining mutaxassislari - brokerlar (bitimlar tuzishni tashkil etuvchi vositachilar), dilerlar (ushbu bitimlarda o'zining kapitali bilan qatnashuvchi vositachi) va djoberlar, ya'ni bozor kon'yunkturasi bo'yicha mutaxassislardan iboratdir.

Shular bilan bir qatorda, qimmatli qog'ozlarning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular o'z navbatida: birinchidan, oladigan daromadiga; ikkinchidan, emitentning xususiyatiga qarab; uchinchidan, muddatiga va joyidagi vazifalariga qarab quyidagilarga bo'linadi:

1. Qarzli va investisiyali qimmatli qog'ozlar (dolgovie). Qarzli - obligatsiyalarning hamma turlari; veksellar, zakotlar. Investisiyali - aksiyalarning barcha turlari;

2. G'aznali, ya'ni Moliya vazirligi tomonidan markaziy hukumat nomidan chiqariladigan qimmatli qog'ozlar o'z navbatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Munisipal va kommunal - mahalliy hokimiyat organlari va munisipal mulkka qarashli bo'lgan korxonalarning qimmatli qog'ozlari;

- Korporatsiyalar va moliya institutlarining qimmatli qog'ozlari. Bunda, ochiq turdagi hissadorlik jamiyati maqomiga ega bo'lgan yuridik shaxsning qimmatli qog'ozlari. Ularga aksiyalar va obligatsiyalar, imzo chekish huquqiga ega opsiolar, varrantlar kiradi;

- banklarning qimmatli qog'ozlari: depozit sertifikatlari, cheklar, zakot varaqlari va boshqalar;

- tadbirkorlarning qimmatli qog'ozlari - tijorat veksellari, fyuchers kontraktlari va boshqalar hisoblanadi.

3. Pul bozori va kapital bozorining qimmatli qog'ozlari. Pul bozori qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarni (1 kundan to 1 yilgacha muddatdagi) sotish va sotib olishni amalga oshiradi. Kapital bozori - uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar (1 yildan ortiq muddatdan boshlab) bilan shug'ullanadi.

Shular bilan bir qatorda hozirgi kunda fond birjalarining roli ortib bormoqda. Ular orqali qimmatli qog'ozlar professional tarzda sotiladi va sotib olinadi. Aksiyalarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi muomalasi, uning ko'p marotaba qo'ldan-qo'lga o'tishini ko'zda tutadi. Unda aksiyalarning birlamchi joylashtirilishi, ya'ni, aksiya chiqaruvchining (emitent) o'z aksiyalarini nominal narxda sotishi yuz beradi.

Aksiyalarning keyinchalik erkin sotib olinishi va sotilishiga kelsak, ular aksiya kursi bo'yicha sotiladi. Aksiyaning kursi - bu uning bozor narxi hisoblanadi. U o'z navbatida, aniq aksiyalarning talab va taklifi bilan aniqlanadi va u ko'pgina omillarga bog'liqdir. Yani, u hissadorlik jamiyatining xo'jalik yutuqlari va uning kelajagiga, daromadlarining kafolatlanganligiga va uning dividendi miqdoriga, bankka qo'yilgan jamg'arma foiziga ham bog'liqdir.

Yetakchi kompaniyalar aksiyalari kursining o'zgarishi, mamlakat va hattoki, dunyodagi iqtisodiy kon'yunkturasiga sezilarli tarzda o'z ta'sirini ko'rsatadi. Aynan shuning uchun ham, ko'pchilik davlatlarda, har kuni maxsus indekslar hisob-kitobi olib borilib, ular nashr qilinadi. Ulardan eng taniqlisi - bu Dou - Djons indeksi, ya'ni AQSh yetakchi kompaniyalari aksiyalari kursining o'rtacha ko'rsatkichi hisoblanadi.

Avval boshdan Xitoyda yetuk moliyaviy bozorni tashkil etish kursi mo'ljallanib, u kapital va ssuda pul vositalari aylanishining turli shakllari va kreditlash tizimining barcha turlarini o'z ichiga olishni ko'zda tutadi. Bunday bozor esa, o'z navbatida bir qator aniq sifatli xarakteristikalarini o'z ichiga olib, ular orasida: pul mablag'larining tovar xususiyatiga ega bo'lishi; pul-kredit institutlarining o'zini-o'zi pul bilan qoplashi; kapital aylanishini foyda olishga yo'naltirish; kapitalga bo'lgan talab va taklifni shakllantirish erkinligi va ssudaga bo'lgan foiz stavkasining o'zgarishlari mavjuddir.

Tarkiban moliyaviy bozor, oxir oqibatda, organik o'zaro bog'liqlikda bo'lgan tizimlar majmuasidan iborat bo'ladi. Ular qatoriga - o'zida mulkchilikning turli shakllaridagi bank va nobank pul-kredit tashkilotlarini jamlagan, muomala mablag'lari bozoriga kiruvchi (sub'ektlar) institutlar tizimi; asosli tijorat krediti

turidagi kredit tizimi (davlat, bank, iste'mol, "fuqorolik", ya'ni norasmiy, xalqaro); o'zida aksiyalar, obligatsiyalarni, chet el valyutasi, oltin, turli veksellarni jamlagan pul mablag'lari muomalasi tizimi; moliyaviy bozordagi operatsiyalar tizimi, jumladan, qisqa muddatli banklararo kreditlash, veksellar bilan operatsiyalar, qimmatli qog'ozlarning sotilishi va sotib olinishi kabilar kiradi.

Bugungi kunda moliyaviy bozor aylanma yoki investitsion mablag'larni davlat byudjeti tomonidan moliyalash orqali olish imkoniyatlari umuman bo'lmagan (ba'zi bir hollarda esa, yagona bo'lgan) qo'shimcha manba bo'lib, chet eldan kreditlar yoki bevosita investitsiyalarni jalb qilish orqali keladigan oddiy kreditlash bo'lib xizmat qiladi. Kapital va pullarning moliyaviy bozordagi "narxi" ularga bo'lgan talab va taklifga bevosita bog'liqdir. Xitoyda bank kreditlari o'zining miqyosiga, ob'ektiga, hisob stavkasiga qarab, reja va umumdavlat iqtisodiy siyosati talablari orqali qattiq reglamentlangandir. Moliyaviy bozorning muhim yutuqlaridan biri - turli taraflarga sochilib ketgan pul mablag'larini bir yerga jamlab olish qobiliyati, iste'mol fondining bir qismini ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga yo'naltirishdan iboratdir.

O'z vazifalariga ko'ra, Xitoyda moliyaviy bozor - qisqa va uzoq muddatliga bo'linadi. Ba'zi hollarda qisqa muddatli moliyaviy bozorni - pul bozori va uzoq muddatlini esa kapital bozori deb atashadi. Mustaqil element sifatida valyutani tartibga solish bozori ajratiladi.

Xitoy Xalq Respublikasini qisqa muddatli moliyaviy bozorining muhim bo'g'ini bo'lib - banklararo yoki filiallararo qisqa muddatli kredit hisoblanadi. Maxsus banklar orasida 1984 yilda vujudga kelgan o'zaro ssuda shaklidagi kreditlar, tez orada ommaviylashdi. Sekin-astalik bilan avval shahar (Shanxayda va Guanchjouda) va ichki tizim (masalan, savdo-sanoat tizimida), keyinchalik esa, mintaqalararo va tizimlararo qisqa muddatli o'zaro kreditlash bozorlari shakllandi.

Qisqa muddatli moliyaviy bozorlarning boshqa muhim turi - bu veksellarni hisobga olish bozoridir. Savdo veksellaridan aksep va diskont bo'yicha o'tqazilgan eksperimentlar, birinchi marotaba 1980 yilda Shanxayda, 1982 yilda - Chunsin, Shenyan va Xebey provinsiyalarida, 1985 yilda esa butun mamlakat bo'ylab amalga oshirildi.

Shanxayda 1987 yildan boshlab, muomaladagi katta nominalli depozit sertifikatlari bilan operatsiyalar amalga oshirilmoqda. Ular minimal 10 ming yuandan - maksimal 1 mln. yuangacha bo'lgan tezkor operatsiyalar hisoblanadi. Depozit sertifikatlar emissiyasi va ular bilan shartnomalar, Xitoy xalq bankining Shanxay bo'limining maxsus holatlari bilan tartibga solinib turiladi.

Korxonalarining qisqa muddatli obligatsiyalarini sotuvga chiqarish va ularni sotib olish, ularning aylanma mablag'larini to'ldirish maqsadida 1987 yildan boshlab, avval 27 ta shaharda tajriba sifatida, keyinchalik esa, yuqori samarali korxonalari uchun, Xitoy xalq banki tomonidan ruxsat etildi.

Va nihoyat, qisqa muddatli moliyaviy bozorlarning yana bir turi fuqaro krediti hisoblanadi, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlardagi norasmiy moliyalash elementiga

o'xshash kredit-oilaviy, qo'shnihilik, "yashirin" kabi juda yuqori foizli kreditdardir. Ushbu kreditlar xitoyning xususiy tadbirkorlik va individual tadbirkorlik faol rivojlangan rayonlarida, xususan, Chjeszyan provinsiyasidagi Venchjou rayonida keng tarqalgan.

Xitoy o'zining uzoq muddatli moliyaviy bozorida turli davlat qarzlar, obligatsiyalari, davlat g'azna majburiyatlari, narxlar indeksiga bog'liq foizli kafolatlangan obligatsiyalar, moliyaviy qarz obligatsiyalari, qurilish obligatsiyalari ustunlik qiladi. Mavjud obligatsiyalarning yarmi aholi va yarmi tadbirkorlar hamda tashkilotlar tomonidan sotib olinmoqda. Bir oz vaqt mobaynida obligatsiyalarni tarqatish majburiy xarakterga ham ega bo'lgan.

1987 yilda Xitoyda moliyaviy bozorni tartibga soluvchi "Aksiya va obligatsiyalarni boshqarishni kuchaytirish to'g'risidagi Davlat Kengashining bildirishnomasi"- umumdavlat hujjati chiqdi. Ammo, lekin, amalda mamlakatdagi qimmatli qog'ozlar bozori 1991 yilgacha juda ham cheklangan holda rivojlandi

1988 yilning oxiriga kelib, Xitoyning aksiya va obligatsiyalar emissiyasining yig'indisi (101,44 mlrd.yu.) mamlakat YaMM ning 7% ini tashkil etdi. Bu esa, nafaqat, AQSh (188%) va Yaponiya (96%) davlatlarining ko'rsatkichlaridan, hattoki, Braziliya (12%ga) va Hindistonning (9%) ko'rsatkichlaridan ham orqada edi.

1991 yil oxiriga kelib, umumiy aksiyalar emissiyasi maksimal 7,54 mlrd.yuan deb baholandi. Bunday holatning sababi, nafaqat, uning tabiiy o'sishdagi qiyinchiliklaridan emas, balki, 1989-1991 yillardagi iqtisodiyotni tartibga solish davrida, mamlakatdagi pul-kredit siyosatining haddan tashqari qattiqligi, Xitoy hukumatining siyosiy, yirik qadamlar qo'yishiga tayyor emasligi, qimmatli qog'ozlar bozorining normal faoliyat ko'rsatishi uchun kerakli imkoniyatlarning mavjud emasligi bo'ldi.

12.2 Xitoy birlamchi va ikkilamchi aksiyalar bozorining rivojlanishi.

1992 yilda mamlakatdagi tubdan o'zgarishlarning yuz berishi, hukumat rahbari Den Syaopinning ko'rsatmalariga binoan, mamlakat iqtisodiyotining bozor tipidagi o'zgarishlarga yuz tutishiga olib keldi.

Mamlakatdagi qimmatli qog'ozlar bozorining institutsional jihatdan shakllanishida yetarlicha rag'batlantiruvchi rolni Shanxay (1990y.) va Shenchjendagi (1991y.) qimmatli qog'ozlar birjasining rasmiy tarzda ochilishi o'ynadi.

Ulardan tashqari, mamlakatdagi mavjud moddiy ishlab chiqarish sohasiga qaraganda, moliyaviy sektorning ustunroq rivojlanishi, payli iqtisodiyotning miqdoran o'sishi, 1990 yillarda mamlakat iqtisodiyotining bozor yo'nalishiga o'tishi uchun qonuniy bazaga to'ldirilishlar kiritilishi va mustahkamlanishi ham yetarli darajada katta ahamiyat kasb etdi.

Bor-yo'g'i uch yil ichida, ya'ni 1992-1994 yillarda, Xitoy qimmatli qog'ozlar emissiyasining yig'indisi 400 mlrd.yuandan oshib ketdi va u 1981- 1991 yillardagi

261 mlrd.yu. dan - 663,7 mlrd.yu. ga yetdi hamda mamlakat YaMM ning 14,78% ni tashkil etdi.27

Xitoy qimmatli qog'ozlar bozorining shakllanishi qanchalik murakkab va uzoq muddatli bo'lmasin, avvalo u, mamlakatdagi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy sharti hisoblanadi va ayniqsa, uning pul-kredit va investitsion dastaklarini o'zgartirish hamda xo'jalikni xususiy shaklini rivojlantirishda o'z vazifasini oqladi.

Undan tashqari, mamlakatdagi yetarlicha yirik miqyosli moliyaviy bozor, bevosita yoki bilvosita iqtisodiyotdagi ijobiy jarayonlarni keltirib chiqarishga ta'sir qildi:

a) aholining va korxonalarining vaqtinchalik bo'sh mablag'larini jalb qilishda tadbirkorlarning o'zaro raqobatlarini orqali ularni demonopolizatsiyalash, qimmatli qog'ozlar bozoriga mablag'lar qo'yishda turli "musobaqali" loyihalarni ishlab chiqish;

b) iqtisodiyotni "desiyosiyashtirish";

c) iqtisodiyot samaradorligidan, pul mablag'laridan unumliroq foydalanish va birja hamda korxonalarining qimmatli qog'ozlar kursi kotirovkasi orqali, ularning iqtisodiy faoliyatlarini natijaviy o'sishi orqali oshirish;

d) joriy iste'mol talabni ushlab turish, ularni uzoqroq vaqtga cho'zish, ichki davlat qarzini xalqaro amaliyotda qabul qilingan shakliga o'tqazish.

Xitoy Xalq Respublikasiga va rivojlanayotgan mamlakatlarga xos bo'lgan sharoitda, ya'ni mavjud "investitsion ochlikda" to'la qonli moliyaviy bozorni shakllantirish ob'ektiv tarzda qiyinlashgan bo'lib, uning tiklanish jarayoni, unga kerakli kadrlarning, axborot-texnikaviy va institutsional bazaning yetarli emasligi bilan beqaror sekinlashishiga olib keladi.

Xitoyda birinchi norasmiy fond bozori - 1914 yilda Shanxayda vujudga kelgan. 1920 yilda u, Shanxay fond birjasiga o'zgartirildi. Ushbu birjada asosan, davlatning qimmatli qog'ozlari aylanar edi. Keyinchalik, Xitoyning yana, ikki shahrida fond birjalari ochildi. 1949 yilda esa, mamlakatdagi barcha birjalar yopilib, ulardagi qimmatli qog'ozlar esa, yo'q qilindi. Mamlakatda iqtisodiy islohotlar boshlanishi natijasida, 1980 yilda Xitoyning qimmatli qog'ozlar bozori yana qaytadan tiklana boshladi.

a) Birlamchi aksiyalar bozori.

Xitoyda qimmatli qog'ozlarni chiqarishga urinishlar mamlakatdagi iqtisodiy islohotlarning boshlanishi bilan 1980 yillar boshida boshlandi. 1986 yildan boshlab esa, aksiyalarni bozor savdosi bo'yicha, eksperimentlar boshlandi. Aksiyalar emissiyasi birinchi kunlardan boshlab, mustaxkam, yuridik asosga qo'yildi.

Mamlakatda 1990 yillar o'rtalarigacha bo'lgan vaqt mobaynida xususiyashtirish bo'yicha ma'lumotlar bir-biriga qarama-qarshi va notizimiy xarakterga ega bo'lgan.

1992 yilgacha korxonalarni xususiylashtirish eksperimental xarakterga ega bo'lib, u Shanxay, Shenchjen, Pekin, Shenyang shaharlari, undan tashqari, Xitoy proqinsiyalaridan Guandun, Xaynan, Fuszhanlar bilan cheklanib qoldi. 1992 yilning avgust oyida

Shenchjendagi sodir bo'lgan noxush holatdan so'ng, ya'ni u yerda xususiylashtirilgan mahalliy korxonalar aksiyalarini sotib olishni chetdan kelgan kishilarning ko'payib ketishi natijasida, mamlakatning boshqa provinsiyalarida ham ochiq sotuvga qo'yish uchun, aksiyalarni chiqarishga ruxsat berildi Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun 1993 yilda har bir provinsiyadan 1-2 tadan korxona ajratib olindi.

Xitoyda korxonalarni xususiylashtirishni cheklovchi quyidagi qator hujjatlar qabul qilindi:

1."Pay kompaniyalari bilan eksperiment o'tqazish uslubi to'g'risidagi holat" 15 may 1992 y.;

2."Mas'uliyati cheklangan hissadorlik kompaniyalari to'g'risidagi namunaviy holat", 15 may 1992 y.;

3."Aksiyalar emissiyasi va ularni sotishini nazorat qilish bo'yicha vaqtinchalik holat", 22 aprel 1993 y.;

4."XXR ning kompaniyalar to'g'risidagi qonuni", aprel 1993 y.

Xitoyning yillik statistik ma'lumotlariga ko'ra, 1994 yilda Xitoyda 4580 ta sanoat pay va hissadorlik kompaniyalari faoliyat ko'rsatib, ular sanoat yalpi mahsulotining 5,5% ni ishlab chiqardilar. Shular bilan birga, yana 9606ta savdo kompaniyalari ham faoliyat ko'rsatdilar.

1995 yilga kelib, Xitoy statistikasi birinchi marotaba pay va hissadorlik kompaniyalari bo'yicha, o'zining rasmiy ma'lumotlarini e'lon qildi, unga ko'ra, sanoatdagi ushbu shakldagi kompaniyalar soni 5873 taga, savdoda esa 11937 taga yetdi.

Aksiyalarning uncha katta bo'lmagan qismigina Shanxay va Shenchjen birjalarida kotirovka qilinadi. Xususan, 1991 yilda - ularning 14 ta turi, 1992 yilda - 72ta, 1993 yilda -200 tadan ortiq va 1994 yil oxirida - 345 ta turi kotirovka qilindi.

Mahalliy investorlarga mo'ljallangan, A - turidagi aksiyalar tarkibida qayta ishlash korxonalarining, jumladan, asosan, elektron, tekstil, mashinasozlik va savdo korxonalarining aksiyalari (4/3) ustunlik qildi. Shenchjen qimmatli qog'ozlar bozorida 31 dekabr 1994 yilda o'zlarining aksiyalarini kotirovkadan o'tqazgan 120 ta kompaniyalardan, 67 tasi sanoat sohasini, 3 tasi moliya sohasini, 9 tasi savdoni, 16 tasi ko'chmas mulk sohasini, 12 tasi umumiy infratuzilmani va 13 tasi aralash turdagi korxonalarni tashkil etdi.

Yuqori texnologik harbiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan kamyob metallarni qazib olish sohasidagi korxonalarda, yaqin vaqt mobaynida, ularni xususiylashtirish man etilgan edi. Shular bilan bir vaqtda, mamlakatdagi yuqori modernizatsiyalashgan tarmoqlarda, ya'ni, elektrenergetika, transport va aloqada,

hissadorlik jamiyatlarini tashkil etishda, davlatning nazorat paketi saqlanib qolish lozimligi ko'rsatib o'tilgandi.

Paylarning standart varianti - davlat yuridik shaxs va individual payni mavjudligini ko'rsatdi, ularning bir qismi (ko'pincha u 20%, ba'zi hollarda esa, 5 yoki 10% dan iborat) korxona ishchi va xizmatchilari ulushiga to'g'ri keladi. Bir qator kompaniyalarda emitent payi va xorijiy kapital payi ajratib ko'rsatilgan. Xorijiy kapitali qo'shma korxonalar yuridik shaxs emitenti sifatida chiqishi mumkin va mamlakatning Markaziy banki ruxsati bilan, xorijiy investorlar uchun, chet el valyutasida sotiladigan V turidagi maxsus aksiyalarni chiqarishi mumkin.

Gonkong qimmatli qog'ozlar birjasida ko'p sonli bo'lmagan korxonalar o'z aksiyalarini kotirovka qilish uchun chiqardilar. Ushbu aksiyalar-N turidagi ("ash", "eych") aksiya nomini oldi.

1996-1997 yillarda Xitoy hukumatining davlat sektorini isloh etish bo'yicha hatti-harakatlarini faollashishi bilan, birlamchi aksiyalar bozori miqyoslarining sezilarli o'sishi yuz berdi.

1996 yil oxiriga kelib, mamlakat sanoatidagi umumiy aksionerlarning va pay korxonalarining soni 7760 tagacha, savdodagilarning soni 22364 tagacha o'shishida ularning yillik aksiyalar emissiyasi yig'indisi 1996 yilda 15 mlrd. yuanni va 1997 yilda esa ular 30 mlrd.yuanni tashkil etdi, bu esa aksiyalarning hamma oldingi yillardagi yig'indisidan ham oshib ketganligini ko'rsatadi.

Mamlakatdagi ushbu yirik miqyosli aksiyalar emissiyasining asosiy maqsadi, uning qator yirik korxonalar va birlashmalarga adresli moliyaviy yordami bo'ldi: 1997 yil avgust oyi oxirining holatiga ko'ra Xitoy va Gonkong birjalarida o'zlarining aksiyalarini kotirovka qilgan korxonalar o'z aksiyalarini sotishdan 256 mlrd. yuanlik foyda oldilar. 1997 yilda qimmatli qog'ozlar bozoriga chiqqan yirik va o'rta korxonalar, yangi

kompaniyalarning 70% ni tashkil etdi. A turidagi aksiyalar kotirovkasini amalga oshirayotgan kompaniyalar soni - 1996 yilda 520 taga, (ulardan Shanxayda 293 tasi va Shenchjenda 237 tasi faoliyat ko'rsatdi) 1997 yil oxirida esa 720 taga (371tasi Shanxayda va 349 tasi Shenchjenda) yetdi

Xitoy qimmatli qog'ozlar birjasida muomalaga mo'ljallangan aksiyalar emissiyasining dinamikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi va buni biz quyidagi jadval 12.2.1. dan yaqqol ko'rishimiz mumkin

Gonkong birjasida kotirovka qilish uchun "N" ("Ash") turidagi aksiyalarni emitatsiya qiladigan kompaniyalar soni - 38 tagacha ko'paydi.

Jadval 12.2.1.

Xitoy qimmatli qog'ozlar bozorida muomalaga mo'ljallangan

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	1987-1991 yy	1992y	1993y	1994 y	1987-1994yy
Aksiyalar emissiyasi	mln.dona	5090	2075	9579	6706	23450
A turdagi aksiyalar	mln.dona	5090	1000	4259	1097	11446
H turdagi aksiyalar	mln.dona			4041	4569	8610
B turdagi aksiyalar	mln.dona		1075	1279	1040	3394
Ulardan:						
Shanxayda	mln.dona		855	853	952	2660
Shenchjenda	mln.dona		220	426	88	734
A turdagi aksiyalar	mln.yuan	5090	5000	19483	4962	34525
H turdagi aksiyalar	mln.gonk.doll.			8125	9878	18002
B turdagi aksiyalar						
Shanxayda	mln.AQSh doll		654,0	384,8	407,0	1445,7
Shenchjenda	mln.gonk.doll.		869	2114	352	3225

aksiyalar emissiyasining dinamikasi, 1987-1994 yy.) 28

b).ikkilamchi aksiyalar bozori.

1990 yillar o'rtalariga kelib, mamlakat qimmatli qog'ozlar ikkilamchi bozorida operatsiyalarni amalga oshirish uchun yetarlicha keng shoxsimon tarmoqlar faoliyat ko'rsatdi. Tashkiliy tomondan u, Shanxay va Shenchjendagi qimmatli qog'ozlar birjasini, 30 ga yaqin qimmatli qog'ozlar bilan savdo qiluvchi mintaqaviy markazlarni, 100 ga yaqin qimmatli qog'ozlar kompaniyalari (ularga uchta umumxitoy kompaniyalari - Pekindagi-Xuasya; Shanxaydagi Gotay va Guanchjoudagi - Nanfanlar kiradi); 2400 tadan ortiq turli pul-kredit institutlaridagi qimmatli qog'ozlar bo'limi, jumladan, 700 ga yaqini qimmatli qog'ozlar kompaniyalari qoshidagi va bir qator yuridik masalalar, buxgalter hisobi hamda audit bilan shug'ullanuvchi kompaniyalardan iboratdir.

Bu ishlarga 1992 yil oxirida tashkil etilgan XXR Davlat Kengashining qimmatli qog'ozlar bo'yicha qo'mitasi rahbarlik qiladi va uning ijroiya organi bo'lib, 1994 yilning 5 yanvaridan boshlab, XXR Davlat Kengashining bevosita qo'l ostiga o'tgan bo'lib, u qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar o'tqazishni nazorat qiladigan va uni boshqaradigan qo'mitadir.

Ushbu qo'mitaning qimmatli qog'ozlar bo'yicha vazifalariga - qimmatli qog'ozlar bozori bo'yicha qonungarchilikni va unga tegishli siyosiy ko'rsatmalarni

ishlab chiqish; uning rivojlanishi bo'yicha takliflar tayyorlash; ularning ishlarini muvofiqlashtirish va rahbarlik qilish va h.k.

12.3. Xitoy fond bozorining zamonaviy rivojlanishi va uning xalqaro fond bozorlari bilan integratsiyalashuvi

Qimmatli qog'ozlar bozorini nazorat qilish qo'mitasi vazifalariga, qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini tartibga solib turuvchi normativ hujjatlarni ishlab chiqish; qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning faoliyatini nazorat qilish; qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshiruvchi kompaniyalarni nazorat qilish ishlari kiradi.

1997 yilning yozida XXR Davlat Kengashining qarori bilan, Shanxay va Shenchjendagi qimmatli qog'ozlar birjalari Nazorat qo'mitasining bevosita boshqaruviga berildi.

Shanxay va Shenchjendagi fond birjalari nafaqat, mamlakatdagi eng muhim va eng taniqli birjalar bo'lib, balki, xoriyda ham, Xitoyning institutsional tarkibidagi qimmatli qog'ozlar bozori hisoblanadi. Boshlang'ich bosqichda birjalar faoliyati individual hujjatlar bilan tartibga solinib turildi, 1993 yilning iyul oyidan boshlab esa ular "Qimmatli qog'ozlar birjasini boshqarishning vaqtinchalik uslublari" deb atalgan hujjat orqali tartibga solina boshladi. Ushbu hujjat birjalarni o'z faoliyatlari qoidalari va tartiblarini o'zlari mustaqil hal etishga yo'naltirilgan edi.

Shenchjendagi birja avval boshdan aksiyalar birjasi deb yurgizilgan bo'lib, u hozirgi kunga qadar shu yo'nalishda o'z ustuvorligini yo'qotganicha yo'q va shundayligicha qolmoqda. Hattoki 1994 yildagi davlat g'azna majburiyatlarini fyuchers shartnomalari bilan bo'lgan qizg'in pallada ham Shenchjendagi ular bilan savdo qilish hajmi qimmatli qog'ozlar bilan bitimlar tuzishni umumiy hajmining atigi 11,4% ni tashkil etdi.

Shanxay birjasidagi qimmatli qog'ozlar savdosining tarkibiy tuzilishi yildan-yilga tubdan o'zgarib bordi. Avval boshda unda obligatsiyalar bilan bitimlar ustunlik qilgan bo'lsa, 1992 yildan boshlab Xitoyda "aksiyalar kasali" yili bo'lib, undagi aksiyalar savdosi 30 marotabaga oshdi va uning umumiy bitimlardagi hajmi esa, ularning yarmiga yetdi.

Umuman olganda, 1991-1994 yillar mobaynida XXR dagi aksiyalar bozori, ayniqsa, A turidagi aksiyalar, ular bilan savdo hajmining dinamik o'sishini o'z boshidan o'tqazmoqda edi. A turidagi aksiyalar bo'yicha bitimlar 1991 yildagi-4,34 mlrd.yu.dan, 1994 yilga kelib, 800 mlrd.yu.ga ko'tarildi.

Xitoyning aksiyalar bozori kon'yunkturasi, dunyo bozorlaridagi kon'yunkturalari omillarini aniqlaydi va ular o'z navbatida quyidagilardan iboratdir:

1.mamlakatdagi siyosiy barqarorlik yoki davlatda qandaydir xavfning vujudga kelishi;

2.mamlakat pul-kredit siyosatining umumiy xususiyatlari;

3.mamlakatning qimmatli qog'ozlar bozorini jonlantirish bo'yicha yoki uning teskarisi bo'lgan, qimmatli qog'ozlar bozoridagi qizg'in holatni to'g'rilash bo'yicha maxsus chora-tadbirlarning mavjudligi;

4.pul bozoridagi (obligatsiyalar, depozitlar) boshqa dastaklarga qaraganda investorlar uchun mutlaq va nisbatan, aksiyalar bilan operatsiyalarni amalga oshirishning daromadliligi.

Boshqa rivojlanayotgan davlatlardagi kabi, mamlakatning qimmatli qog'ozlar bozorida aholining aksiyalarga qo'ygan quyilmalarining nisbatan, daromadliligiga ishonch haddan tashqari yuqoriligi mavjuddir. Aksiyalarni sotib olishda aholi o'z haq-huquqlarini oxirigacha bilmasligi va aksiyalar tavakkalchiligi bo'yicha kerakli ma'lumotlarning yo'qligi bilan birga, hukumat tomonidan bu jarayonga vaqt- bevaqt to'g'ridan-to'g'ri mavjud "o'yin qoidalariga" aralashuvi undagi o'zgarishlarning orasidagi farqni anomal darajada kattalashtirib yuboradi.

Den Syaopin tomonidan 1992 yildagi ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sishni jadallashtirish va islohotlarni dinamik tarzda amalga oshirish siyosati, mamlakatdagi ikki birjadagi aksiyalarning bozor qiymati solishtirma indeksining tezkor o'sishida o'zining aksini topdi. Agar 1992 yilning aprel-may oylarida ushbu indeks Shanxayda 400 ga, Shenchjenda 100-110 ga teng bo'lgan bo'lsa, 1993 yil fevral oyiga kelib, u o'zining yuqori cho'qqisiga yetdi, ya'ni Shanxayda u - 1537 punktga, Shenchjenda esa, u - 359 punktga teng bo'ldi.

Aksiyalar bozor qiymatining pasayishiga, birjalarga boshqa mintaqa korxonalarining mahalliy aholiga kam tanilgan va ularning yangi turlarining kelib tushishi sabab bo'ldi. 1993 yilning iyun-iyul oylarida Xitoy mamlakat iqtisodiyotining "qizib ketishi" ni yo'qotish uchun o'zining pul-kredit siyosatini ahamiyatli tarzda qattiqashtirishga majbur bo'ldi, bu esa, birjalardagi aksiyalar indeksining pasayish tendensiyasiga, uning qisman o'zgarishlariga qaramay, favqulodda barqaror bo'ldi va u 26 oyga, 1996 yilning may oyigacha saqlanib keldi.

1994 yilda aksiya kursining pasayishi davom etib, Shanxay birjasida solishtirma indeksi shu yilning 4 yanvarida - 834 punkt, fevral oyi boshida - 755 punkt, aprelda - 699 punkt, mayda - 605 punkt, 1 iyunda - 545 ni, va nihoyat iyulda - 333 punkt tashkil etdi. Shenchjenda esa, ushbu muddatlarda ular: 230, 203, 174, 161, 139 va 96 punkt tashkil etdi.

Aksiyalar qiymatining pasayishiga asosiy sabab - mamlakatdagi inflyatsiya darajasining yuqoriligi va markaziy hukumat pul-kredit siyosatining qattiqligi bo'ldi. Bu vaziyatda qimmatli qog'ozlar bilan operatsiya olib borishni boshqarish va nazorat qilish Qo'mitasi boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda aksiya bozorini barqarorlashtirish va keyinchalik, uni rivojlantirish bo'yicha qator maxsus tadbirlarni ishlab chiqdilar. 1994 yilning ikkinchi yarmida A turidagi yangi aksiyalarni ikkilamchi bozorlarga chiqarmaslikka qaror qilindi. Shular bilan birgalikda, yaqin yillarga mo'ljallangan - V turidagi 1mlrd.yuanlik aksiyalar

emissiyasini yangilashga kelishib olindi. Yaxshi ishlayotgan korxonalar uchun, aksiyalarini sotib olish uchun bank kreditlarini olishga ruxsat berildi.

Shular bilan bir qatorda, 1996 yilning oxirgi oylarida Xitoy aksiyalar bozorida savdogarlik tendensiyasining ko'payishi kuzatildi. Shanxaydagi aksiyalarning solishtirma indeks kotirovkasi dekabr oyining birinchi dekadasi -1200 punktdan, Shenchjenda esa, 4000 punktdan oshib ketdi. Bunda bir kunlik aksiyalarning sotilish hajmi o'zining yuqori cho'qqisiga, ya'ni, Shanxayda 19 mlrd.yuan, va Shenchjenda 17 mlrd.yu.ga yetdi.

Birjalardagi "qizg'in holat" yana uning aksiyalarining solishtirma indeks kotirovkasi qiymati - Shanxayda - 1800 punktga, Shenchjenda - 6000 punktga ko'tariladi degan mish-mishlar bilan qizdirib borildi. Buning oqibati birjalarning barbod bo'lishiga olib kelishini tushungan Xitoy hukumati shu yilning 15 dekabrda bir savdo kunida aksiyalar qiymatining maksimal o'zgarishiga 10% dan iborat cheklovlar qo'ydi va aholi orasida bu

yo'nalishda tushuntirish ishlarini boshlab yubordi. Bu esa birjalardagi "qizg'in holat" ni bir oz yumshatishga yordam berdi. Qilingan ishlar natijasida Shanxaydagi aksiyalarning solishtirma indeks kotirovkalari 865 punktga va Shenchjenda - 2916 punktga tushdi, aksiyalar savdosi esa, Shanxayda -2,9 mlrd.yu., Shenchjenda 4,8 mlrd. yu.ni tashkil etdi. Bu bilan Xitoy hukumati mamlakatda yuz beradigan favquloddagi vaziyatlarda qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatiga o'zining bevosita ma'muriy aralashuv uslubi bilan qatnashishdan bosh tortmasligini ko'rsatdi.

Umuman olganda, aksiyalar savdosining hajmi 1995 yilga qaraganda 1996 yilda 5 marotabaga ortdi va 2133 mlrd.yuanni tashkil etdi.

3.Xitoy fond bozorining zamonaviy rivojlanishi va uning xalqaro fond bozorlari bilan integratsiyalashuviga kelsak, jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuvi va globalashuvi bilan, xalqaro kapital xarakatini hajmi va xorijiy qimmatli qog'ozlar emissiyasi hajmi ham barqaror ravishda o'smoqda. Bu jarayonda rivojlanayotgan mamlakatlar rolining o'sish tendensiyasi mavjuddir. Xitoy davlati ham, o'z navbatida, xorij qimmatli qog'ozlar emissiyasiga katta ahamiyat bermoqda. Xorijiy investorlarni jalb qilishda xalqaro fond bozorlariga o'z aksiyalarini joylashtirishning ahamiyati kundan- kunga ortib borib, unda XXR fond bozori va emitent kompaniyalarning xalqaro andozalarga yaqinlashayotganligini ko'rsatadi.

Ta'kidlash lozimki, Xitoy korxonalari o'z aksiyalarini bevosita va bilvosita Gonkong fond birjasi va Xitoydan tashqarida ham joylashtirishi mumkin.

Aksiyalarni bevosita joylashtirish paytida Xitoy korxonalari valyutali aksiyalarni chiqarib, o'zini yuridik shaxs sifatida Gonkong yoki xorijiy birjalarda ularni kotirovka qilishini bildiradi. Aksiyalarni bevosita joylashtirishga misol tariqasida Gonkong fond birjasidagi N turidagi aksiyalarni, Nyu-York fond birjasidagi N turidagi aksiyalarni, Singapur fond birjasidagi S turidagi aksiyalarni va London fond birjasidagi L turidagi aksiyalarni keltirish mumkin. Ushbu aksiyalarning

nominal qiymati yuanda belgilanadi, ularning kotirovkasi va qolgan barcha operatsiyalar unga mos holda xorijiy valyutalarda amalga oshiriladi.

Xitoyda aksiyalarning bilvosita joylashtirilishi, rasman aniqlanmagandir. Gonkong yoki xorijda, mahalliy kompaniyaning Gonkong yoki xorijiy yuridik shaxs tomonidan chiqarilgan aksiyalari yoki xitoy korxonalari tomonidan Gonkong yoki xorijiy kompaniyalar aksiyalarini sotib olishi deb tushuniladi.

Agar aksiyalarning bilvosita joylashtirilishi stixiyali xarakterga ega bo'lsa, u davlat tomonidan chegaralanadi, ularning bevosita joylashtirilishi rasmiy ravishda amalga oshiriladi va davlat tomonidan bevosita qo'llab-quvvatlanadi. Aksiyalarning bevosita joylashtirish yutuqlaridan yana biri shundan iboratki, u bevosita Xitoy korxonalari nomidan amalga oshirilishi bo'lib, oqibatda, u xalqaro tan olinishidir. Shu bilan birga, uning qator kamchiliklari ham yo'q emas. Aksiyalarni bevosita joylashtirish huquqi kuchli raqobat kurashida egallanishi (unga XXR qimmatli qog'ozlarni nazorat qilish qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan va belgilangan kvota chegarasida eng yaxshi korxonalari kiradi). Hattoki ushbu qo'mitaning sanksiyasi bo'lsa ham, aksiyalarni joylashtirishning qiyinligi va ularni rasmiylashtirish muolajasi uzoq davom etishi natijasida vaqtini boy berib qo'yish mumkin.

Aksiyalarni bilvosita joylashtirishning klassik misoli sifatida Gonkong fond birjasidagi "qizil fishka"larni keltirish mumkin. "Qizil fishka"lar Gonkongda ro'yxatga olingan va kotirovka qilingan aksioner kompaniyalar bo'lib, ularning 30% aksiyalariga bevosita yoki bilvosita Xitoy korxonalari yoki davlat muassasalari egalik qiladi.

Xitoy korxonalari aksiyalarini xorijda joylashtirish tarixi 1980 yillar o'rtalaridan boshlangan bo'lib, u paytda aksiyalar faqat bilvosita joylashtirilardi. Ularning emitentlari bo'lib, Gonkongda o'zining asosiy biznesiga ega bo'lgan va ro'yxatdan o'tgan xitoy kompaniyalari chiqar edilar. 1984 yilda birinchilardan bo'lib, Xitoy birlashmalaridan "Chjun'in" va "Xuajun" lar tomonidan Gonkongning hissadorlik kompaniyasini sotib olinishi bo'ldi. 1984-1989 yillarda ulardan xitoyning boshqa kompaniyalari ham namuna oldilar.

1992 yil bu yo'nalishdagi keskin burilish yili bo'ldi. Aynan o'sha yildan boshlab ichki Xitoy korxonalarining aksiyalari xorijga joylashtirila boshlandi.

Birinchilardan, xitoyning "Shoudu" metallurgiya kombinati bo'lib, u Den Syaopin tashrifidan so'ng gonkong metallurgiya kombinatining 51% paket aksiyasini sotib olib, katta mustaqillikni qo'lga kiritdi. Uning ortidan ko'pgina boshqa Xitoy kompaniyalari ham ergashdi, jumladan, rangli metallarni eksport va importi bilan shug'ullanuvchi kompaniya, aviasozlik sanoatining bosh kompaniyasi va bosh neftgaz kompaniyasi shular qatoriga kiradi.

1992 yildan boshlab Xitoy korxonalari aksiyalarini AQSh fond birjalarida "qobiq qurish" uslubida joylashtirildi. 1993 yil o'rtalaridan boshlab Gonkong ma'muriyati birjalarda avtomatik tarzda aksiyalarni kotirovka qilish huquqini bekor

qildi. Undan so'ng Xitoy davlat kengashi tomonidan ham xitoy korxonalari va davlat tizimidagi korxonalarga aksiyalarni bilvosita joylashtirishni taqiqladi.

Shu choralar bilan bir vaqtda mamlakatda xitoy kompaniyalarining aksiyalarini xorij fond birjalarida bevosita joylashtirishga kirishildi. 1992 yildayoq Gonkong fond birjasi o'zining ushbu sohani rivojlantirish strategiyasini qabul qilgan bo'lib, unda u Xitoy qimmatli qog'ozlar emitentlari va xalqaro investorlar orasida vositachilik rolini o'ynadi.

Bir vaqtda XXR va Gonkong aksiyalarni joylashtirishga tegishli qonungarchilik, nazorat qilish va buxgalter hisobi sohalarida hamkorlik qilish bo'yicha o'zlarining kelishilgan siyosatini olib bordilar.

1993 yilda xitoy korxonalari aksiyalarini bevosita Gonkongda joylashtira boshladi. Unda birinchilardan bo'lib, Xitoyning "Sindao" pivo kompaniyasi chiqdi. Ularning aksiyalariga bo'lgan talab taklifdan 110 marotabaga ortib ketdi.

Bu yo'nalishlardagi eksperimentning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi bilan 1994 yilda uning chegarasi yana ham kengaytirilib, unda 22 ta korxona qatnashdi.

1990 yillarning ikkinchi yarmida ham yangi kompaniyalarning tasdiqlangan ro'yxatlari kengayib bordi. H turidagi aksiyalarni chiqirishning eng muqobil payti 1997 yilga to'g'ri kelib, o'sha paytda 16 ta kompaniyalar aksiyalarining joylashtirilishi natijasida 28 mlrd. gonkong doll. jalb qilindi.

1997 yilda Gonkong birlamchi fond bozorida hammasi bo'lib 80 mlrd. gonkong doll. aksiyalar joylashtirildi, ularning 90% i N turidagi va "qizil fishka" aksiyalariga to'g'ri keldi.

1998 yildan boshlab, osiyo moliyaviy inqirozi oqibatlari natijasida Xitoy kompaniyalarining aksiyalarini xorij fond birjalariga joylashtirish tezligi ancha pasaydi

Oxirgi yillarda H turidagi aksiyalarni ikkilamchi bozorda joylashtirish bo'yicha noqulay tendensiya yuzaga kelgan. Ushbu turdagi aksiyalar osiyo moliyaviy inqirozidan eng ko'p talofot ko'rdi.

Ulardan farqli o'laroq, "qizil fishka" aksiyalari moliyaviy inqirozga qaramay, investorlarda hoh birlamchi, hoh ikkilamchi aksiyalar bozorida muvaffaqiyat qozonmoqda.

1999 yil oxiriga kelib N turidagi aksiyalarni joylashtirish evaziga mamlakatga 11,5 mlrd. AQSh doll. hajmdagi xorijiy investisiyalarni jalb qilishga muvaffaq bo'lindi.

Ta'kidlash joizki, 2003 yilda Xitoyda investision fondlar to'g'risida qonun qabul qilingan bo'lib, u 2004 yilning 1 iyunidan kuchga kirdi. Ushbu qonunning qabul qilinishi o'zaro investisiyalash tizimi quriladigan fundamentni mustahkamladi.

Xitoy ichki bozorida eng keng tarqalgan aksiyalar - bu "A" kategoriyali aksiyalardir. Bu aksiyalar nafaqat Xitoy fuqarolari, balki xorijiy investorlar ham sotib olish huquqiga ega edilar. 2003 yilda malakali xorijiy institusional investorlar tizimi ishga tushishi bilan ularni xorijiy investorlar sotib olish huquqiga ega bo'ldilar.

Hozirgi kunga qadar "A" kategoriyali aksiyalar Xitoy fond bozorida ustun pozitsiyani egallamoqda. Xitoy fond bozorining asosiy indeksleri quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Shanxay fond birjasi indeksi tarkibi:

SSE Composite birjada listing qilinuvchi barcha aksiyalar

SSE 180-180 "zangori fishkalar"

SSE A Share "A" kategoriyali aksiyalar

SSE B Share "B" kategoriyali aksiyalar

SSE Funds birjada sotiladigan, yopiq fondlar aksiyasi

Shenchjen fond birjasi indeksi tarkibi

SZE Composite birjada listing qilinuvchi barcha aksiyalar

SZE A Share "A" kategoriyali aksiyalar

SZE B Share "B" kategoriyali aksiyalar

SZE Funds birjada sotiladigan yopiq fondlar aksiyasi

"B" kategoriyali aksiyalar 1992 yildan beri Shanxay fond birjasida AQSh dollarida va Gonkong dollarida Shenchjen birjasida joylashtirilgan bo'lib, avval ular faqat xorijiy investorlar uchun, 2001 yildan boshlab mahalliy investorlar uchun ham sotila boshlandi.

China Securities Regulatory Commission CSRC ma'lumotiga ko'ra 2003 yilning oxiriga kelib, xitoy birjalaridagi listingga 1287 ta xitoy kompaniyalari ega bo'ldilar, ulardan 783 tasi Shanxay fond birjasida va 504 tasi Shenchjen fond birjasida savdo qildilar. Umuman, bir yil ichida xitoyning ichki bozorida birlamchi aksiyalarning joylashuvini 63 kompaniya amalga oshirdi va ularning umumiy kapitalizatsiyasi 4245,77 mlrd. yuanni (512,77 mlrd. doll.) tashkil etdi. Shuni ta'kidlash joizki, xitoy kompaniyalarining 70% aksiyalari davlatning qo'lida bo'lib, ular amalda birjada aylanmaydilar.

2004 yilning 21 yanvariga ko'ra, Gonkong fond birjasida 93 ta xitoy kompaniyalarining N turidagi aksiyalari savdo qilindi va ularning umumiy kapitalizatsiyasi 433 mlrd. yuanni tashkil etdi.

Xitoy fond birjalari tarkibi quyidagilardan iborat:

1. "A" kategoriyali aksiyalar - 71%;

2. "B" kategoriyali aksiyalar - 4%;

3. "H" kategoriyali aksiyalar - 22%;

4. konvertlangan obligatsiyalar - 2% dan iborat.

"H" - kategoriyali aksiyalarning kamchiligi uning jahon moliya bozorlaridagi vaziyatga va jahon iqtisodiy kon'yunkturasining o'zgarishiga bog'liqligida. Gonkong qimmatli qog'ozlar bozori xitoy bozoridan o'zining sifatli va jahon andozalariga javob beruvchi infratuzilmasining mavjudligi bilan farq qiladi. Shu bilan birga, ular o'zlarining kam tavakkalchiligi bilan xalqaro fond boshqaruvchilarining e'tiborini o'ziga jalb qiladi. Bugungi kunda "A" kategoriyali aksiyalarni investisiyalashning tavakkalchiligi yuqori bo'lib, ushbu bozor segmenti korporativ moliyaviy

hisobotning past darajada ochiqligi, ularga bo'lgan narxning juda ham yuqoriligidan aziyat chekmoqda.

Davlat tomonidan fond bozorlarini erkinlashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan chora-tadbirlariga qaramay, resurslarni qayta taqsimlashdagi roli chegaralangan edi. Ekspert-larning fikricha, Xitoyning ichki jamg'armalarining hajmi mamlakat YaIM ning 40% ni tashkil qilib, ularni taqsimoti markazlashgan holda davlat banklari tizimi orqali amalga oshiriladi, lekin u samarali emas. BNP Paribas ma'lumotiga ko'ra Xitoy aholisining shaxsiy jamg'armalarining 70% i bank depozitlarida, ularning 10% i naqd pullar va ularning atigi 20% igina qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan.

Oxirgi yillardagi Xitoy iqtisodiyotining yuqori ko'rsatkichlari bilan rivojlanishi natijasida uning fond bozorlaridagi "A" turidagi aksiyalari kotirovkasining o'sishiga olib keldi. Oqibatda ularning umumiy bozor kapitalizatsiyasi 500 mlrd. AQSh doll. dan oshib ketdi.

Hozirgi kunda (2008 y.) Xitoy fond bozorlari mamlakatda inflyatsiya bosimining kuchayishi ehtimoli mavjudligi bilan va ular ortidan foiz stavkalarining oshishi, hamda amaldagi ko'p yillardan buyon berilib kelinayotgan arzon kreditlar va ishonchsiz qarzlarning yig'ilib qolishi bir qator defolt sodir bo'lishi xavfi bilan bog'liq investisiyalar tavakkalchilik ortib borishini ko'rsatmoqda.

Kapitalni qayta taqsimlashda davlat faol qatnashmoqda, fond bozorlari esa bu vazifalarni uncha yaxshi bajara olmadilar. Ularning eng asosiy muammolari kompaniyalarda davlat ulushining qisqarishi va "A" turidagi barcha aksiyalarning erkin muomalasini ta'minlash bo'lib qolmoqda. Biroq ushbu muammoni hal qilish uchun markazlashgan iqtisodiy rejalashtirishdan va XKP tomonidan ishlab chiqilgan "Xitoy ko'rinishidagi sotsializm" siyosiy konsepsiyasidan voz kechish lozimdir. Undan tashqari, qimmatli qog'ozlar muomala mexanizmini tubdan isloh etish moliya vositachilari tizimini yuqori darajada rivojlanishini talab qiladi. Ular esa o'z navbatida bozorga bank depozitlarining bir qismini jalb qilishi va erkinlashtirish oqibatlarini yumshatishi mumkin. Ushbu ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish esa Xitoy fond bozorlarini dunyodagi yirik bozorlardan biriga aylantiradi. Hozircha u investisiyalarni jalb qilish uchun yuqori darajada tavakkalga berilaytgani hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining raqobatbardoshligini oshirish istiqboli har bir davlat uchun uning me'eri - huquqiy bazasini yanada mustahkamlash va takomillashtirishda, ikkilamchi fond birjasining jadal rivojlanishida, yangi moliyaviy vositalarini o'zlashtirishda, mahalliy fond bozorining xorijiy kapital bozorlariga integratsiyasida,

xatolarni o'z vaqtida tuzatishda va vujudga keladigan qiyinchiliklarni yengishda ko'riladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorini o'rganish ushbu bozorning quyidagi o'ziga xos belgilari va xususiyatlariga egadir: - Qimmatli qog'ozlar bozorini juda murakkab, keng qamrovli, tez o'zgaruvchan, raqobat juda yuqori bo'lgan bozordir. Bu bozordagi

faoliyat o'ta keskin moliyaviy nobarqarorlikni keltirib chivarmasligi uchun yuksak ijtimoiy mas'uliyatli bo'lishi lozim.

- Qimmatli qog'ozlar bozori - tovarlar bir-birining o'rnini bosa olish qobiliyati juda yuqori bo'lgan, rivojlangan infratuzilmaga, murakkab axborot texnologiyalariga, g'oyat qimmat ishchi kuchiga va serxarajat texnologik vositalariga asoslangan ko'p tovarli bozor bo'lishi kerak.

- Qimmatli qog'ozlar bozori - xalqaro operatsiya chegaralari tobora kengayib borayotgan ochiq bozor, mijozlarning moliyaviy mohirligi juda kuchli tabaqalangan ommaviy iste'molga ega bo'lgan bozordir.

Xitoy Davlat kengashining bosh vaziri Ven Szyabao ta'kidlaganidek: "Dunyodagi iqtisodiy holatning o'zgaruvchanligi Xitoy iqtisodiyoti uchun ham uni tavakkalchilikka yuz tutishga va oldindan aniqlab bo'lmaslidi, omillarining ko'payib ketishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy globalfishuv chuqurroq rivojlanishi bilan, Xitoy iqtisodiyotining jahon iqtisodiyoti bilan aloqasi yanada yaqinlashadi. Shu bilan birga jahon iqtisodiyotidagi disbalansning chuqurlashuvi, undagi iqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashuvi, raqobatning kuchayishi va AQSh iqtisodiyotidagi ipoteka inqirozining o'sib borayotgan ta'siri Xitoy iqtisodiyoti rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkindir".

2008 yilning yanvar oyida xitoy fond bozoridagi bo'lib o'tgan jiddiy inqiroz aynan jahon moliya bozorlaridagi nobarqaror holatdan kelib chiqqanligini ko'rsatadi. Ulardagi savdo natijasida Shanxay fond birjasidagi indeks 7,22% ga, Shenchjen fond birjasidagi indeks esa 7,6% ga pasaydi. Bu esa, Xitoy fond bozori tarixidagi eng past darajani anglatadi.

Shu yilning mart oyi yakuniga ko'ra Shanxay va Shenchjen fond birjalaridagi bozor kapitalizatsiyasi 25 trln. 826,4 mlrd.yuanni tashkil etdi Ekspertlarning fikricha, Xitoy fond bozorlaridagi bozor kapitalizatsiyasining sezilarli darajada pasayishiga sabab, ulardagi va qo'shni rayonlardagi qimmatli qog'ozlar kursining pasayishi hisoblanadi. Investorlar esa Xitoy hukumati tomonidan iste'mol narxlarini indeksining haddan tashqari tez sur'atlarda o'sishiga qarshi va ular narxini ravishda ushlab turish chora-tadbirlarini amalga oshirishdan xavotirdadir.

Shanxay fond birjasidagi qimmatli qog'ozlar kursi 1 kvartal yakuniga ko'ra 3962, 67 punktni tashkil etdi, bu esa uning bir hafta ichida 8,53% ga pasayganligini bildirdi. Shencheen fond bozoridagi qimmatli qog'ozlar kursi 13817,65 punktni tashkil etib, bir haftada u ham 12,62% ga pasaydi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, hozirgi kunda Xitoy fond bozorlari mamlakatda inflyatsiya bosimining kuchayishi ehtimoli mavjudligi bilan va ular ortidan foiz stavkalarining oshishi bilan, hamda amaldagi ko'p yillardan buyon berilib kelinayotgan arzon kreditlar va ishonchsiz qarzlarning yig'ilib qolishi bilan, bir qator defolt sodir bo'lishi xavfi bilan bog'liq investisiyalar tavakkalchiligini ortib borishini ko'rsatmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qimmatbaho qog'ozlar bozoriga tasnif bering?
2. Xitoyda fond bozori qachon shakllangan?
3. Xitoydagi qaysi fond birjalarini bilasiz?
4. Xitoyda qimmatbaho qog'ozlar bozorini raqobatbardoshligini oshirish uchun qanday ishlar amalga oshirilmoqda?
5. Jahon moliyaviy inqirozining Xitoy qimmatbaho qog'ozlar bozoriga ta'siri?

Mustaqil ish vazifalari:

1. GonKong fond birjasining zamonaviy faoliyatini taxlil qiling.
2. Shanxay fond birjasining jahon fond bozorlaridagi mavqeini aniqlang.
3. Xitoy yirik kompaniyalari indekslarining kotirovkasi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Butikov I. Qimmatli qog'ozlar bozori, Konsalt inform, T., 2001. 496 b.
2. Мировая экономика: прогноз до 2020 г. Под ред. Акад. А.А. Динкина, 2007, 429 с.
3. Наимов И.Н. Стратегия экономического развития КНР в 1996-2020 гг. и проблемы ее реализации / РАН Институт ДВ - 2001., 200 с.
4. Zhao Simon X.B., Zhang L. Economic growth and income inequality in Hong Kong: trends and explanations. China. 2005. 3, №1, p. 74-10

Internet saytlari:

1. www. World -bank. org.
2. http: || tw.jahoo.com.
3. http: || europa. Eu. Int.
4. www. xinhua.org.

III-Bob: Xitoy Xalq Respublikasida iqtisodiyotni tartibga solishning asosiy yonalishlari

13-Mavzu: Xitoy iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning xususiyatlari

Darsning maqsadi: Xitoy iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo'nalishlari va xususiyatlarini o'rganish.

Tayanch iboralar: davlat tomonidan tartibga solish, samaradorlik, fundamental, makroiqtisodiy barqarorlik, atrof-muhitni asrash, innovatsiya, chet el va milliy kapital, ko'p ukdali iqtisodiyot.

13.1. Xitoy iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo'nalishlari

Har bir hukumatning asosiy vazifasi ohir oqibatda, 5 ta asosiy fundamental masalalarni hal qilishga asoslangan bo'lib, ularsiz hech bir davlatda qashshoqlikni qisq

artirishga olib keluvchi har tomonlama barqaror rivojlanishi mumkin emas, ya'ni ular:

1. Qonunchilik asoslarini shakllantirish va tasdiqlash;
2. Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi muvozanatli siyosiy holatni qo'llab-quvvatlash;

3. Asosiy ijtimoiy xizmatlar va infratuzilmalarni moliyalash;
 4. Himoyaga muhtoj aholi qatlamini qo'llab-quvvatlash;
 5. Atrof-muhitni asrash.
- Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi strategiyasining asosiy yo'nalishlari o'z navbatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:
- iqtisodiyotda davlat sektorini shakllantirish va uning rolini kuchaytirish;
 - sanoat ishlab chiqarishini ustuvor yo'nalishlarini va innovatsion jarayonni o'sishini
 - qo'llab-quvvatlash;
 - davlat tomonidan tovar, moliyaviy-axborot bozorlarini, tashqi iqtisodiy jarayonlarni
 - tartibga solish;
 - mintaqaviy darajada davlat tomonidan boshqarish.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat sektorini tashkil etishda yuqorida aytib o'tilgan 4 xil yo'nalishning hammasi ta'sir etgan bo'lib, undan tashqari ular qatoriga yana 2 ta omilni kiritish lozimdir:

birinchidan, 1950-60 yillar davomida rivojlanayotgan davlatlardagi savdo sharoitlarining yomonlashuvidir. Aynan shuning uchun ham davlat importni o'rnini qoplovchi mahsulot ishlab chiqarish sohasini yaratishga majbur bo'ladi;

ikkinchidan, chet el kapitali va milliy kapital quvvatini bir-biriga to'g'ri kelmasligi, davlatni mahalliy tadbirkorlarga yordam berish maqsadida nafaqat ishlab chiqarish, hattoki muomala sohasida ham xarakat qilishga undaydi. Bunda davlat banklari, sug'urta kompaniyalari, savdo korporatsiyalari (asosiy xom ashyoni davlatdan tashqariga olib chiqish va keng miqyosli talabga ega tovarlarni import qilish bo'yicha) tashkil etildi.

Natijada, rivojlanayotgan mamlakatlardagi davlat tadbirkorligini iqtisodiyotdagi salmog'i hajm jihatdan kattalashib ketdiki, hattoki rivojlangan davlatlar ham bunday hajm nimaligini hech qachon bilmaganlar.

Xitoyda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayoni va mamlakatni tashqi dunyo uchun ochish 1978-yilning dekabr oyida Xitoy Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasining 11 chaqiriq 3-Plenumida ko'rib chiqildi hamda unda mamlakatda amalga oshirilishi lozim bo'lgan iqtisodiy qurilishlarning bosh yo'nalishlari tasdiqlandi. Uning maqsadi mamlakatda mavjud bo'lgan rejali iqtisodiyotdan qadam-baqadam bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'lib, unda quyidagi tamoyillarga tayanildi:

Iqtisodiy islohotlarning boshida quyidagi asosiy vazifalarni hal etish belgilab olindi:

- mamlakatdagi o'sha davrda mavjud bo'lgan oziq-ovqat muammosini hal etish;
- mamlakat aholisini ish bilan to'liqroq ta'minlash;
- Xitoyda barqaror iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat edi.

Qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan islohotlar natijasida undagi hosildorlik yildan-yilga ortib bordi va dehqonlarning yerga bo'lgan munosabatlari ham keskin o'zgardi. Agrar sohada pirovard natijaga muvofiq mehnatga xaq to'lash asosida uy xo'jaligining pudrat javobgarligi tizimi joriy etilishi mamlakatdagi g'alla yetishtirish miqdorining barqaror o'sishini ta'minladi. Volost-poselka qayta ishlash korxonalarining soni o'sdi, qishloq hududlari iqtisodiyoti sanoatlashtirish bosqichiga qadam qo'ydi. Agrar sohani isloh qilish mobaynida undagi yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotlari - 2,2 marotabaga, shu jumladan: don yetishtirish 43% ga, paxta

yetishtirish - 2,6, qand lavlagi yetishtirish - 3,5 marotabaga, go'sht yetishtirish esa, - 3,7 marotabaga oshdi.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar uning sanoat sohasini ham chetda qoldirmadi. Agar, 1949-yildan to 1978-yillar davomidagi sanoatning rivojlanishiga e'tiborni qaratsak, uning bir tomonlama, ya'ni, asosan og'ir (harbiy) sanoatning rivojlanganligini guvohi bo'lamiz.

1970-yillarning ikkinchi yarmida mamlakatdagi mavjud fondlar bo'yicha rentabellik 1-besh yillikga qaraganda, 2 marotabaga kamayib ketdi. Yildan - yilga sanoat korxonalari omborxonalarida elektr energiyasi uskunalari, mashinasozlikda turli xil sifatsiz mahsulotlarning zahiralari ko'payib ketishiga sabab bo'ldi.

Ushbu davrda mamlakat og'ir sanoatdagi o'sish sur'atlari yengil sanoatga qaraganda 3 marotabaga ortdi. Kapital jamg'armalarining har ikki sanoat bo'yicha nisbati 1: 10,5 ni tashkil etdi. Sanoat sohasining tiklanishi amalda "ishlab chiqarish - ishlab chiqarish uchun" shioriga olib keldi. Mamlakatda uzoq yillar davomida yengil sanoatning kamsitilishiga va undagi uskuna va jihozlarning eskirishiga olib keldi

1980-yilda XXR Hukumat Kengashining "Xo'jalik birlashmalarini qo'llab-quvvatlashning chora-tadbirlari" to'g'risidagi maxsus qarori ishlab chiqildi va e'lon qilindi. Unga asosan, mamlakatda gorizonttal xo'jalik birlashmalarini (GXB) tuzish ko'zda tutilib, ular tarkibiga turli soha korxonalari birlashtirildi va oxir oqibatda yirik korxonalar guruhi (YKG) tashkil etildi.

Bu davrda xo'jalik sub'ektlarining faoliyatida boshqaruv munosabatlari, mulkchilik shakllari va soliqlarning turlari hech qanday o'zgarishsiz qoldi.

13.2. Xitoyda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari

Xitoy sanoatini isloh qilish 1984-yildan boshlanib, dastlab tajriba sifatida xo'jalik yurituvchi sanoat korxonalarigda soliq imtiyozlari berilib, o'z-o'zini mustaqil ravishda ta'minlash tizimiga o'tildi 1986-yilda Xitoy hukumati "Xo'jalik korxonalarini gorizonttal birlashtirishning ba'zi bir jihatlari" to'g'risidagi qarorini ishlab chiqdi va e'lon qildi. Unga asosan, davlat korxonalarini qayta tashkil etish modellari ko'rib chiqildi.

Shular bilan bir qatorda, sanoat sohasida mamlakatda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga keng imtiyozlar berildi. Yirik korxonalar qoshida kichik sexlar va firmalar tashkil etila boshladi. Xitoyda ko'p ukldli iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish kursi xususiy mulk formasidagi korxonalar ko'payib borishiga va davlat mulkining qisqarishiga olib keldi.

Mamlakatning sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish sektori o'zining miqdor jihatdan maksimal miqyosi darajasiga 1994-yilga kelib erishdi. Aynan o'sha yillarda sanoat ob'ektlari soni 10,01 mln. ga yetdi, oradan bir oz vaqt o'tgandan so'ng esa, ya'ni 1997-yilga kelib, ular 7,2 mln. ga qisqardi., buni isboti misolida biz jadval 2 .dagi o'zgarishlarga murojaat qilamiz.

Mamlakatda muayyan sanoatni rivojlantirish siyosatini amalga oshirish natijasida, ya'ni, sanoatga xorijiy sarmoyalarni jalb etish va dunyodagi 500 Trans milliy korporatsiyalarning 400 tasi o'zining filiallarini va vakolatxonalarini Xitoyga joylashtirish natijasida uning o'energetika, elektronika, mashinasozlik, aviasozlik, kimyo, oziq-ovqat sanoatlari tez sur'atlarda rivojlandi.

Mamlakatga jalb etilgan xorijiy texnologiyalar asosida maishiy texnika (televizorlar, sovutgich, audioapparat, kompyuterlar) jihoz va uskunalari ishlab chiqarila boshlandi. Ushbu qilingan ishlar samarasi aholining turmush sharoitlarini

yaxshilashga olib keldi. 1978-2007 yillardagi yalpi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishning o'rtacha yillik o'sishi 14% ni tashkil etdi.

Iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik tarkibiy o'zgarishlar, iqtisodiyotni jonlantirish, so'ngra uni bir maromda, muvozanatni saqlagan holda rivojlantirishning asosiy sharti sifatida birinchi darajali ahamiyat kasb etdi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish - bu bozorni shakllantirish yo'lidagi qonuniy va muqarrar jarayondir.

Barqarorlashtirish siyosati-eng avvalo, bu makroiqtisodiy muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishiga va ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslikdir. Shuningdek, u milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olish, pul emissiyasining boshqarilishini ta'minlash, to'lov balansini bir me'yorda saqlash sohasida aniq maqsadni ko'zlab amalga oshiriladigan davlat siyosatidir.

Barqarorlashtirish siyosatining maqsadi boshqarib bo'lmaydigan iqtisodiy pasayishga olib kelishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi muvozanatsizlikni chetlab o'tishdan, zarur bo'lgan taqdirda esa, uni to'g'rilab borishdan iboratdir.

Hozirgi kunda rivojlanayotgan mamlakatlar, ayniqsa, O'zbekiston va Xitoyga o'xshagan mamlakatlar bozor munosabatlariga o'tishi bilan, ulardagi bozor iqtisodiyotini to'g'ridan-to'g'ri tartibga solishdagi davlatning ishtiroki bir muncha kamayib bormoqda. Bunga quyidagilar sabab bo'lmoqda:

1. Iqtisodiyotning baynalminallashuvi va globallashuvi;
2. Iqtisodiyotni boshqarish tizimidagi o'zgarishlar, ya'ni tarmoq korxonalarining davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiy lashtirilishi;
3. Tarmoq korxonalari faoliyati muhitini belgilovchi ko'p qirrali mulkdorlarning shakllanishi;
4. Rejali iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tish davrida vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat.

Yuqorida qayd etilgan omillar shundan dalolat beradiki, bozor munosabatlariga o'tish bilan davlat o'zining asosiy vazifalaridan birini, ya'ni iqtisodiyot tarmoqlarining va ayrim sanoat ishlab chiqarish korxonalarining rivojlanish yo'nalishlari hamda ularning uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqishni iqtisodiyot sub'ektlarining o'ziga topshirishi lozim. Bozor munosabatlari sharoitida korxonalarning har qanday uzoq va qisqa muddatli maqsadlari tashqi va ichki muhit tahlili asosida amalga oshiriladi.

Odatda xo'jalik sub'ektlari qisqa muddatli maqsadlarni amalga oshirishda "talab" va "taklif" tahlili bilan chegaralanadi. Bu esa, belgilangan maqsadning amalga oshishiga yetarlicha zamin yaratmaydi. Chunki, nafaqat tashqi omillar, balki ichki muhit omillarining kompleks tahlili hamda shu tahlil natijalariga ko'ra, biror bir ijobiy natijaga erishish mumkindir.

Quyida Xitoyda YaIM va YaIM ning aholi jon boshiga to'g'ri kelish dinamikasi aks etgan jadvaldan ko'rib turganimizdek, mamlakatning mazkur ko'rsatkichlari yildan yilga o'sib borayotganligining guvohi bo'lamiz.

Qishloq xo'jaligida esa, amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar ko'lamining mahsuldorligini oshirishga qulay zamin yaratmoqda va qarayib, ularning hammasi xususiy mulk sub'ektlarining ulushiga to'g'ri kelmoqda va iqtisodiy integratsiya jarayonining rivojlanishiga muhim hissa qo'shmoqda.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar natijasida mamlakatda nodavlat va xususiy sektorlarning ulushi ahamiyatli tarzda ko'payib bordi. 2006 yilda iqtisodiyotning nodavlat sektorida mamlakat umumiy

YaIM hajmining 77,8%, (ulardan 40,4% i esa xususiy sektorda) ishlab chiqarildi. Ayniqsa sanoatda, qishloq xo'jaligida, chakana savdoda va pulli xizmatlarda nodavlat sektorining kundan-kunga salmog'i ortib bormoqda.

Shunday qilib, jamiki insonlar, korxonalar, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini erkinlashtirishni ta'minlovchi zarur sharoitlar yaratildi va mamlakatda o'rta va kichik mulkdorlar sinfining shakllanishiga, ko'p tizimli iqtisodiyotni vujudga keltirishga erishildi.

Ta'kidlash joizki, shular bilan birga, mamlakatning umumiy makroko'rsatkichlari orasida qishloq xo'jalik sohasining o'sish sur'atlari o'zining uncha katta bo'lmagan ko'rsatkichlari bilan ajralib turdi. Ya'ni, sanoatda u yiliga o'rtacha 16% ni, qishloq xo'jaligida 4,6% ni va xizmat ko'rsatish sohasida esa, 8,8% ni tashkil etdi. Bundan ko'rinib turibdiki, iqtisodiyotning boshqa sohalariga qaraganda, eng kam o'sish sur'ati qishloq xo'jaligida yuz bergan. Quyidagi jadval 13.2.1. buning guvohidir.

Jadval 13.2.1.

Xitoyda YaIM va YaIM ning aholi jon boshiga to'g'ri kelish dinamikasi 29 (1978-2008 yy.)

Yillar	YaIM mlrd. yuanda	YaIM ning holi jon boshiga to'g'ri kelishi, yuan.da
1978	362,4	379
1985	896,4	853
1990	1854,79	1634
1995	5847,81	4854
2000	8946,8	7086
2003	11689,8	9073
2005	18230,1	13916
2007	24720,5	17038
2008	30670,1	23129

Ushbu holatning bir necha sabablari mavjud bo'lib, ular quyidagilardir: Birinchidan, Xitoy qishloq xo'jalik sohasi azaldan qoloq bo'lib, unga yana mamlakatdagi turli hodisalar va tabiiy ofatlar hamda aholining haddan tashqari ko'pligi o'z ta'sirini ko'rsatib bordi;

Ikkinchidan, mamlakat qishloq xo'jaligidagi moddiy texnik bazaning eskirib borayotganligi va uni yangilash uchun esa, davlat byudjetida yetarlicha mablag'ning mavjud emasligi;

Uchinchidan, Xitoy agrar sohasi ko'pchilik hollarda, asosan, qo'l kuchiga tayangan holda olib borilishi, ya'ni uning ekstensiv tipda rivojlanishidir.

Ushbu qishloq xo'jaligidagi mavjud muammolarni hal qilish uchun Xitoy hukumati o'zining mamlakatni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan direktiv

rejalarida, ya'ni oxirgi 10-chi va 11 – besh yillik rejalarida agrar sohani rivojlantirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlarni ishlab chiqdi va ular hozirda muvaffaqiyatli amalga oshmoqda. Xususan, mamlakat qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan don mahsulotlarining hosildorligini oshirish bo'yicha agroteknika chora-tadbirlar ishlab chiqilib, uning natijasida hosildorlik 1 gektardan 4,86 tonnaga yetqazildi. Agar 1952 yilda bu ko'rsatkich 1,16 tonnani tashkil yetgan bo'lsa, hozirgi kunda uning o'sishi 4 marotabadan ortiq ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Jadval 13.2.2.

Xitoy va O'zbekistonda YalM ning tarkibiy tuzilishining qiyosiy tahlili (davlat va nodavlat sektorlari, foizda) ³⁰ (1995-2006 yy.)

	1995 y.		2000 y.		2006 y.	
	Xitoy	O'zbekiston	Xitoy	O'zbekiston	Xitoy	O'zbekiston
Davlat sektori, jami	44,32	71,1	43,1	58,7	31,8	32,2
Jumladan:						
I-soha bo'yicha	0,67	20,8	0,59	18,1	0,51	7,7
II-soha bo'yicha	23,3	31,9	19,6	29,3	14,4	11,0
III-soha bo'yicha	20,3	18,4	22,9	11,3	16,9	13,5
Nodavlat ukladli, korxonalar, jami	55,68	28,9	56,9	41,3	68,2	67,8
Jumladan:						
I-soha bo'yicha	23,2	10,6	20,5	15,9	18,7	22,9
II-sohada	24,8	10,2	27,6	15,2	34,3	21,0
III-sohada	7,6	8,1	8,8	10,2	15,2	23,9

Mamlakat qishloq xo'jaligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash borasida, Xitoy davlat byudjetidan uning asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari hisoblangan don, paxta va o'simlik moylarini yetishtirish uchun ajratilayotgan moliyaviy mablag'larning hajmi yildan-yilga ko'paytirilib borilmoqda. Ya'ni, agar, 1990-yilda ushbu maqsadlarga davlat byudjetidan 267,6 mln.yu. (dotatsiya) ajratilgan bo'lsa, 2000-yilga kelib, bu ko'rsatkich 7778,7 mln. yu. ni tashkil etdi. Biroq, 2005 yilga kelib esa, bu ko'rsatkich birmuncha qisqardi. Uning sababi, oxirgi yillarda hukumat davlat byudjetidan ko'proq mablag'larni uning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga ajrata boshladi. Agar 1990-yilda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga davlat byudjetidan 221,7 mln. yu. ajratilgan bo'lsa, oxirgi yillarga kelib, u 1487,2 mln.yu. ni tashkil etdi.

Shular bilan bir qatorda, bu sohaga nafaqat davlat ichki investisiyalarini, balki ko'proq tashqi sarmoyalarni jalb qilish ustida ish olib bormoqda. Ayniqsa, hukumat tashqi sarmoyalarni jalb qilishda qishloq poselka-volost korxonalari ishlariga yo'naltirilmogda. Chunki, qishloq joylaridagi qayta ishlab chiqarish korxonalarining

bugungi kunda istiqboli juda kattadir. Hozirda mamlakatda 25 mln ga yaqin mana shunday poselka-volost qishloq korxonalari mavjud bo'lib, ularda 130 mln.dan ortiq qishloq aholisi ish bilan banddir. Hamda ulardagi yaratilgan qo'shimcha qiymat miqdori deyarli 3 trln.yu. ga teng bo'lib, ushbu yaratilgan daromad Xitoy qishloq xo'jaligining rivojlanish manbai va dexqonlarning daromad manbai ham bo'lib qolmoqda.

Undan tashqari, mamlakat qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlarining jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirish borasida ham hukumat darajasida milliy dasturlar ishlab chiqilgan bo'lib, ularga binoan qishloq xo'jaligida gen injeneriyasi va biotexnologiya bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish hamda o'z ilmiy-texnikaviy salohiyatidan foydalanish natijasida o'simliklarning yangi, zararkunandalarga chidamli navlari yetishtirilmoqda. Ya'ni sholikorlik bo'yicha uning seleksion darajasi ko'tarilib, turli ko'p hosil beruvchi va yuqori sifatli yangi navlari yaratildi. "1 raqamli Dzunsyuan" guruchi, "Djunyuy 9507" nomli elital bug'doy navi shular jumlasiga kiradi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, Xitoy qishloq xo'jaligi rivojlanishining kelajagi uning rivojlanishini intensiv yo'nalishga o'tqazish bilan bog'liqdir.

Davlat korxonalari samaradorligining pastligi, jahon tajribasi ko'rsatayotganidek, hamma davlatlarga xos bo'lgan muammolardan biridir.

Agar iqtisodiy islohotlarga Xitoy sanoatida ustuvor o'rinni uning davlat sektori egallab kelgan bo'lsa, islohotlar davrida bu holat keskin o'zgarib bordi. Ya'ni, korxonalar ustidan o'rnatilgan ikkiyoqlama xukmronlik (markaziy va mahalliy) 1997-yillarga kelib bo'shashtirildi va korxonalar olayotgan daromadlarning bir qismi korxonaning foydasiga qola boshladi. Natijada, davlat korxonalari ishlab chiqarishni tashkil etishda mustaqillikka erishdilar va bozor konyunkturasi o'zgarishlariga javoban ishlab chiqarish jarayoniga o'zlarining o'zgartirishlarini kiritish huquqini qo'lga kiritdilar.

1985-yillardan boshlab Xitoy hukumati moddiy manfaatdorlik tizimini takomillashtirish uchun davlat korxonalarida olingan daromadning bir qismini korxonalarining o'zida qoldirishni ko'zda tutdi va ushbu daromadni korxonaning ixtiyoriga qarab ishlatishga ruxsat berdi.

1997-yildan boshlab mamlakatda yirik davlat korxonalarini isloh qilish ancha jadallashtirildi. Bu esa, oxir oqibatda o'z ortidan jiddiy muammolarni keltirib chiqara boshladi. Mamlakatda eski qolipda ishlayotgan korxonalarining ishlab chiqargan mahsulotlari zamon talablariga javob berolmasdan, korxona omborxonalarida to'planib qolib uning natijasida esa, ishlab chiqarish jarayoni sekinlashdi. Korxonalarda ishlayotgan ishchilar muddatsiz ta'tillarga jo'natilib, ba'zi birlari umuman yopila boshladi.

1990-yillar oxirida mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar va hukumatning "ochiq eshiklar" siyosati natijasida zamonaviy korporatsiyalar tashkil etila boshladi. Xususan, Xitoydagi tajriba o'tqazishga mo'ljallangan mavjud 2500 ta korxonalarining 1989 tasi mulk shakllarini o'zgartirib, kompaniyalarga aylantirildi. Ular-dan 1080 tasi ulushli, yoki mas'uliyati cheklangan hissadorlik kompaniyalarga aylandi.

Ushbu davr mobaynida mulk shaklini o'zgartirish bo'yicha tajriba o'tqazgan shaharlar soni mamlakat bo'yicha 58 tadan 111 taga yetqazildi. Davlat kapitaliga aylantirilgan davlat assignatsiyalarining hajmi 38 mlrd. yuanga ko'paydi, bu esa o'z navbatida, korxonalar qarzini samarali qisqarishiga olib keldi. Korxonalar davlat

³⁰ Manba: Чжунго цзинцзи ди «жуан чжаолу» Шанхай 2007, с. 256. va O'zbekiston Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari, 2007 y.

tasarrufidan chiqarilib, hissadorlik kompaniyalariga aylandilar va o'z aksiyalarini chiqara boshladilar. Ushbu korxonalarining aksiyalarini fond bozorlariga joylashtirish orqali ichki va tashqi investisiyalarni, ya'ni 130 mlrd.yuanga teng bo'lgan sarmoya jalb etildi.

Shu bilan bir qatorda, mahalliy hukumat organlari ham korxonalarga daromad soliqlarining bir qismini qaytara boshladilar va shu bilan ular korxonalarga iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda resurs muammosini hal etishga yordam berdilar.

Ulardan tashqari, xitoy hukumati "yirik monopol korxonalar ustidan nazoratni yanayam qattiqroq o'rnatish va aksincha, kichik va o'rta korxonalar uchun esa kengroq yo'l ochib berish" siyosatini olib borishni faollashtirdilar.

Shu davr mobaynida mamlakatdagi davlat yirik korxonalari va birlashmalari uchun bir qator imtiyozlar yaratila boshlandi, ular eksport va import operatsiyalarini o'zlari mustaqil olib borish huquqi; banklar tomonidan ularga beriladigan kreditlarning ko'payishi; korxonalarni texnik rekonstruksiya va yangi texnologiyalar bilan ta'minlash xuquqi va boshqalar shular jumlasidandir.

2000-yillarda davlat nazorati ostidagi 512 ta korxonalardan 120 tasi o'zlarining aksiyalarini Xitoy va xorijiy fond birjalarida joylashtirish huquqiga ega bo'ldilar.

Davlat korxonalarining bir-biriga qo'shilishi va bankrot bo'lish jarayoni ham sodir bo'la boshladi va bu jarayon tezlashdi. Chunki, Xitoy davlat kengashi ushbu birlashish va bankrotlik muolajasini qonun bilan tasdiqladi. Shu bilan birga, korxonalarining mahsulot ishlab chiqarish samarasini oshirish va undagi ishchilar sonini qisqartirish ishlari ham olib borildi.

2000 yillarga kelib, xitoyning 111 ta tajriba o'tqazayotgan shaharlaridagi 389 ta davlat korxonalarini o'zlarining 14,8 mlrd. yuonlik aktivlari bilan bankrotlikka yuz tutdilar; 623 ta korxona o'zlarining 49,9 mlrd. yuonlik aktivlari bilan bir-birlariga qo'shildilar; 515 ta davlat korxonalarini esa, o'zlarining 101,8 mlrd. yuonlik aktivlari bilan ulardagi ishchi va xizmatchilar sonining qisqarishi sharoitida (1,13 mln. kishi ishdan bo'shatildi) bankrot bo'lmaslik chora-tadbirlarini ishlab chiqdilar va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga erishdilar.

Mana shu ishdan bo'shagan ishchi va xizmatchilarni ishga joylash maqsadida xitoy hukumati va maxalliy hukumat vakillari ularni mehnat birjalari qoshida qayta tayyorlash kurslarini ochib ularga yangi mutaxassislikni egallashlarida yordam qo'lini cho'zdilar. Jumladan, mamlakat miqyosida ishchi va xizmatchilarni ish bilan ta'minlash markazlari tashkil etildi va ularning soni 1333 taga yetdi hamda ushbu markazlarda ishlaydiganlar soni esa 760 mln. kishini tashkid qildi. Natijada butun mamlakat miqyosida 2,45 mln. kishi qayta ishga joylashtirildi.

Sanoatdagi islohotlarning yana bir mohiyati shundan iboratki, ular ustidan markaz tomonidan o'rnatilgan nazoratning susayishi bo'lib, islohotlar davrida mahalliy hukumatlararo raqobat bozori shakllandi va mahalliy hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanuvchi korxonalarining jahon bozorlariga chiqish jarayoni tezlashdi. Tezlikda mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik korxonalar safi kengayib, ular mustahkamlanib bordilar. Ular orqali noformal va nodavlat sektorining qatori kengayib bordi.

Ta'kidlash joizki, xitoydagi davlat korxonalarining samaradorligi nodavlat korxonalaridan anchagina orqada bo'lib, ular faqatgina banklar tomonidan ajratilgan kreditlar evaziga faoliyat ko'rsatar, ularning rentabellik darajasi esa tinmay pasayib bordi, sabab, davlat korxonalarining o'z ishchi va xizmatchilariga ko'rsatayotgan (imtiyoz) to'lovlari bo'ldi.

Hozirgi kunda Xitoy sanoatining eng muammoli sohalari, ya'ni atrof-muhitni ifloslanishi va energiyani ko'p ishlatish nuqtai nazaridan, metallurigiya, energetika, mashinasozlik va ko'mir qazib olish sohalari hisoblanadi. Ular ishlab chiqarishni qayta moddiy ta'minlash nuqtai nazaridan mana shu ishlarni amalga oshirish uchun ko'proq mablag' sarf etishlari lozimdir. Chunki davlat korxonalarida ishlab chiqarish miqyosi va quvvati mutlaqo boshqacha, ya'ni ishchi va xizmatchilarga ijtimoiy ta'minot, korxonalariga qarashli uy-joylarni mablag' bilan ta'minlash hamda joylardagi infratuzilmalarni ta'minlash; bularning hammasi davlat korxonasi uchun jiddiy yuk hisoblanadi.

Xitoyda atrof-muhitni yimoya qilish va energiya resurslarini tejash dasturi davlat darajasida tasdiqlangan bo'lib, u 11- besh yillik rejalaridagi muhim masalalardan biridir. Bu yo'nalishda davlat tomonidan qattiq chora-tadbirlar belgilangan bo'lib, undagi yangi standartlar, energiyani tejash bo'yicha talablar - bularning hammasi Xitoy hukumati tomonidan qabul qilingan tabiatni himoya qilish bo'yicha yangi siyosatning bir qismidir.

Ushbu ekologik dastur bo'yicha, 2010 yilga kelib, zararli chiqindilar hajmi va kimyo sanoati uchun kislorodning iste'moli 2005 yilga qaraganda 10% ga qisqarishi lozimdir. Bu loyihaga ko'ra, Xuanxe, Xayxe, Lyaoxe daryolarining va Tayxu, Saoxu, Dyanchi ko'llarining hamda Sungari daryosining ekologik muammolari ijobiy hal bo'lishi ko'zda tutilgan.

Ushbu dasturning amalga oshirilishi natijasida mamlakatdagi iqtisodiy rivojlanish va atrof-muhitni himoya qilish orasidagi qarama-qarshiliklar o'z-o'zidan yo'q bo'ladi. Ekologik dasturdagi yangi holatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi

Jadval 13.2.3.

Mamlakat volost-poselka korxonalari va davlat korxonalarining qiyosiy samaradorligi (2006 yil, % da)³¹

	Davlat korxonalari	Volost-poselka korxonalari
Mahsulot ishlab chiqarilishi	8,9	25,8
Kapital	7,8	16,5
Mehnat	4	12,9
hamma omillarning mehnat unumdorligi	4,5	12

ekologik jarima;

energiyani tejaganlar uchun soliqlarni kamaytirish;

ekologiyani himoya qilishda fan va texnika yutuqlaridan foydalanishdir.

Ta'kidlash lozimki, yuqorida qayd etilgan yo'nalishlardan tashqari, hozirgi kunda Xitoy davlati iqtisodiyotning boshqa sohalari ham o'z nazoratini bo'shashtirgani yo'q. Bunday sohalar qatoriga davlatning soliq siyosatini kiritish mumkin.

13.3. Mamlakatda davlat sektorini isloh qilishning samaradorligini oshirish yo'llari

Mamlakatning UmumXitoy Xalq Vakillarining 30 avgust 2007 yildagi 29 sessiyasi doimiy kengashida XXR sining "monopol faoliyatga qarshi harakat to'g'risidagi"

³¹ Manba: Xitoy Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, Pekin, 2007

qonuni qabul qilindi va u 2008 yil 1- avgustdan kuchga kirdi. Ushbu antimonopol qonun - mamlakatning iqtisodiy Konstitutsiyasi bo'lib, u bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishda muhim dastak hisoblanadi. Bu esa, Xitoyda davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklovchi chora-tadbirlardan biridir.

Davlatni iqtisodiyotga aralashuvini keltirib chiqaruvchi yo'nalishlardan yana biri, uning tashqi iqtisodiy faoliyatidir. Oxirgi yillarda Xitoyning savdo balansidagi aktiv saldosi (qoldig'i) uzluksiz o'smoqda, ya'ni u 2004 yilda 69 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, bu esa mamlakat YalM ning 3,6% ni ko'rsatadi, 2005 yilga kelib, savdo balansining aktiv saldosi 101,8 mlrd. AQSh dollarini, 2006 yilda esa, bu ko'rsatkich 177,6 mlrd.doll.ni tashkil etdi. XRR sining Tijorat vazirligi statistik ma'lumotlariga ko'ra, ushbu ko'rsatkich 2007 yilda 238 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi.

Xitoy davlatining valyuta zahiralari ijobiy savdo saldosi hisobiga ko'payib bordi. Agar u 2000 yilda 200 mlrd. AQSh doll.dan iborat bo'lgan bo'lsa, 2007 yilga kelib, u - 1,4 trln. AQSh doll.ga, 2008 yilda esa - 2,2 trln. AQSh doll.ga yetdi, bu esa dunyo valyuta zahirasiining 1/4 qismini tashkil etadi.³²

Ushbu holatlarning barchasi mamlakat milliy valyutasining o'sishiga yordam berdi. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun Xitoy Markaziy banki valyuta bozori faoliyatiga o'z ta'sirini kuchaytirishni lozim topib, ya'ni u Amerika dollarini sotib olishi va o'z milliy valyutasini(jenminbi) - xitoy yuanining mavjud hajmiga qo'shimcha tarzda muomalaga chiqarishi lozimdir. Yangi qo'shimcha pul (jenminbi) ni chiqarilishi o'z navbatida qo'shimcha aylanma mablag'larni talab qiladi. Milliy valyuta yuanning o'sishi milliy iqtisodiyotning o'sishiga mos kelishi uchun va pul muomalasi tezligini sekinlashtirish uchun Xitoy Markaziy banki o'zining veksellarini sotuvga qo'ydi. Shunga qaramay, Xitoy moliya tizimida hanuzgacha ortiqcha aylanma mablag'lar uchrab turadi. Ushbu "ortiqcha pullar" esa, ahamiyatli tarzda iste'mol tovarlariga, ko'chmas mulkka va aksiyalarga bo'lgan narxlarini o'sishini rag'batlantiradi.

2006 yildan boshlab, mamlakatdagi xitoy korxonalarining aksiyalari 2 baravarga oshdi. 2005 yilda ularning bozor narxlarini yalpi ichki mahsulotlarning yarmiga teng bo'ldi, bugungi kunda esa, u mamlakat yalpi ichki mahsulotining umumiy hajmidan ham oshib ketdi. Aksionerlarning soni esa, 10 mln. kishidan oshdi.

2007-yilning dekabr oyida Pekin shahrida iqtisodiyot bo'yicha Markaziy Kengash bo'lib o'tdi, unda mamlakatdagi inflyatsiya jarayoniga va iqtisodiyotning "qizib ketishiga" qarshi chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Unga ko'ra, hukumat 2008-yilda o'zining moliyaviy siyosatini yanayam kuchaytirishga qaror qildi. Bu esa, ushbu yo'nalishda davlatning iqtisodiyotga aralashuvini davom ettirishga majburligini anglatib, u ijtimoiy xarajatlarda umumiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlashini va milliy valyutani haddan tashqari ko'p chiqarishini cheklab turadi.

2007-yilda Xitoy Markaziy banki rezerv depozit stavkasini yana 1% ga oshirishga qaror qildi, bu esa stavkaning o'ninchi marta oshirilishi bo'lib, shu yil bank 400 mlrd. yuan hajmdagi kapitalni qotirib qo'ydi. Bugungi kunda rezerv

depozitining stavkasi milliy valyutada - 14,5% ni tashkil etadi, bu esa, oxirgi 20 yil ichidagi eng yuqori rekord stavka hisoblanadi.

Garchi 2007-yilda Xitoy davlati iqtisodiy sohada katta yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsa-da, mamlakatdagi mavjud ichki talabning yetishmasligi mamlakat uchun jiddiy muammoga aylandi.

So'zsiz, yaqin kelajakda Xitoy iqtisodiyotining yuqori o'sish sur'atlari davom etadi, ammo, lekin davlatning eng asosiy vazifasi mamlakatda "iqtisodiyotning qizib ketish" iga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir. Undan tashqari, kapital va energiya sig'imi yuqori bo'lgan korxonalarni va eksport qilish bog'liqligini kamaytirish lozimdir. Shu bilan birga, yuqori darajada ichki talabni kengaytirishga tayanish lozimdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ob'ektiv shart-sharoitlardan kelib chiqadi. Uning ob'ektivligi hozirgi kunda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning o'z iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari mavjudligi misolida yaqqol namoyan bo'lmoqda. Hozirgi bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat tamonidan tartibga solishning quyidagi shakllari mavjuddir:

- byudjetga munosabat va tadbirkorlik;
- dasturlar va rejalar ishlab chiqish;
- monopoliyaga qarshi kurash va raqobat muhitini yaratish;
- moliya-kredit munosabatlari;
- narx siyosati;
- aholini ijtimoiy himoyalash.

Xitoy xalq respublikasida iqtisodiyotni davlat tamonidan tartibga solishda o'ziga xos xususiyatlari va yechimini kutayotgan muammolari mavjud bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Xitoyda ikki tizim, ya'ni sotsialistik spetsifikali va bozor tizimi birgalikda olib borilmoqda;
- mamlakat iqtisodiyotida haligacha davriy tebranishlar mavjud bo'lib, uning iqtisodiy

- o'sish sur'atlari davlat miqyosida katta muammolarni keltirib chiqarmoqda;
- iqtisodiy o'sish sur'atlari baland bo'lgani bilan, ba'zi sektorlarda iqtisodiy samara ancha pastdir;
- mamlakatning inflyatsiya darajasi va narx-navo koeffitsientining o'sib ketishi;
- aholi uchun, ayniqsa, mamlakatning g'arbiy rayonlari qishloqlarida istiqomat qiluvchi
- kishilar uchun, ichki iste'mol mollari (oziq-ovqat) narxlarining tez sur'atlarda o'sib borishi;
- mamlakatda pul massasining ko'payib ketishi;
- ishlab chiqarishda investitsiyalarning haddan tashqari ortiqcha paydo bo'lish holatlari va tarkibiy disbalansning mavjudligi.

Xitoyning hozirgi kunda tabiiy, moddiy va moliyaviy resurslarini qattiq limitlanganligidan kelib chiqib, uning hukumati oldida 2000-yillarda boshlangan bozor iqtisodiyotni davlat tomonidan kengaytirish asosida, tartibga solishni kamaytirish yo'llari ishlab chiqildi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- oxirgi 10 yilda davlat sektoridagi bandler soni qisqarib bormoqda;
- mamlakat yalpi ichki mahsulotida davlat mablag'larining ulushi kamaymoqda;
- davlat tomonidan ajratiladigan dotatsiyalar hajmi qisqarmoqda;

³² Manba: XRR sining Tijorat vazirligi va Jahon bankining 2008 yildagi statistik ma'lumotlari

yalpi kapital jamg'armalarida davlat investisiyalarining salmog'i ichki investisiyalar

hisobiga kamaymoqda;
mahsulot importi tarifi darajasi pasaymoqda.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, 2007-yilda Xitoy davlati iqtisodiy sohada katta yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsa-da, mamlakatdagi mavjud ichki talabning yetishmasligi uchun jiddiy muammoga aylandi.

Ekspertlarning fikricha, Xitoy iqtisodiyotining o'sish sur'atlari xaddan ortiq yuqori (9-10%) sur'atlarda rivojlanishi keyinchalik ham davom etadi, davlatning eng asosiy vazifasi - mamlakatda "iqtisodiyotning qizib ketish" iga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir. Undan tashqari, kapital va energiya sig'imi yuqori bo'lgan korxonalarni va mahsulotlarini eksportiga bog'liqligini kamaytirishi, shu bilan bir qatorda, mamlakatdagi inflyatsiyaga qarshi kurashda o'zining qattiq monetar siyosatini amalga oshirishni davom ettirishni lozim topmoqdadir. Shu bilan birga, ichki talabni yuqori darajada kengaytirishga tayanmoq darkordir.

Xitoy hukumatining iqtisodiyotga aralashuvi zaruratining mavjudligi, mamlakatdagi hozirgi kunda mavjud bo'lgan va kelgusida kelib chiqish ehtimoli bor va bu quyidagi muammoilarni keltirib chiqarmoqda:

-mamlakatdagi tug'ilishni rejalashtirishning mavjudligi oqibati kelgusida millatning qarishiga olib kelishi va mamlakatda Xitoy iqtisodiyotiga xos bo'lmagan holat, ya'ni, uning ishlab chiqarish kuchlari yetishmasligiga olib kelishi mumkin;

-mamlakatdagi iqtisodiy o'sish sur'atlarini 7-8% atrofida ushlab turishning zarurligi, agarda unga amal qilinmagan holda esa, mamlakat iqtisodiyotining "qizib qetish" iga olib kelishi mumkin;

-mamlakatdagi ijtimoiy siyosatga o'zgartirishlar kiritish zarurati, ya'ni ijtimoiy sug'urta va nafaqa fondlarini ko'paytirib borish darkor (davlat byudjetidan ushbu sohaga ajratiladigan mablag'lar hajmini ko'paytirish);

-mamlakatda iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoniga o'z-o'zidan cheklovlar qo'yishga (kvota va lisenziyalar belgilash) majbur etadi;

-iste'mol narxlarini nazorat qilish, ayniqsa, aholining kam ta'minlangan qismini (mamlakatning g'arbiy rayonlarida istiqomat qiladigan qishloq aholisi) ijtimoiy himoyalash uchun zarur hisoblanadi;

-mamlakatdagi kundan-kunga ortib borayotgan inflyatsiyaga qarshi kurashda davlatning qattiq monetar siyosatini amalga oshirish zarurdir;

Xitoy davlati olib borayotgan iqtisodiyotni tartibga solish dastaklari qo'llanish bilan birga, hozirgi kunda uning bozor mexanizmlaridan ham (talab va taklifga asoslangan) kengroq foydalanish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. Xususan, eksportga yo'naltirilgan siyosatni amalga oshirishda Xitoyning xo'jalik sub'ektlariga ko'proq mustaqillik berish va jahon bozoriga tayyor mahsulotlarni yetqazib berishda barcha savdo hamda bojxona imtiyozlaridan keng foydalanilmoqda. Mamlakatda raqobatbardoshlik muhitini shakllantirish borasida kichik va xususiy tadbirkorlikka davlat tomonidan yordam ko'rsatish ishlariga katta ahamiyat berilmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1.Xitoyda ko'p ukladli iqtisodiyot qachon shakllana boshladi?

2.Xitoy iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishni asosiy tamoyillari nimalar?

3.Xitoyda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bosqichlari haqida nimalar bilasiz?

4.Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlari nimalardan iborat?

5.Mamlakatda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha qanday chora-tadbirlar amalga oshirilgan?

6.Xitoy iqtisodiyotida davlat rolini kamaytirish uchun nimalar qilinmoqda?

7.Xitoyda davlat sektorini isloh qilish samaradorligini oshirish yo'llari?

Mustaqil ish vazifalari:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlar orasidan birortasini tanlab olib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishdagi salmog'ini kamaytirish chora-tadbir farqlarni aniqlang.

2.Xitoyning strategik mahsulot islab chiqaruvchi yirik kompaniyalariga davlat tomonidan berilgan imtiyozlar haqida o'z fikringizni bildiring.

Asosiy adabiyotlar:

1.Логинов Л.Н., Филимонов П.И. Особый путь развития экономики Китая (Краткий обзор), - М.; КОСМО, 2001, с.52.

2.Китай: фундамент успехов XXI века: Аналитический обзор ГСУ: достижения 9-й и 10-й пятилеток. /Инс-т.ДВ РАН, Центр научно-информационной документации. - 2002, - 200 с.

3.Мировая экономика: прогноз до 2020 г.под редакц. А.А. Дынкина, Москва, магистр, 2007.429 с.

4.Ван Мэнкуй и др. Экономика Китая, Изд-во межконтинентального Китая, Пекин, февраль 2005 г. с. 114.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1.Государство и социальные реформы./Доклад о человеческом развитии, 2005 г

2.Чжунго цзинцзи ди«жуан чжаолу» Шанхай 2007, с. 256.

14- Mavzu: XRR soliq tizimi va islohotlari

Darsning maqsadi: Xitoy soliq tizimining shakllanishi, iqtisodiy islohotlar natijasida soliq tizimidagi tub o'zgarishlar va Xitoy yangi soliq tizimini o'rganib chiqish.

Tayanch iboralar: progressiv soliqlar, bevosita soliqlar, bilvosita soliqlar, fiskal siyosati, konfutsianlik, ma'muriy bulinish, daromad, iste'mol, jarima, peniya.

14.1. Xitoy soliq tizimining nazariy jihatlar va uning shakllanishi

Xitoy qadimiy davlatlardan biri bo'lib, uning davlatchilik tarixi ming yillar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan. Tarixdan ma'lumki, davlat daromadlarining asosiy manbayi soliq va o'lponlar bo'lgan. Qadim Xitoy manbaalarida, ilk bor soliq tizimi to'g'risidagi ma'lumotlar "Shu szin" (Xujjatlar kitobi) ning "Yuy tomonidan belgilangan tovon" bo'limida keltirilgan. Unda bir necha soliq turi sanab o'tilgan bo'lib, fuqoroning joylashuvi va kasb- koriga qarab soliqlar unidirilganligi yoritilgan. "Chjou qadriyatlar kitobi" yozma yodgorligida 9 xil soliqlarning tavsifnomasi keltirilgan, unda soliqlar saroyning aniq maqsadli xarajatlarini qondirishi asosiy mezon sifatida belgilangan. Bu soliq tamoyillaridan biri: "ortiqcha soliq undirmaslik" ko'rinishidir.

Konfutsianlikda esa davlat tinchligi va farovonligi, xokimining shaxsiy xulq atvoriga bog'liq bo'lib, uning o'z xalqiga bo'lgan munosabatida, xarajatlar xalqi va turmushning soddaligi bilan belgilanadi. Shu munosabat bilan Men-szi (er avv 372-289) o'z asarlarida soliqqa tortish masalasiga katta urg'u bergan, u "insoniy davlat

boshqarish-avvalo jazoni yengillashtirish, hamda soliqlarni kamaytirishda aks etadi" deb yozgan.

Legizm asoschisi Shan Yan (er avv.390-338) soliqqa tortishning egiluvchan tizimini taklif etgan, ya'ni yetishtirilgan hosil miqdoriga qarab soliq undirish kerakligini ta'kidlagan. Keyinchalik, Xitoyda soliq tizimini shakllanishida, davlatning haqqoniy soliq tizimi fuqarolarning yaxshi xayot tarzining saqlanishi, xalqqa insoniy munosabatda bo'lish, adolat yuzasidan ish yuritish, dehqonchilikni boshqa sohalardan ustunroq ushlab turish tamoillariga javob berishi kerak bo'lgan.

Mazkur tamoyillarni iqtisodiyot fani asoschisi ingliz iqtisodchisi Adam Smit (17-18 asr) o'zining "Xalqlar boyligi" asarida ham sanab o'tgan. Hozirgi kunda uni quyidagicha ta'riflash mumkin:

*Soliqlarni aniq bo'lishi;

*Ichki bozorni himoya qilishi.

Eramizgacha 3-asrga kelib, ya'ni markazlashgan Sin va Xan imperiyasi barpo etilishi bilan, davlatning soliq siyosatiga katta e'tibor berila boshlandi, unga (soliqlar) xo'jalikka ta'sir etuvchi vosita sifatida qaraldi.

Sin sulolasi hukmronligi davrida, (er avv. 221-206) asosan, ikkita soliq turi mavjud bo'lgan.

Yer solig'i;

Odam boshiga to'lov.

Xan sulolasi hukmronligi davrida (er avv.206y. eramizning 220y.) soliq tizimi o'zining keyingi rivojlanishini davom ettirgan. Xan imperiyasida soliqlarning bir necha xil turlari bo'lgan:

1.Yer solig'i "Tian szu"- dehqonchilik bilan shug'ullangan barcha fuqorolardan olingan, u hosilning 1/15 yoki 1/30 qismini tashkil qilgan va vaqti-vaqti bilan pasayib yoki ko'tarilib turgan.

2."Xu fu"-oiladan soliq-pullik tovon bo'lib, balog'atga yetgan yoshlardan, mehnat faoliyati turidan qattiq nazar, hammadan olingan.

3."Suan fu"-pullik tovon bo'lib, balog'atga etgan yoshlardan, ish faoliyati turidan qat'iy nazar, hammadan olingan.

4."Kou syan"-balog'atga yetmagan yoshlardan tovon olingan.

Tan sulolasi davrida yerdan foydalanishda bo'linish tizimi kiritilgan va unda davlat yerga bo'lgan xuquqini saqlab turgan. Bu tizim bevosita soliqqa tortish bilan bog'liq edi. Soliqlar natura shaklida ham olingan (szu), xizmat xaqidan (yun) hamda kasb tovonidan soliqlar (dyao) va bir qator mahalliy va markaziy yig'imlar olingan.

Vaqt o'tishi bilan, yer egalari boyishi va davlatning yerga bo'lgan xuquqining boshqalar (zodagonlar) qo'liga o'tishi, bu tizimning yemirilishiga olib keldi.

8-asrda soliq tizimiga kiritilgan o'zgartirishlar soliq turlarining ko'payishiga va ular yukini oshishiga olib keldi. Soliqlar don yoki pul ko'rinishida undirilgan. Tarixda qolgan An Yushuan qo'zg'alonidan so'ng, markazlashgan xokimiyat katta hududlarda o'z boshqaruvini yo'qotgan, hamda g'aznani to'ldirish uchun, bilvosita tuz, alkohol, va choyga soliqlarni joriy etdi. Tan davlatining moliyaviy siyosatini tiklab olishi, hamda iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini yaxshilashda, Yan - Yan-ning (780 y.) olib borgan islohotlarida aks etgan. U har bir okrug va provinsiyalarga soliq miqdorini belgilab bergan. Mahalliy hukumat soliq yig'imini va foizlarni o'zi belgilagan. Tan davlatining soliq siyosatini asosiy tamoillari va mohiyati "Yangi Tan davlatining tarixi" kitobining "savdo-sotiq va narx-navo to'g'risida" gi bo'limida keng yoritilgan.

Asosiysi shundaki, szu-yun-dyao uchligi umumiy ikki marotaba olinadigan (liangshuy) soliqqa o'zgartirildi. Yana shuni ta'kidlash joyizki, Yan- Yan yaratgan soliq tizimi Min (1369-1644) sulolasi davriga qadar saqlanib keldi.

1853 yilda (Sin sulolasi davrida 1644-1911)"liszin" solig'i undirila boshlandi, u tovar narxining 1/1000 qismi demakdir. Mazkur soliq o'sha davrlarda keng tarqalgan soliq turi bo'lgan. Oldiniga u bir qator provinsiyalarda "Taypin" qo'zg'oloni bilan bog'liq xarajatlarni qoplash uchun kiritildi, biroq qo'zg'olon bostirilgandan so'ng u bekor qilinmay, aksincha, butun Xitoy soliq tizimiga kiritildi. Ichki darvozalarning sonining ortib borishi, "likin" ning tovaridagi ulushini bir necha bor oshib ketishiga sabab bo'ldi. Shuning bilan birga, mahalliy hokimlar soliqlarning asosiy foiziga turli xil qo'shimchalar kiritishgan, shuning hisobidan, "likin"ning tovarlardagi ulushi 30-40% tashkil etadigan bo'lgan. 1911 yilda "Sin xay" inqilobidan so'ng mamlakat Xitoy Respublikasi deb e'lon qilingan. Xokimiyatga Gomindan(milliy davlat partiyasi) chilar kelganda soliq zulmi Xitoy qishloqlarini og'ir ahvolga solib qo'ydi. Dehqonlarning daromadlaridan olinadigan har yillik 10% lik yer solig'i emas, balki turli xildagi qo'shimcha soliqlar va yig'imlar aholini tashvishga keltirar edi. Buning natijasi o'laroq, birgina uezddan 20 xildagi soliqlar undirilardi. Ma'lumotlarga qaraganda, bir uezdda yig'ilgan soliqlar soni 30 tadan oshib ketgan, ularning 26 tasi qo'shimcha soliq bo'lgan. Buning natijasida, uezd byudjetida asosiy soliq turi bo'lgan - yer solig'ining ulushi to'xtovsiz qisqarib borgan. Agar 19 asrning oxirida uezd organlarining byudjeti 90% ga yer solig'i hisobiga to'lgan bo'lsa, 1935 yilga kelib, bu ulush 40%dan kam miqdorni tashkil etadigan bo'ldi Qishloq xo'jaligini qayta tiklash qo'mitasining ma'lumotlariga qaraganda, ayrim viloyatlarda qo'shimcha soliqlar yer solig'idan 10 marta, ayrim joylarda esa 25 martagacha oshib ketgan. Shu davrda bilvosita soliqlarning davlat byudjetidagi ulushi 70% ni tashkil etdi. Bilvosita soliqlar orasida, katta ulushga faqatgina bojxona bojlari va aksizlar ega edi. Kerosin, ko'mir, mato narxlaridan 50-70% soliq undirilgan. Tuz solig'i - byudjetning asosiy daromad manbalaridan biri hisoblangan. Buni quyidagi jadval (14.1.1)dan ko'rish mumkin.

Jadval 14.1.1.

Xitoyda 1915-1938 yy. da tuz solig'idan davlat byudjetiga tushgan tushum. ³³

Yillar	1915	1928-29	1933-34	1937-38
Min.yuan	80,5	85,4	175,9	228,6

Bilvosita soliqlarning o'sishi bilan bir qatorda, to'g'ri soliqlarning soni ham ortib bordi. Masalan, sanoatga, savdoga, transport vositalariga va boshqa sohalarga ham soliqlar solindi. Shuni ta'kidlash joyizki, soliqlar iloji boricha, chet el sarmoyadorlarning qiziqishiga to'sqinlik qilmaydigan darajada belgilanar, yoki ularga imtiyozlar yaratilar, yoki umuman soliq to'lovidan ozod etilardi. Soliq yukini ortib ketishi, dexqonlar topayotgan daromadining deyarli 70-80% ni soliq to'lovlariga o'tkazardi. Bu esa, o'z navbatida, xalq orasida norozilik ruxini keltirib

33 "Аграрно крестьянский вопрос Китая в 20-30 годq" Мсква 1980 й

chiqarar edi. Mazkur masala Gomindanchilarning 1934 yil 10-14 dekabrda bo'lib o'tgan 5-sessiyasida ko'rib chiqildi va 58.44 mln.yuan miqdordagi soliqlar bekor qilindi, bu esa Markaziy g'aznaning 6%i demakdir. Soliq miqdorini qisqartirish orqali ham bu muammo hal bo'lmadi, vaziyat taranglashib borardi, kekin, soliq turlari va stavkalari ortib bordi. Boz ustiga, soliq idoralarining xodimlari orasida ta'magirlik va poraxo'rlik ortib ketdi. Deyarli hamma yig'implarning 30%i turli darajadagi yuqori martabali shaxslarning cho'ntagida qola boshladi. Bunday vaziyat Xitoy Xalq Respublikasi tashkil topgunga qadar davom etdi.

Xitoy Xalq Respublikasining 1949 yilning 21-30 sentyabr kunlarida birinchi Xitoy xalq Siyosiy Konsultativ Kengashining plenar majlisi bo'lib o'tib, unda mazkur Kengashning "umumiy dasturi" qabul qilindi. Bu xujjat vaqtinchalik davlat konstitutsiyasini ifolalab, unda "Davlatning soliq siyosati inqilobiy urushlarni olib borish uchun kerak bo'lgan xarajatlarni ta'minlashi zarurligi, sanoatni qayta tiklash va rivojlantirish uchun kerakligi e'tiborga olinib, soliq tizimi soddalashtiriladi va adolatli soliqqa tortish joriy etiladi hamda uning davlat tomonidan kafolatlanishi" ta'kidlanadi.³⁴

"Min davlati soliqlar tizimini unifikatsiyalash, yangi soliq tizimini yaratish va soliqqa tortish ishlarini yaxshilash maqsadida, 1949 yilning noyabr oyida Pekinga markaziy xalq rahbarlari chaqirilib, umumdavlat konferensiyasi o'tkaziladi. Konferensiyada "asosan" umumdavlat soliq siyosatini amalga oshirish" chora tadbirlari ko'riladi va 1950 yil 27 yanvarda XXRning davlat ma'muriy majlisida, qabul qilinadi va bu hujjat 1952 yil 31 yanvarda chop etildi.

XXRning vaqtinchalik soliq tizimiga quyidagi umumdavlat va mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan soliq turlari kiritildi:

- sanoat-savdo solig'i;
- tovar solig'i;
- tuz solig'i;
- boj to'lovlari;
- jismoniy shaxslar daromad solig'i;
- gerb yig'imi;
- vasiyatdan soliq;
- savdo bitimlaridan soliq;
- ≠ mol so'yilishiga soliq;
- ≠ qurilishga soliq;
- ≠ yer solig'i;
- ≠ transport vositalariga soliq;
- ≠ maxsus turdagi iste'moldan soliq (restoran, mexmonxona, ko'ngil ochish maskanlaridagi iste'moldan), Umuman, 14 turdagi soliqlar Xitoyning soliq tizimiga kiritilgan. Aytish joyizki, ularning aksariyat qismi Gomindan hukumatidan saqlanib qolgan. Keyinchalik, XXR soliq tizimiga turli qo'shimcha soliqlar kiritildi. Ayrimlari esa bekor qilindi va ayrimlari hozirgi kunga qadar o'zgarishsiz undirilib kelinmoqda.

1952 yili davlat daromadlari 18.37 mlrd yuanni tashkil etgan bo'lsa, shulardan, taxminan 30%i, soliqlar orqali yig'ilgan. Birinchi besh yillik yakunlariga nazar

soladigan bo'lsak, davlat daromadlari shu yillar ichida 68%ga oshgan bo'lib, soliq tushumlari 30% dan 43%ga oshgan. Shu davrda mamlakat YaIM 67.9 mlrd,yuandan 106.8 mlrd, yuanga oshdi. XXR tashkil topgan davr boshlarida davlat daromadlarining tarkibida soliq tushumining o'rni uncha katta bo'lmagan, chunki xalq ilgari hokimiyatning soliq azoblaridan juda qiynalgan va Kompartiya bu azoblardan qutqarishni o'z sessiyalarida taxlil qilib borib, unga qarshi chora-tadbirlarni ham belgilab bordi.³⁵

Soliq idoralari o'zining joylashish darajasiga qarab, hududiy va mahalliy soliq idoralarga ajratiladi. Hududiy bo'linma Davlat soliq boshqarmasining departamenti bo'lib, u bevosita Bosh boshqarmaga bo'ysunadi. Ular o'z vakolatidagi soliqlarni yig'ishga mas'uldirlar, hamda hudud sharoitidan kelib chiqib, soliqqa oid qonunlarni ko'rsatmalarni ishlab chiqadi va ularni tushuntirish ishlarini olib borishdi.

Jadval 14.1.2

XXRning 1950-1983 yy.dagi YaIM, Milliy daromad va moliyaviy daromad dinamikasi, mlrd yuanda³⁶

Yil	YaIM	Mil. Dvromad	Mol. Daromad
1950		42.6	6.52
1952	679.0	58.9	18.37
1957	1068.0	90.8	31.02
1960	1457.0	122.0	57.23
1965	1716.1	138.7	47.33
1968	1723.1	141.5	36.13
1972	2518.1	213.6	76.66
1978	3624.1	301.0	112.11
1981	4862.4	394.0	108.95
1982	5294.7	424.7	112.4
1983	5934.5	467.3	124.9

Departament hodimlari boshqarma rahbaryati tomonidan tayinlanadi. Hududiy soliq idorasining bo'linmalar soni 12 tadan oshmaydi:

Umumiy bo'lim:

- aylanma mablag'lardan soliq bo'limi;
- daromad solig'i bo'limi;
- rejalashtirish va moliyalashtirish;
- soliqlarni undirish va boshqarish bo'limi;
- kadrlar bo'limi;
- nazorat bo'limi;
- soliq siyosati va qonunchiligi bo'limi. Unga qo'shimcha ravishda yana bir necha bo'linmalar tashkil etilishi mumkin.

35 1921 yili iyun oyida bo'lib o'tgan XKP ning birinchi s'ezdida, ishchilarni nihoyatda ko'p solliqqa tortilishiga qarshi kurash olib borilish kerakligi ta'kidlab o'tildi.

36 Ma'nba: "Zhongguo baike nianji" Pekin 1984 y., Китай: Факты и цифры за 2003г. Пекин, 2003г.

34 "Женминб жибао", 1952й,

Mahalliy soliqqa oid barcha qonun va farmoishlar uezd xokimligi idorasi majburiyatlariga tegishli bo'lib, ular provinsiyalarga xalq vakillariga ko'rib chiqishga, hamda yirik ma'muriy rayonidagi xalq xokimiyatiga tasdiqlashga va markazga axborot berishga yuboriladi.

XXR soliqqa tortishni tartibga solib turuvchi yuqori davlat organi - bu Butun Xitoy Xalq Vakillari Yig'inidir (BXXVY). 1982yil 4-dekabrda boshlab XXR Konstitutsiyasining 62 - moddasiga binoan, mazkur oliy organ davlat byudjetini ko'rib chiqish va uni qabul qilish, bajarilganlik hisobotini tinglash, qonunlarni qabul qilish vakolatlariga unga berildi. XXR vakillik organi tizimiga - BXXVY ning Doimiy Qo'mitasi (DQ) kiradi.

DQ vakolatlariga esa quyidagilar kiradi:

1. qonunlarni qabul qilish va unga o'zgartirishlar kiritish;
2. sessiyalar orasidagi vaqt oralig'ida BXXVY qabul qilgan qonunlarga qo'shimchalar va o'zgartirishlar kiritish;
3. qonunlarga tushuntirishlar beradi.

14.2. Xitoyni "Ochiq eshiklar" siyosati islohotlari va soliq tizimidagi tub o'zgarishlar.

Davlat byudjeti bajarilishi, soliqqa tortish normativ aktlarini chiqarish, XXRning Davlat Mahkamasi majburiyatiga kiradi. XXR DM soliq qonunlarini bajarilishi bo'yicha farmoishlar, vaqtinchalik normativ aktlarni ham chiqaradi va davlat byudjetini tuzadi. (XXR konstitutsiyasi 89-moda). 1989 yilda Xitoy Bosh soliq qo'mitasi o'zini-o'zi boshqaradigan XXR Davlat Soliq Qo'mitasiga aylantirildi (DSQ). DSQ bevosita davlat mahkamasiga bo'ysunadi. Umumiy soliq idoralarida xizmat ko'rsatuvchilar soni hozirgi kunda 992 ming kishini tashkil etadi. Shulardan 575 mingtasi davlat soliq boshqarmasi xodimlari hisoblanadi. Qolganlari turli hududiy va mahalliy soliq inspeksiyalarida xizmat qiladi.

Shuni aytib o'tish joizki, XXR Moliya Vazirligi soliq tizimini boshqarish xuquqini saqlab qolgan, xususan, mazkur vazirlik tarkibiga soliqlarni boshqarish, soliq tushumini rejalashtirish va boshqa muhim vazifalar kiradi. XXR tashkil topishi bilan birga, Xitoy soliq tizimi ham shakillana boshladi. Ilk tashkil topgan davrda, uning fiksallik funksiyasi deyarli bajarilmas edi, ya'ni, faqatgina davlat moliyaviy daromadning 15-25%ni tashkil etardi. Bu esa soliqlar davlatning asosiy daromad manbai ekanligidan dololat beradi. Shu bilan birga soliqlar orqali iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmlaridan to'liq foydalanilmagan. Sababi, sotsialistik rejali iqtisodiyot sharoitida xo'jaliklar rejada belgilangan tartibda boshqarilardi. Shuni ham ta'kidlash joizki, 1949-1978 yillar ichida Xitoy soliq tizimi shakillanib ulgurdi, soliq qo'mitasi tashkil etildi, uning provinsiyalari, shaharlari, avtonom rayonlardagi bo'linmalari, idoralari tashkil etilib, uning asosiy (rejali iqtisodiyot sharoitiga mos) qonunchilik bazasi shakllantirildi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy unsurlaridan biri, xususiy mulkchilik bo'lganligi sababli, islohotlar mohiyati kishilarning mulkka bo'lgan fikrlarini o'zgartirishga qaratildi. Sobiq rejali iqtisodiyot tizimidagi eng katta kamchiliklardan biri shaxsning mulkka yondashuvida aks etadi. Markaziy rejalashtirilgan byudjetdan rentabelli va zararga ishlayotgan korxonalar bir xil rag'batlantirilardi. Sababi, barcha topilgan daromad davlatga o'tib ketar va rahbarlarning ajratilgan resurslardan samarali foydalanish yo'llari izlanmasdi, bora-bora samaradorlik sur'atlari pastga tushib ketdi. Bu muammo davlat oldida o'zining dolzarbligi bilan ajralib turardi va uning yechimi sifatida birdan-bir yo'l bu-xususiyashtirish deb tan olindi. Ilk o'z shaxsiy

daromadiga ega bo'lish yo'li, bu -olingan daromadning bir qismini korxonaning o'zida qoldirish uchun ruxsat berildi va barcha ko'rilgan zarar va olingan foydaga, uning o'zi ma'suliyatli deb topildi. Davlat korxonalari daromadidan tushum, hukumatning asosiy daromadi bo'lib, davlat korxonalari orasida hech qanday raqobat mavjud emas edi, sababi, hukumat ularning ishlab chiqarilgan tovarlariga o'zi narxni belgilab, o'zi sotib olardi. Shu davrlarda davlat daromadlarining bir qismidan mahrum bo'ldi. Negaki, davlat korxonalaridan tushum hukumat g'aznasining akkumulyatsion markazi hisoblanadi. Yo'qotilgan daromadlarning o'rnini qoplashda ularni yig'ishida iqtisodiy mexanizmlaridan keng foydalanildi. Soliq islohotlari bir necha bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda davlat korxonalari ular daromadlarining bir qismini o'zida qoldirishga ruxsat berildi va qishloq xo'jalik mahsulotlarining sotib olish narxlari 20%ga oshirildi, davlat korxonalarining ishchi va xizmatchilarining ish xaqi ham oshirildi. Barcha amalga oshirilgan ishlar 1979-80 yillarda yaxshi natijalarga emas, balki, davlat byudjetining kamomadiga olib keldi.

Xitoyda soliq islohotlarining ikkinchi bosqichi 1984 yilning oktyabridan boshlandi. Davlat korxonalari 11 xil turdagi soliqlar to'lashga o'tdi. Bu umumiy foydaning 80-90%i soliq shaklida g'aznaga kelib tushardi, natijada, soliq to'lab bo'lgandan so'ng, daromaddan qolgan qism xech qancha salmoqqa ega emas edi. Bu bosqichda (1986 yil dekabrda) kelishuv asosidagi daromaddan chegirma solig'i barpo etildi va unga ko'ra korxonalar daromad solig'ini va tartibga soluvchi soliqni kelishuv asosida, (daromadning ma'lum qismini) to'laydigan bo'ldi. Agar davlat korxonalarining daromadi bu darajaga yetmasa soliqlar shaxsiy mablag'lar hisobidan to'lanardi. Agar soliqlar bu darajadan oshsa, soliqlarni imtiyozli foyizlar asosida to'lash lozim edi. Mavjud resurslardan tejamlari va samarali foydalanilganligi uchun korxonalar davlat tomonidan shu yo'sinda rag'batlantirilardi. 1983 yil yanvaridan boshlab yangi QQSga keng ko'lamda butun mamlakat hududida amal qilina boshlandi. Avvaliga u ayrim turdagi tovarlardangina undirildi.

14.3. 1984-2002 yillardagi Xitoyni soliq tizimidagi o'zgarishlar va uning yangi soliq tizimi tahlili.

1989 yilda davlat daromadlarini oshirish maqsadida, 1989 yilda, mamlakatdagi mavjud soliq tizimiga o'zgartirishlar kiritildi. Davlat korxonalari daromad solig'ini to'lab, qolgan qismidan bir qismini yana davlat g'aznasiga o'tkazardi. Yirik va o'rta korxonalar uchun shu yillarda soliq foizlari 55% deb, qolgan korxonalar uchun 35% deb belgilandi.

Mazkur islohotlar davrida mamlakat soliq tizimiga qo'shimcha qiymat solig'i (QQS) kiritildi. Ushbu soliq ilk bor 8-ta shaharlarda tajriba sifatida olina boshlandi.

1985 yilda QQS barcha soliq tushumlarining atigi 16,6 % ni tashkil etdi va uning 12 ta guruh bo'yicha foiz stavkalari mavjud edi. Ularning eng yuqorisi 45 % va eng past - 12%dan iborat edi. Ular orasidagi 14% li stavka asosiy soliq stavkasi hisoblanardi.

QQS o'z mohiyatiga ko'ra, davlat korxonalarining daromadlarini va ichki bozor iste'molini tartibga solib turuvchi iqtisodiy mexanizm sifatida namoyon bo'ldi. 1978 yildan so'ng bu soliq keng ko'lamli bo'lganligi va o'z funksiyasini to'la bajara olmay qolganligi sababli, ya'ni daromad, iste'mol narxlarini tartibga keltiruvchi unsurligini inobatga olib, uning har bir funksiyasi soliq turlariga alohida qilib belgilandi, ya'ni: QQS; Iste'mol (aksiz) solig'i; Daromad solig'i; Xo'jalik faoliyati soliqlarga bo'linib

tashlandi. Ularning har biri muhim iqtisodiy vazifani olib borishi, markaziy xokimiyat tomonidan aniq qilib belgilab berildi.

Bu davrni - soliq tizimini bozor iqtisodiyotiga moslashtirish davri, desak bu davrda, anyan soliq tizimidagi ayrim kamchiliklar bartaraf etilib, soliqlarni davlatning asosiy daromad manbayiga aylantirish vazifasi amalga oshirildi. Soliq turlari bir necha bor ko'paydi, ya'ni, QQS aksiz, XFSlar joriy etildi va daromad solig'iga tub o'zgartirishlar kiritildi. Biroq, mazkur soliqlar undirilishida bir qator kamchiliklar ham bo'lib, ular soliq islohotlarining keyingi bosqichida tuzatildi.

1994 yilda Xitoy soliq tizimida 3-chi bosqich islohotlari amalga oshirildi. Mazkur islohotlardan maqsad, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishidagi keyingi bosqichida davlat daromadlarini muvofiqlashtirish, soliq turlarini jahon soliqqa tortish tizimiga yaqinlashtirishdan iborat edi. Hukumatning iqtisodiyotga ta'sirini bozor mexanizmlaridan kengroq foydalanish orqali qisqartirish, xususan, soliqlar yordamida milliy iqtisodiyotni tartibga solish, hukumatning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, 1994 yilning 1- yanvaridan boshlab, xitoy soliq tizimiga o'zgartirishlar kiritildi. Barcha soliqlarning ob'ektini hisoblash va undirish mexanizmlari dunyo standartlariga moslashtirildi va unifikatsiyalashtirildi.

Hozirgi kunda davlatning markaziy va mahalliy byudjeti 21 xil turdagi soliqlar va yig'imlardan iboratdir. Davlat daromadlarining 90%i(1891.39 mlrd.yuan) turli soliqlar va yig'imlardan (1700.35 mlrd.yuan) jamlanadi. Markaziy soliqlar (1168.38 mlrd.yuan) umumiy soliq tushumining 70% ni tashkil etadi³⁷. Markaziy byudjetning daromadlar qismini shakllantiruvchi ayrim soliqlarni ulushi va ularni o'zgarish dinamikasini quyidagi chizma 14.3.1.dan ko'rib chiqish mumkin. Aylanma mablag'laridan tushgan soliq tushumi davlatning asosiy daromad manbaalari hisoblanadi. Bu gurux soliqlarning ichidan QQS katta ulushga ega bo'lib, davlat daromadlarining 36%ni tashkil etadi (2002 yili 627.54 mlrd yuan)³⁸ va uning 75%i markaziy byudjetga, 25% esa, mahalliy byudjetga tushadi.

Chizma 14.3.1

Soliq turlari³⁹

Soliq guruhlari	Soliq turlari
Aylanma mablag'lardan soliq	QQS Aksiz (iste'mol solig'i) Xo'jalik faoliyatidan olinadigan soliq(XFS)
Daromad solig'i	Fuqaro daromad solig'i Milliy korxonalar daromad solig'i Chet el investisiyali va chet el korxonalari daromad solig'i
Resurs to'lovlari	Resurs solig'i Yer solig'i
Maqsadli soliqlar va to'lovlar	Shahar qurilishiga va obodonlashtirishga olinadigan soliq Qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanganligidan olinadigan soliq. Asosiy kapitalga, investisiyaga soliq Yerga qo'shilgan qiymat solig'i
Mulk solig'i	Mulk soliqi

	Ko'chmas mulk soliqi Vasiyat soliqi
Faoliyat solig'i	Avtotransport va suv transporti vositalaridan foydalanganlik uchun soliq Gerb yig'imi Mulk o'tkazish soliqi Qimmatli qog'ozlar aylanmasidan soliq
Qishloq xo'jalik solig'i	Dehqonchilik solig'i Chorva mollarini so'yishga soliq
Bojxona bojlari	Bojxona bojlari

QQSning barcha soliq tushumidagi ulushining o'sish dinamikasini quyidagi jadval 14.3.1. dan yaqqol ko'rish mumkin.

1994 yilda QQS jahon me'yorlariga keltirildi va hozirgi kunda uning 3ta soliq stavkalari mavjud bo'lib, ular:

asosiy 17%;

imtiyozli 13%;

ayrim turdagi tovarlar uchun 4% dan iborat edi.

Jadval 14.3.1.

QQSning barcha soliq tushumidagi ulushining o'sish dinamikasi⁴⁰

Yillar	1985	1994	1998	1999	2000	2001	2002
Mlrd.yuan		221,2	386,9	441,1	823	709	627
Soliq tush.%da	16,6	46,2	44	44,4	52	46,7	36,9
YalIM dagi ulushi, %da		4,7	4,9	5,3	9,2	7,2	5,8

Mazkur soliqning ob'ekti ikki xil usulda hisoblanishi mumkin, ya'ni, tovarga qo'shilgan qiymati orqali va ishlab chiqarilgan hamda sotilgan miqdoriga qarab, masalan, elektroenergiya ishlab chiqaradigan korxonalar har 1kvt/soat uchun 4 yuandan QQS to'laydilar. Yuqorida aytganimizdek, mazkur soliq davlat daromadlarining asosiy manbayi hisoblanib, uning YalIM dagi ulushi esa, deyarli 0.05 % ni tashkil etmoqda, ya'ni, uning soliqqa ta'sir doirasi uncha katta emasligidan dalolat bermoqda.

Xitoy davlat g'aznasiga kelib tushadigan va unda katta ahamiyatga ega bo'lgan soliqlardan biri, xo'jalik faoliyatidan soliqi (keyinchalik XFS) bo'lib, uni barcha xizmat ko'rsatish faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar o'zining tovar aylanmasidan to'laydi.

Soliq islohotlarning 3-bosqichida soliq to'lovchi sub'ektlar soni qisqardi, agar, 1993 yilgacha 14 xildagi xizmat ko'rsatuvchi korxona va muassasalar mazkur soliqni to'lashgan bo'lishsa, 1994 yilning 1- yanvaridan boshlab, ular soni 3 taga qisqardi, ya'ni, ulgurji va chakana savdo bilan faoliyat yurgizuvchilar, kommunal xizmat va ta'mirlash xizmati bilan

37 XXR bosh soliq boshqarmasi ma'lumotlari., 2004 y., Pekin

38 XXP bosh soliq boshqarmasi ma'lumotlari asosida 2004 y Yanvar

39 XXR bosh soliq boshqarmasi ma'lumotlari., 2004 y., Pekin

40 Manba: XXR Bosh Soliq Boshqarmasi ma'lumoti, 2004.

shug'ullanuvchi korxonalar hamda bank muassasalari, XFS sub'ektidan chiqishdi. Keyinchalik yuridik shaxslardan ham QQS undirila boshlandi XFS xizmat ko'rsatish sohasi va sub'ektlarning mamlakat hududida joylashganiga qarab, korxonaning pul aylanmasidan 3,5,10% va 20% li soliqlar belgilandi.

2002 yilda mazkur soliqdan 246,7 mlrd. yuan mamlakat g'aznasiga kelib tushdi. Bu barcha soliq tushumining 14,5%ni tashkil etdi. Ayrim turdagi tovarlarning iste'mol bozorini tartibga solish maqsadida, yangi soliq tizimiga aksiz solig'i kiritildi. Mazkur soliqni yuridik va jismoniy shaxslar uchun tovar narxidan, miqdori va hajmiga qarab, fikslangan to'lov orqali quyidagi nomenklatura bo'yicha ishlab chiqarilganda va import qilganda to'lash belgilandi:

- tamaki mahsulotlar 30-45%;
- alkogol va spirt mahsulotlari 5-20%;
- parfyumeriya 30%;
- kosmetika 17%;
- yuvelir tovalari 10%;
- avtomashina 10%;
- benzin litriga 0,2%.

Mazkur soliqning umumiy daromaddagi salmog'i 2002 yilda 6,2%ni tashkil etdi. E'tiborli tomoni shundaki, Xitoy hukumati tomonidan xorijiy sarmoyali korxonalarga berilayotgan imtiyozlar yuqori darajadadir. Shu nuqtayi nazardan chet el korxonalari va xorijiy sarmoyali korxonalar 1994 yilning, 1- yanvaridan boshlab QQS, XFS va aksiz soliqlarini to'layotgan korxonalar 1993 yilning 31 dekabrigacha tashkil topgan va davlat tomonidan rasmiy tasdiqlangan qo'shma korxonalarning soliq to'lovlari biznes rejada belgilanganidan ortib ketgudek bo'lsa, 5 yil ichida ortgan summani qaytarib olish xuquqiga egadirlar. 2000 yilda 73,5 mlrd.yuanlik QQS qaytarib berildi, 6,7 mlrd. yuan miqorida mazkur korxonalar QQSdan ozod etildi, 0,75 mlrd. yuanlik eksport aksizi qaytarib berildi.

Shu yili aksiz solig'idan 86,96 mlrd. yuanlik tushum o'zlashtirildi. Bu umumiy soliq tushumning 7,3% iga to'g'ri keldi.

Jadval 11.3.2.dan ko'rib turganimizdek, aylanma mablag'lardan soliqlar davlat daromadlarining asosiy manbayi hisoblanib, ular so'ngi 5 yil ichida deyarli o'zgarishlarga uchramadi, faqatgina Xitoyning "Jahon Savdo Tashkilotiga" (JST) a'zo bo'lishi QQS solig'i ob'ektini qisqartirishga olib keldi. Mazkur soliqlar davlatning strategik daromad markaziga aylanib ulgurdi.

Daromad soliqlari Xitoy soliq tizimida alohida ko'rib chiqishini talab etadi. Mazkur soliq turlari mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy holatlarni qay darajadaligidan darak beradi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan daromad solig'i mamlakatda iqtisodiy faollikka bevosita ta'sir etib, umumiy iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Xususan, Xitoy soliq tizimida daromad solig'i uch kategoriyaga bo'linadi:

Jadval 14.3.2.

Aylanma mablag'lardan soliq tushumi⁴¹(QQS, XFS,aksiz, 1997-2002yy.)

Yillar	QQS	XFS	aksiz	Davlat daro-mad lari, %da	YalMdagi soliqlarni ulushi, %da
1997	348.1	71.1	13.5	54	5.8
1998	386.9	83.4	16.0	54	6.2
1999	441.1	84.8	16.9	54	6.6
2000	534.6	86.9	18.8	52	7.1
2001	709.0	94.6	20.8	57	8.4
2002	627.5	104.6	24.6	44	7.3

1.fudaro daromad solig'i;

2.milliy korxonalar daromad solig'i;

3.chet el investisiyali va chet el korxonalari daromad solig'i.

Mazkur soliqlarning davlat daromadlaridagi ulushi -15.1% ni tashkil etib, ular iqtisodiy jihatdan muhim vazifalarni bajaradi va aynan shu soliqlar davlat soliq siyosatini belgilaydi.

Fudaro daromad solig'i Xitoyda 1957 yildan boshlab undirilib kelinadi va o'z rivojlanish bosqichida ko'p o'zgarishlarga uchragan. Mazkur soliq aholining daromadlarini ratsional taqsimlashga va ulardan iqtisodiy naf olishga yo'naltirilgan. Bu soliq mamlakatdagi investitsion faoliyatni faollashtirishga to'g'ri proporsional ta'sir etuvchi soliq hisoblanadi. Xitoyda jismoniy shaxslar daromad solig'i 3 kategoriya va 11 turga bo'linib, ular quyidagilardan iboratdir:

1-kategoriyaga - xizmatchilarning oylik maoshi va okladlari kiradi, u 9 pog'onali progressiv soliq stavkasi asosida undiriladi;

2-kategoriyaga - yuridik shaxsga aylanmagan, yakka tartibda savdo-sanoat, xo'jalik bilan shug'ullanuvchi shaxslarning topayotgan daromadlari kiradi;

3-kategoriyaga-aholining boshqa daromadlari-korxona yoki tashkilot uchun bajarilgan xizmatlaridan, ijara faoliyatidan, mualliflik gonorarlardan, foiz to'lovlaridan, dividendlaridan, mukofat shaklida olingan va h.z. daromadlar kiradi;

Mualliflik gonorari miqdori avval 30% qisqartirilgan bo'lsa, so'ngra u yana 20%ga qisqartirildi. Ko'chmas mulkning ilk bahosi va xarajatlari soliq undirilayotgan miqdordan ayirib tashlanadi, qolgan qismidan soliq undiriladi. Agar ijara xaqi yoki gonorar 4 ming yuandan oshmasa, 800 yuan ayirib tashlanishi mumkin. Ilm-fan, texnika, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, atrof-muhitni himoya qilish sohalariga Xitoy Xalq

41 Manba: XXR Bosh Soliq Boshqarmasi ma'lumoti.,2004.

Respublikasi boshqaruv organlarining barcha bo'limlari, chet el va xalqaro tashkilotlar tomonidan berilgan mukofotlar shaxsiy daromad solig'idan ozod qilinadi. Bu imtiyozlarga xorijiy davlatlarning XXRdagi diplomatik va konsullik xizmatlarining daromadlari ham tegishlidir.

Chet el fuqorosi Xitoyda daromad topayotgan bo'lsa va uning daromadi 1-kategoriya tegishli bo'lsa, ularga alohida 9 pog'onali progressiv soliq stavkalari belgilangan va ularni soliqdan ozod qilishning minimal okladi 4000 yuanni tashkil etib, ular quyidagi jadval 14.3.3.asosida undiriladi.

Jadval 14.3.3.

Chet el va Xitoy fuqorolari uchun soliq stavkalari⁴²

Chet el fuqorolari uchun			Xitoy fuqorolari uchun		
Yuan	Yuan	%	Yuan	yuan	%
4000	4500	5	801	1500	5
4501	6000	10	1501	3000	10
6001	9000	15	3001	6000	20
9001	24000	20	6001	9000	30
24001	44000	25	9001	12000	45
44001	64000	30			
64001	84000	35			
84001	104000	40			
104001	-	45			

1994 yil 1 yanvardan XXR hududida davlat va jamoa korxonalari, xususiy, aralash, aksioner mulkchilik shakllari uchun yagona «xolat» (qonun kuchiga ega xujjat) amalda qo'llanila boshladi. Bu qonunda iqtisodiy faoliyatdan daromad topayotgan chet ellik korxonalar va tashkilotlar ham soliq to'lashi ko'rsatib o'tilgan. Soliq stavkasi 33% qilib belgilandi.

Jadval 14.3.4.

Yuridik shaxsga aylanmagan, yakka tartibda savdo, ishlab chiqarish bilan shug'ulanuvchi shaxslarning olayotgan daromadlariga belgilangan soliq stavkalari⁴³

Daraja	Yillik undiriladigan daromad	Soliq foizi	Soliq chegirmasi
1	5000	5	0
2	5001-10000	10	250
3	10001-30000	20	1250
4	30001-50000	30	4250
5	50001	35	6750

1994 yil soliqqa tortiluvchi daromadlarga quydagilar kiritilgan. Ishlab chiqarish yoki xo'jalik faoliyat yurgizishdan, mulkni o'tkazishdan, bank depozitidan daromadlar, ijaragadan olingan daromadlar, dividendlar va hokozolar.

Soliqqa tortishdan avval kredit to'lovlarini, ishchilarning ish xaqini, kasaba uyushma fondlariga chegirmalari, ishchi-xizmatchilarni ishlash sharoitini yaxshilash fondiga chegirmalari, chiqarib tashlash xuquqi berilgan. Yangi qonunda milliy avtonom rayonlarda joylashgan korxonalarga 20% soliq imtiyozi berilishi ko'zda tutilgan.

Yagona 33% li soliq stavkasini kiritish, ko'p sonli kam daromadli (kichik) korxonalar va kichik ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan korxonalar uchun talofatli tuyuldi. Shu «holat»larga soliq foizlarida imtiyozlar berilgan. Masalan, soliq undirilyotgan miqdor 100ming yuandan oshmasa, 24% lik imtiyozli stavkada soliq to'lashi mumkin, agar korxonaning yillik daromadi 30 ming yuandan kam bo'lsa, undan 15%.li stavkada soliq undiriladi.

Kapital qurilishga qo'yilmalar, jarima va turli xil vasiylik xarajatlari, mulkka egalik olishdagi xarajatlarni soliq undiriladigan miqdordan ayirib tashlash bekor etildi.

Mazkur soliqning davlat daromadlaridagi ulushi dinamikasini quyidagi jadval 14.3.5. dan ko'rishimiz mumkin.

Mamlakat iqtisodiy sub'ektlarining faoliyatini jadallashtirishga ta'sir etuvchi korxonalarining daromad soliqlariga katta o'zgartirishlar kiritildi. Davlatning milliy va xorijiy korxonalari orasidagi soliq to'lash majburiyatlarida raqobat tengsizligini yoqotish maqsadida mazkur soliq stavkasi unifikatsiyalashtirildi va daromad solig'ining foizi 33% deb belgilandi. Shu bilan birga, milliy avtonom rayonlarda joylashgan korxonalar uchun imtiyozli-20%li soliq stavkasi joriy etildi. Mazkur soliq ob'ektini hisoblashda, ayrim xarajatlar umumiy tushum tarkibiga kiritildi, bu esa, korxonalarning daromadin ikki marotaba soliq undirilishdan xalos etib, soliq yukini real qisqarishiga olib keldi.

Jadval 14.3.5.

Xitoyda soliqlarning davlat daromadlaridagi ulushning dinamikasi⁴⁴

Yili	1994	1998	2000	2002
korxona				
Milliy.	63,9	5,6	10	144,4
Chetel	4,8	18,2	2,1	32,6
Fuqaro dar. soli		33,8	32,6	121,1

Xitoy soliq tizimida shakllanayotgan mulk solig'ining faqat bittasi, hozirgi kunda rasmiy qonunchilik bilan mustahkamlangan- qolgan turlari esa legallashtirish bosqichida bo'lib, ular loyiha shaklida davlat muhokamasidir. Hozircha ular daromad solig'i tarkibida undirilib kelinmoqda.

Faoliyat soliqlari davlat daromadlarining bir qismi bo'lib, katta ahamiyatga egadir. Avto va suv transport vositalaridan foydalanganlik uchun soliq shular jumlasidan. Soliq stavkasi transport vositasiga va uning ot kuchiga, yuk ko'tarish tonnajiga qarab o'zgaradi. Yengil avto transport vositalari 60-320 yuan, yuk mashinalari 16-60 yuan, mototsikllar 20-80 yuan, motorsiz transport vositalari har tonna yuk ko'tara olishiga qarab 0.6-1.4 yuan. Suv transport vositalaridan har tonna ko'tara olishiga qarab 1.2-5 yuan, motorsiz vositalarga 0.6-1.4 yuandan har yili to'lanadi. Soliqdan ozod etilgan vositalarga hukumat tashkilotlarining davlat g'aznasidan moliyalashtiriladigan korxonalar transport vositalari, qishloq xo'jalik traktorlari kiradi. 2002 yil mazkur soliqdan 2.889 mlrd yuan jamlandi.⁴⁵

1950 yilda "Gerb yig'imi to'g'risida" gi farmonga muvofiq yig'im kiritildi. U har xil turdagi savdo bitimlari, xujjatlarni rasmiylashtirishda undiriladi. 1988 yildagi "Gerb yig'imi to'g'risidagi" farmonga asosan, u aniq fikslangan miqdorda yoki savdo bitimlaridan foiz shaklida olinishi mumkin deb topildi. Masalan, savdo xuquqini beruvchi xujjatlardan har biriga 5 yuandan, savdo shartnomalaridan bitim miqdorining 0,03-0,4% davlat g'aznasiga o'tkaziladi. Gerb yig'imi xujjatlardan nusxa olganda va dublikati tayyorlanganda soliq olinmaydi va mulkni davlatga, bolalar uyiga, nogironlar, qariyalar uyiga xadiya sifatida ular tasarrufiga o'tkazilganda xujjatlar soliq ob'ektiga aylanmaydi. 2002 yil gerb yig'imidan 17,94 mlrd. yuan davlat g'aznasiga kelib tushdi.

Mamlakat tashqi savdosini tartibga keltiradigan soliq turi "Davlat boji" hisoblanadi. U Xitoy tashkil topgan kundan boshlab undirila boshlangan. 1999 yilda Xitoy bojxonasida 6940 turdagi tovarlarning tas'nifnomasi berilgan bo'lib, 20 xildagi foizlar 0%dan, 270%gacha va imtiyozli 5ta stavka mavjud bo'lib, 0%, 1% to 121.6% ushbu stavkalar XXR bilan imtiyozli soliqqa tortish shartnomasini tuzgan davlatlar bilan savdo qilayotganda amal qiladi. Shu bilan birga Xitoyda eksport bojlari ham bo'lib, 36 xil tovarlardan 20% to 50% gacha 5ta stavkalari mavjud. Soliq miqdorini

hisoblayotganida tovar qiymati yoki miqdori asos bo'lishi mumkin. Boj to'lovlaridan 10 yuangacha qiymatdagi tovarlar, reklama mahsulotlari, xalqaro tashkilotlar tomonidan beg'araz berilgan mahsulotlar. Ayrim imtiyozlar xalqaro kelishuvlarda XXR bilan belgilangan shartnomalarda aks etgan. Xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar yoki import qilingan tovar mamlakat ichida qayta ishlanib, so'ng eksportga yo'naltiriladigan bo'lsa, avval import boji undiriladi, so'ng eksport qilinayotgan miqdoriga teng qismi qaytarib beriladi. Dunyo amalyotida davlat bojlari eng arzon yig'iladigan yig'im turi hisoblanadi.

Lekin integratsiya jarayonlariga teskari ta'sir etishini ham takidlash joyiz va uning davlat daromadidagi ulushi 1-2% oshmasligini tavsiya qilishadi. Faqatgina xom ashyo, resurslarni eksport qilayotgan davlatlarda eksport bojlari katta ulushga ega bo'lishi mumkin. Mamlakatda ichki ishlab chiqarishni rivojlantish maqsadida xom ashyolarga eksport bojlarini belgilaydi. 2002 yil import bojlari 18.9 mlrd yuanni tashkil etdi.

XXR davlat daromadlaridagi soliqlarning ulushini ulardan eng katta ulushga aylanma mablag'lardan soliqlar tashkil etayotganligini va iqtisodiy islohotlardan so'ng, ular davlatning asosiy daromad manbayiga aylanayotganligini ko'ramiz. Ular yordamida ichki iste'mol bozorini tartibga solib turishdek muhim funktsiya bajariladi.

Xususiy lashtirish amalga oshirilgandan so'ng korxonalar daromadi solig'i to'lash yo'liga o'tishdi. O'z navbatida daromadning qisqaruviga olib kelingan bo'lsa, keyinchalik korxonalar rentabelligi oshishi va aholi daromadlarining ortishi mazkur soliqning keyingi 5-6 yil ichida yalpi soliq tushumidagi ulushi ortib kelmoqda. Asosiy daromad manbayiga aylanishiga zamin yaratyapti. Qoligan soliqlar daromadning 15-20 % ni tashkil etmoqda. Ular aniq yo'naltirilan bo'lib konkret vazifani amalga oshirishga mo'ljallangan.

Xitoy soliq qo'mitasi tomonidan amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, deyarli davlat korxonalarining 30% i, qo'shma korxonalarining 60% i, xususiy tadbirkorlarning 80%i va ko'chadagi individual sotuvchilarning 100% i soliq to'lashdan bo'yin tovlashadi.

XXR Konstitutsiyasining 56 moddasiga binoan «XXR fuqorolari qonunda belgilangan soliqlarni to'lashi shart». Soliq to'lovchi o'z majburiyatidan cheklansa qonun belgilangan javobgarlikka tortiladi.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlash deganda, soliq to'lovchining noqonuniy xatti xarakati tushuniladi, qasddan qilingan qonun buzilik va boshqa normativ aktlarga roya qilmaslik, ya'ni aldov orqali xujjatlarni berkitish va boshqa soliqdan qochish o'z ichiga quyidagilarni oladi: moliyaviy hisobot xujjatlarni qalbakilashtirish va yo'q qilish, soliq ob'ektlarini berkitish,

xarajatlarni yuqori ko'rsatish, daromad va foydani boshqa shaxsga o'tkazishlardir.

Soliq to'lashdan bosh tortish --soliq to'lovchining qonuniy xatti-harakati, uning soliq to'lashi bo'yicha majburiyatlari bajarishdan voz kechishi, ya'ni:

Soliq organiga soliq to'langanlik haqida xabar bermaslik;

Soliq deklaratsiyalarini royxatdan o'tqazishdan bosh tortish;

Soliq xizmatchilari xodimlariga ish vaqtida vazifalarni bajarishga to'sqinlik qilish.

⁴⁴ Manba: www.Chinatax.gov.cn

⁴⁵ www.chinatax.gov.cn

Jadval 14.3.6.

Xitoyda maqsadli soliqlar va yig'implarning 1997-2002 yy. dinamikasi⁴⁶

Soliq turlari	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Maqsadli yig'implar	39.3	42.5	45.5	39.6	46.5	56.1
Mulk solig'i	12.3	15.9	15.9	20.9	22.8	28.2
Qishloq xo'j. solig'i	2.3	2.6	2.6	6.4	2.4	0.9
Kelishuv solig'i	4.3	4.2	3.4	7.5	31.1	24.3
Dav. dar. ulushi %	7.2	7.3	6.7	6.1	7.1	6.4
YalMdagi ulushi %	0.78	0.83	0.82	0.83	1.05	1.06

Yana shunday tushuncha mavjudki, ya'ni «soliq to'lash davrini cho'zish»-bu ham soliqlar to'lovchining noqonuniy harakati hisoblanadi. Rasmiy axborotlarga qaraganda birgina Anxuy provinsiyasida 1994 y. yig'ilishi kerak bo'lgan miqdorning 74,2%, 1995y. 79,8% yig'ilgan. Soliqlar qonun buzarliliklarning oxirgi yillarida soni oshishi, ayniqsa soliqlar yig'uvchi inspektorlarga xujum va qo'rqitish oshib bormoqda statistikasiga asosan 1985-1986 y. 7807 ta soliqlar inspektorlarini urush hollari uchragan⁴⁷. Xitoy hukumati doim soliqlar to'lamaganlarga qarshi kurash olib boradi, ya'ni soliqlar to'g'ri to'langanligini tekshirish, soliqlar intizomiga rioya etish, tez-tez boshqa vazifalar bilan birga olib borilgan. Masalan, 1991-92 yillari «soliqlar, moliya va narxlarini qo'yish» Shiorilozungi ostida tekshiruv kompaniyasi olib borilgan.

Ayrim vaqtlarda u yoki bu soliqlar qonunni undirish intizomini kuchaytirish uchun qisqa muddatli aktlar qabul qilinadi va soliqlar tortishni tartibga solib turadi. Masalan, 1995y. 30 oktyabrda BXXVI Doimiy qo'mitasining 16 yig'ilishda «QQS maxsus markalarini falsifikatsiya, qalbakilashtirish va noqonuniy sotish xarakatiga jazo to'g'risida» farmon qabul qildi» Bundan tashqari, maxsus normativ aktlar chiqarilib, imtiyoz berish masalasiga bag'ishlanadi. Deyarli shunga o'xshash aktlardan XXRning «Soliqlar tortishini tartibga solish to'g'risida»gi vaqtinchalik qonuni 1986y. 21 aprelida qabul qilindi. Mazkur qonun soliqlar qonunchiligini buzganlarga qarshi qattiq sanksiyalar kiritilgan. Masalan, yuqorida aytib o'tilgan qonunning 36 moddasiga binoan, soliqlar to'lovchidan 5000 yuan jarima undiriladi. Aldov yoki soliqlar ob'ektini berkitish orqali soliqlar to'lashdan qochish esa, 5 marta soliqlar miqdorida jarima undirilish bilan jazolanadi.

Soliqlar to'lashga qarshilik ko'rsatishda qo'llanilgan choradan tashqari, yana, 5000 yuan jarima belgilanadi. Soliqlar to'lash kuni o'tkazib yuborilsa, har o'tkazilgan kuni soliqlar miqdorining 0,5%dan penya undiriladi.

Agar soliqlar to'lovchining qonunchilikni bilmasligi yoki extiyotsizligi sababli soliqlar to'lanmay qolgan bo'lsa, soliqlar idorasi to'liq to'lashi uchun muxlat belgilaydi, agar uni ham buzsa, ya'ni o'z vaqtida to'lamasa, har o'tkazilgan kuni uchun soliqlar miqdorining 0,5% penya to'laydi. Agar penya va jarimalar kor qilmasa soliqlar idoralari quyidagi sanksiyalarni qo'llaydi:

Xuquqbuzarning bank hisobidan akseptsiz pul ushlab qolish;

Soliqlar idorasidagi registratsiya xujjatlarini bekor qilish va soliqlar to'laganlik kvitansiyalarni olib qo'yishi mumkin; Bosh sanoat va savdo boshqarmasidan soliqlar

to'lab bo'lgandan so'ng xo'jalik yuritish uchun lisenziya olish muammo bo'lishi mumkin.

Bulardan tashqari, sud oldida javob berishga to'g'ri keladi. Soliqlar organlari soliqlar to'lovchi qonun buzganligini aniqlasa mahalliy xalq sudiga material berilib, javobgar shaxsni jinoyiy javobgarlikka tortishi mumkin. Agar shaxs aybdor deb topilsa, jarima va XXR jinoyat kodeksiga asosan 3 yildan ozodlikdan mahrum bo'ladi yoki 15 kundan 6 oygacha qamoqqa olinadi.

Shu bilan birga, soliqlar inspektorlarining faoliyatini nazorat qilish- muhim muammolardan biri. Soliqlar chiqarish orasida pora olish hollari ham yo'q emas, ular alohida shaxslarga yoki korxonalarga soliqlardan qochish yo'larini ko'rsatadi. Mamlakatda soliqlar idoralarning faoliyatini nazorat qiluvchi mustaqil agentliklar yo'q. Barchasi teskariga amalga oshiriladi: mahalliy hokimiyat mahalliy korxonalarining raqobatbardashligini oshirish uchun ortiqcha xarajatlardan, hattoki soliqlardan qochish yo'larini izlashar edi. Bu ham korrupsiyani keltirib chiqazadi. Xitoy hukumati mazkur masalada juda qattiq turib poraxo'rlik unsuri aniqlansa unga juda tez qarshi kurash olib boriladi.jazolanish oliy darajaga yetkazilgan.

Qonunchilikda belgilanganidek, agar soliqlar to'lash davrida u ortiqcha foizda belgilangan bo'lsa, avval soliqlar to'lab, so'ng kerakli tashkilotga murojat etish mumkinligi aytilgan⁴⁸.

Soliqlar undirish soliqlar tizimida katta muammolardan biri bo'lib, u davlat moliyaviy xavfsizligiga bevosita ta'sir etadi. Shuni inobatga oladigan bo'lsak, soliqlar to'lashdan bo'yin tovlash oldini olish va soliqlar o'ldirish yo'larini qisqartirish soliqlar tizimidagi dolzarb vazifalardan biridir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar to'lashdan «qochish» hollari ko'p uchraydi, lekin hukumat har doim buning oldini olishga harakat qiladi va qarshi kurashadi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida soliqlar to'lashdan qochish xolatlarini nixoyatda ko'p uchraydi, bunga sabab deb, yuristlar soliqlar o'ldirish qonunchilik bazasi yaxshi rivojlanmaganligini ta'kidlashadi, iqtisodchilar iqtisodiy mexanizm ishlash tamoyilari qo'pol ravishda buzilishi yoki iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda bir qator kamchilikka yo'l qo'yilishini aytishadi. Shu o'rinda kurashish davomida bir narsaga e'tibor berish kerak deb bilaman, har bir harakatni iqtisodiy motivatsiyasi mavjud bo'ladi, shu sababdan qaysi soxada soliqlar to'lashdan qochish hodisalari ko'proq uchrasa demak, shu soxada faoliyat yurituvchilar uchun iqtisodiy imtiyoz yaratish kerak, toki soliqlar to'lovchi o'zi hech qanday tovlamachilik qilishga ixtiyori qolmasin.

Soliqlar tizimining istiqbolli to'g'risida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, unda, aylanma mablag'lardan soliqlar ulushida QQSning o'rni nihoyatda katta salmoqqa ega ekanligini ko'rish mumkin. U davlat daromadlarining asosiy manbayiga aylandi. Agar 1986 yilda u soliqlar tizimiga kiritilgan barcha soliqlar tushumining 16%ni tashkil etgan bo'lsa, 1994 yildagi islohotlardan so'ng, uning ulushi 2-2,5 marta oshib, hozirgi kunda soliqlar tushumining 36% ni tashkil etdi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, mazkur soliqlar tushumi YalM dagi ulushi esa 5,8%ni tashkil etmoqda. (O'zbekistonda-24%). Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, QQSning YalMdagi ulushi 20% ortadigan bo'lsa, narxlarning o'sishiga olib keladi va u, iste'mol bozoriga og'ir yuk bo'lib, narxlarning

⁴⁶ Xitoy Davlat statistika qo'mitasi, 2003 y

⁴⁷ «Реформа налоговой системы КНР» Борисов А.А., 2004.

⁴⁸ «XXR daromad soliqlari to'g'risidagi qonun» ning 17 moddasi, 2002 y. Pekin.

o'shishiga, pul aylanish tezligini susaytirishiga olib keladi. O'z navbatida, bu umum ishlab chiqarishni qisqartiradi. 1997-2002 yillardagi QQSning YaIMdagi ulushi dinamikasiga e'tibor beradigan bo'lsak, u 2002 yilda qisqarganini ko'rish mumkin. Iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori bo'lgan davrda istemol bozorini yana ham kengaytirish, pul mablag'larini aylanish tezligini oshirish choralari ko'rilmog'i lozim, aks holda iqtisodiyot "qizib ketish" holatiga tushib qoladi va o'z navbatida, iqtisodiy inqirozni boshlab beradi. Mazkur muammoni hisobga olgan holda, Xitoy hukumati 2002 yilda QQS ning imtiyozli foyiz stavkasiga tushadigan tovar va xizmatlar ro'yxatini kengaytirdi. Xitoyning Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lishi ham QQS stavkalarini tushurilganligini asoslaydi. Negaki, Xitoy iqtisodiyotining dunyo miqyosida integratsiyalashuvi uning ichki bozorini yanada faollashtiradi. Keyingi yillarda Xitoy hukumati QQS ning 17% li stavkasi va imtiyozli 13% stavkasining yagona stavkaga o'zgartirilishi (14-16%) mumkin. JSTga a'zo bo'lish, uning imtiyozli savdo qilish xuquqi bilan birga tashkilot tomonidan belgilangan shart va majburiyatlarni bajarish kerak. Shu shartlardan soliqqa oidi QQS, aksiz, bojxona bojlarining foiz stavkalarini tushurish.

Hozirgi kunda neftning dunyodagi narxi oshib borayotgani va Xitoyning yirik neft istemolchi davlatiga aylanishi (2010-2015 yiliga 235 million tonna import qilishi hisoblab chiqilgan). Davlatning energiya resurslaridan cheklanganligini inobatga olib, energiya tejamliligini kamaytiradigan texnologiyalariga e'tibor kuchaytirilmoqda. Shu bilan birga resurslarni izlab topish va bu soxani rivojlantirish muhim vazifalardan biriga aylandi. Shu o'rinda 2017 yil Chongching provinsiyasida to'liq ishga tushadigan dunyodagi eng yirik gidro-uzel "Sansya", mamlakatning markaziy va janubiy g'arbiy hududlarini energiya bilan ta'minlay olish qudratiga ega bo'ladi. Bu ulkan inshoot mamlakatning yalpi ishlab chiqarilgan gidro elektro energiyasining 1/3 qismini tashkil etadi. Hozirgi kunda qurulish rejasining asosiy qismi tugatilib, bloklar o'rnatish ishlari olib borilmoqda, shunga qaramasdan, u o'zining ilk ijobiy natijalarini ham bermoqda. Mazkur va shunga o'xshash yirik elektro energetika ob'ektlarni qurush uchun 1994 yilda Xitoy Davlat Mahkamasi "davlat elektroenergetika va transport sohasini rivojlantirish uchun mahsus yig'im to'g'risida" qaror qabul qildi. Shu yildan boshlab, bu soliq yuridik shaxslardan undirila boshlandi. Ularni aytib o'tishdan maqsad, Xitoy 2010-2015 yillarga kelib, dunyodagi eng yirik neftni iste'mol qiluvchi davlatga aylanadi. Bu davrgacha mamlakatning neft mahsulotiga bo'lgan iste'molini tartibga solish maqsadida hukumat resurs soliqlarini oshirishi ham mumkin. Bundan kelib tushadigan daromadlarni yuqorida aytib o'tganimizdek, energetika sohasini rivojlantirishga yo'naltiradi. Bu masala yana BXXVY 2002 yildagi yig'ilishida ko'rib chiqildi. Yani, mamlakatda energetika sohasini rivojlantirish va texnik iqtisodiy hududlarda energetikaga oid ishlarni jadallashtirish hamda davlat tomonidan qo'llab quvatlanishi aniq belgilab olindi.

Daromaddan soliq-so'ngi 5 yil ichida (1997 yili davlat daromadining 17 % ni tashkil etardi, 2002 yilga kelib, u 25% ga yetdi) ortdi. Bu davlat olib borayotgan soliq siyosatining to'g'riligidan dalolat beradi. YaIMning oshib borayotganligi bilan bir qatorda, (YaIM jon boshiga1000 AQSh doll)⁴⁹ aholining real daromadlari ortib

bormoqda. Lekin shahar va qishloq aholisining daromadlarida keskin farq mavjud bo'lib, masalan, 2002 yilda shahardagi yuqori martabali raxbarning yillik daromadi 235 ming yuan, o'rta meyorona xizmatchiniki -105 ming yuan, oddiy ishchiniki - o'rtacha 30-40 mingni tashkil etdi. Shaharlarda o'rtacha yillik daromad 7000-8000 yuanni tashkil etdi.

Jadval 14.4.1.

Xitoyda qishloq xo'jaligiga davlat tomonidan ajratilayotgan xarajatlarni o'sish dinamikasi (mlrd yuanda)⁵⁰

Yillar	Yalpi Xarajat	Yalpi moliyaviy daromaddagi ulushi	Q/X ish/chiq.ni qo'll-quvv. va ma'muriy xar-t	Kapital qurilishga xarajatlari	Ilm-fan xar-t	Qishloq yerlaridagi aho-liga moddiy yordam
1996	70.0	8.8	51.0	14.1	0.49	4.39
1997	76.6	8.3	56.0	15.9	0.54	4.0
1998	115.4	10.7	62.6	46.0	0.91	5.8
1999	108.6	8.23	67.7	35.7	0.91	4.2
2000	123.2	7.75	76.7	41.1	0.97	4.0
	(1)		(2)	(3)		(4)

Qishloqlarda ahvol bir muncha o'zgacharoq, yaratilayotgan YaIMning 16%i qishloq xo'jaligida yaratilmoqda aholining 70%i esa, qishloq yerlarida istiqomat qilishadi. Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy faol aholining 65-70%i bandligini inobatga oladigan bo'lsak, ularning yillik daromadlari 2500-3000 yuanni tashkil etadi. Shuni e'tiborga olganda, qishloq aholisining turmush darajasi o'rtacha 2,5-3,5 barobar past ekanligini hisoblab chiqish qiyin emas. Qishloq aholisining 2004 y.dagi daromadlari milliy daromadning o'rtacha 70% ni tashkil etmoqda⁵¹ va u, Xitoyda o'zining yechimini topishini kutayotgan birinchi darajali dolzarb muammolardan biridir. Shu o'rinda, Xitoy hukumati aholining turmush darajasini oshirish maqsadida, qishloq joylarida aholini ko'pgina soliqlardan ozod etib, investitsiyalar uchun qulay sharoit yaratmoqda. Aholi turmush darajasini juda ham pasayib ketmasligi uchun jismoniy shaxslar daromad solig'ining minimal okladini 800 yuan qilib belgiladi.

Keyingi 10 yil ichida ushbu hududlar Xitoyning ichki investitsiyalari oqimining ko'paydigan hududga aylanadi va hisob-kitoblarga qaraganda, sharqiy hududlarning darajasining yarmiga yetkaziladi.

Shu o'rinda qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirishi uchun mahalliy organlar tamonidan, hamda markaziy hokimiyat yordamida keng ko'lamlı loyixalar amalga oshirilmoqda. Shular jumlasidan, yangi yerlarni o'zlashtirish, qishloq xo'jaligi uchun o'g'itlarni ishlab chiqaruvchi zavodlar sonini oshirish (kimyoviy o'g'it ishlab chiqarish bo'yicha dunyo bo'yicha birinchi o'rinda), agrar soxada ilmiy tekshirish ishlari sonini oshirish, geninjeneriya va boshqa fan yutuqlaridan qishloq xo'jaligida keng foydalanish va ushbu sohalarda davlatning o'rni bevosita belgilovchi vazifani

o'ynamoqda. Davlat xarajatlarining ortishi daromadlarning ham shakllantirishiga olib keladi, ya'ni soliq tizimida keyingi 5 yil ichida ayrim sohalar uchun soliq imtiyozlari kengroq qo'llaniladi, soliq stavkalari pasaytirilishi (daromad solig'i) mumkin. Maqsadli yig'im va soliqlar g'arbiy hududlarda qisqartirilish ehtimoli borligini inobatga olsak, sharqiy hududlarda ortishi mumkin va bu soliqlarning markaziy byudjetga tushum ulushi ortadi. Sharqiy hudud hokimiyatlari topayotgan ortiqcha daromadlarni g'arbiy hududlarni rivojlantirishga yo'naltirish, ya'ni provinsiyalararo integratsiyalashuv jarayoni keskin o'sishi kuzatiladi.

Xitoy Janubiy Sharqiy Osiyo mintaqasidagi gigant davlatlardan hisoblaniladi, mazkur hududda o'z pozitsiyasini oshirish maqsadida xarbiy sohani rivojlantirish rejasini tuzib chiqdi. 2002 yil BXXVYning navbatdagi sessiyasida bu masalaga e'tibor berilib, davlat qurolli kuchlari sonini oshirish va xarbiy texnika bilan ta'minlanish darajasini oshirish davlat strategik rejasiga kiritildi. Unga ko'ra, 2020-2030 yillarga qadar mamlakat qurolli kuchlar tarkibida katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Ya'ni davlat xarajatlari solmoqli darajada oshadi. Yaqin kelajakda Xitoy soliq tizimiga quyidagi o'zgartirishlar kiritilishi ko'zda tutilmoqda:

1. QQS byudjet tushumining 36%ni tashkil etayotganini hisobga olib, turli imtiyozlarni berish yo'li bilan uning ulushi bir qadar kamaytirilishi;
2. Jismoniy shaxslar daromad solig'ining stavkalar shkalasi aholi daromadlari o'sishi bilan bir qatorda soddalashtirilishi;
3. G'arbiy hududlarni investitsion iqlimini yaxshilash maqsadida qator imtiyozlar berilishi;
4. Tabiiy resurslarga jahon bozorida narxlarini oshib borayotganligini inobatga olib, hukumat ulardan foydalanayotgani uchun soliqni va eksport bojlari stavkalarini oshirib borishi;
5. Ekologiyaning yomonlashuvini inobatga olib, atrof muhitga zarar keltiruvchi transport vositalari uchun mahalliy darajada qo'shimcha yig'imlar ta'sis etilishi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Xitoyda soliqqa tortish tizimi qaysi davrga kelib shakllandi?
2. Xitoyda nima uchun alohida tuz soligi mavjud?
3. XXRda yer soligi qanday undiriladi?
4. Soliqni boshqarish idoralarini ma'muriy taqsimlanishi va ularning vazifalari?
5. Zamonaviy soliqlarning turlari va ularning Xitoy iqtisodiyotidagi ahamiyati?
6. Mamlakatda soliq to'lashda korxonalarga berilgan imtiyozlar?
7. XXRda chet el investitsiyali korxonalarga qanday imtiyozlar yaratilgan?
8. Xitoyda savdodan soliq undirishning xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Xitoyda bilvosita soliqlarning davlat byudjetidagi salmog'i?
10. Xitoyda soliq tizimi oldida turgan muammolar nimalardan iborat va ularni hal etish yollari?

Mustaqil ish vazifalari:

1. Xitoy erkin iqtisodiy zonalaridagi soliq imtiyozlarini tavsiflang.
2. Soliqlar yukini engillashtirish bo'yicha Xitoy qonunchiligidagi yangiliklar xaqida obzor tayyorlang.
3. Xitoy soliq tizimidagi imtiyozlardan O'zbekiston erkin iqtisodiy zonalarida foydalanish imkoniyatlarini tahlil qiling.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi Toshkent, "O'zbekiston", 2007.
2. Xvan L. Nalogovoe pravo – Tashkent, 2002 g.

3. Materiali Gos.statisticheskogo komiteta KNR, Pekin, 2003-08 g.

4. Dannie Gosudarstvennogo Nalogovogo upravleniya KNR za 2002 g. Pekin, 2003g.

Internet saytlari

1. www. World -bank. org.

2. www. xinhua. org.

15-Mavzu: XXR ning qurilish majmuasi

Darsning maqsadi: XXR da qurilish majmuasini rivojlanish xususiyatlarini o'rganib chiqish..

Tayanch iboralar: uy-joy islohotlari, ko'chmas mulk, infratuzilma, ko'kalamzorlashtirish, chiqindilarni qayta ishlash, suv va gaz ta'minoti, poselkalar, tijorat, pulli taqsimlash, defferensial, sertifikat, ijara.

15.1. Xitoyda davlat ahamiyatiga molik obektlarning qurilishi va ularni moliyalash manbalari

Xitoyda davlat ahamiyatiga molik ob'ektlar – bu san'at saroylari, muzeylar, maktab va maktabgacha bo'lgan muassasalar, harbiy va grahdan aviatsiyasi uchun aeroportlar binolarining qurilishidan iborat bo'lib, ular o'z navbatida davlatning kapital jamg'armasi mablag'laridan moliyalanishi ko'zda tutilgan. Undagi qishloq va shaharlardagi yirik qurilishlar hozirga qadar davlat byudjetidan tashqari mablag'lari va uning kapital jamg'armalari orqali moliyalanmoqda.

Islohotlar davrida mamlakatdagi provinsiya, uezd va poselka tipidagi ko'plab shahar va qishloqlarda maktablar, klublar, dam olish va hordiq chiqarish maskanlari bino va maydonlari qurib ishga tushirildi.

Iqtisodiy salohiyat o'sishining yana bir omili Xalq xo'jaligiga katta miqdorda kapital quyilmalarining kelishidir. Asosiy kapitalga qo'shimcha quyilmalar quyilib, natijada, uning YaIMdagi ulushi ham oshdi. Bu o'sish mamlakatda yangi va zamonaviy sanoat tarmoqlari vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

XXR si tashkil topgan yili, ya'ni 1949 yilda mamlakatda atigi 58 ta shahar mavjud edi, ulardan 9 tasidagina 1 mln.dan ortiq aholi yashar edi. 1978 yildan so'ng, ya'ni 1978 yilda bo'lib o'tgan XKP MQ 3-plenum 11-chaqirig'ida qabul qilingan mamlakat miqyosidagi iqtisodiy islohotlar boshlangandan so'ng mamlakatda sezilarli darajada urbanizatsiya jarayoni tezlashib, shaharlar soni 1979 yilda 193 ta bo'lgan bo'lsa, 1998 yilda 664 taga yetdi. Ulardan 34 tasi yirik shaharlar hisoblanib, har birida 1 mln.dan ortiq aholi istiqomat qiladi. Shu bilan birga o'rta shaharlar soni ham kundan-kunga ko'paymoqda, kichik shaharlar soni esa yanayam ko'paymoqda.

Sharqiy Xitoy dengiz oldi rayonida yirik shahar markazlari bilan shaharlar guruhi shakllandi: ulardan Boxay daryosi qirg'oqlaridagi shaharlar guruhi, Yanszi va Chjuszyan daryolari havzalaridagi bir qator shaharlar guruhi. Islohotlar davrida shaharlar YaIM salohiyati ahamiyatli tarzda ko'paydi. 1988-99 yillarda YaIM ni yillik o'sishi o'rtacha 18 % ni tashkil etib, shu bilan bir mintaqa markazlari hisoblangan shaharlarni roli va vazifasi ham ahamiyati ortib bordi..

15.2.Xitoyda xizmat ko'rsatish ob'ektlarini qurish masalalari

1979 yildan so'ng Xitoy hukumati har yili shaharlar infrastrukturasini qurilishiga yirik mablag'lar qo'ya boshladi, jumladan, kommunal binolar, temir yo'l va ahborot, umumiy taransportni rivojlantirish, suv va gaz bilan ta'minlash tizimi, ko'kalamzorlashtirish, chiqindilarni qayta ishlash va boshqalar uchun faqatgina bir 1998 yilda markaziy byudjetdan 138 mlrd. yuan mablag' shahar infrastrukturasini qurilishi uchun ajratildi. XXR davlat kengashi "Xitoyda xizmat ko'rsatish binolarini

qurish, islohatlarini jadallashtirish va shaharda uy-joy qurishini tezlashtirish" haqida hujjatni ishlab chiqarishdi. Unda hozirgi kun talabiga javob beradigan xalqqa xizmat ko'rsatish obektlarini hamda uy-joy bilan ta'minlashda tijoratga asoslangan holda amalga oshirish dasturi ishlab chiqildi va bu yonaliish bo'yicha sekin - asta yangi tizimni shakillantirish ko'zda tutildi.

XXR hukumati kapital qurilishni rivojlantirishga harakat qilib, uni turli moliyaviy-iqtisodiy dastaklar orqali qonuniy tomondan qo'llab-quvvatlamogda. Ushbu sektorga nafaqat xorijiy sarmoyalar, balki xususiy sarmoyalar ham kiritilmoqda.

Amerika jurnali "Biznes Uyk" Xitoyni "innivatsion qurilishlar o'chog'i" deb atab, o'z sahifasida eng qiziqarli va olamshumul qurilish ob'ektlarini sanab o'tadi. Ulardan, 2008 yilda Jahon Olimpia o'yinlarini o'tqazish uchun qurilgan: "Qush uyasi", Milliy suv markazi "Suv kubi", Pekin aeroportining yangi terminali, Davlat konsert zali, yangi telemarkaz binosi, zamonaviy "Mom" majmuasi, Shanxaydagi jahon moliyaviy markazi va hk.

2008 yil rejasiga binoan, Xitoy temir yollari qurilishiga ajratilgan kapital jamg'armaning hajmi 300 mlrd.yuanni tashkil etdi. 2003-07 yillarga kelib Xitoy temir yollari qurilishiga ajratilgan kapital jamg'armaning hajmi 522 mlrd.yuandan iborat bo'ldi.

15.3. Xitoyda uy-joy qurilish masalalari

Xitoy xukumati shahar va qishloqlarda uy-joy qurilishiga alohida e'tibor berib, 1979-97 yillar mobaynida shahar uy-joy qurilishiga 3 trln. 241,7 mlrd. yuan niablag' sarfladi, bu esa butun mamlakat asosiy fondlariga qo'yilgan kapital qo'yilmalarning 23 % ini tashkil etdi. Bu mablag'larga 16,1 mlrd. kv.m. uy-joylar qurildi, agar 1978 yilda shaharlarda o'rtacha bir kishiga 3,6 kv.m. to'g'ri kelgan bo'lsa, 1998 yilga kelib bu raqam 9,3 kv.m. ga ko'tarildi. Qishloqlarda esa 13 mlrd. kv.m. qurilish bitirib topshirildi. 1978 yilda qishloqlarda o'rtacha har kishiga 18,1 kv.m. to'g'ri kelgan bo'lsa, 1998-yilda bu 23,7 kv.m. ga etdi. Bir vaqtning o'zida hukumat "Anszyu" shiori ostida uy-joy qurilishi dasturini ishlab chiqdi va uni hayotga tadbiiq eta boshladi. Unda uy-joy qurishni hamma qurbi yeta oladigan narxda qurishga va boshpanasizlarga va uy-joydan qiyinalib qolganlarga yordam berish ko'zda tutilgan.

1998 yilda XXR si Davlat Kengashi "Uy-joy qurilishi islohotlarini jadallashtirish va shahar, poselkalarda uy-joy qurilishini tezlashtirish" haqidagi hujjatni ishlab chiqdi. Unda hozirgi kun talabiga javob beradigan halqni us-joy bilan ta'minlashda tijoratga asoslangan holda dasturni hayotga tadbiiq etish, sekin - asta shahar va qishloqlarda uy-joylarning yangi tizimini shakillantirish ko'zda tutildi.

Mazkur hujjatning asosiy holatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) 1998 yil ohirigada uy-joylarni bepul taqsimlash tugatilib, keyinchalik asta-sekin pullik taqsimlanmshga o'tish;

2) oila daromadini hisobga olgan holda, uy-joylarni sotib olish uchun defferensial imtiyozlar tizimi kiritiladi, bunda kam ta'minlangan oilaga arzon narxlarida uy-joy ijaraga beriladi; o'rtacha va to'groq daromadli oilalarga hamda uy-joylarni sotib olishga qurbi yetadigan barcha oilalarga yuqoriroq narxlarida sotish; yuqori daromadlilarga esa barcha uy-joylar bozor narxida ijaraga beriladi yoki sotiladi.

3) Uy-joy qurilishi uchun mo'ljallangan kapital quyilmalarining tarkibi boshqattan ko'rib chiqilib, kam ta'minlangan va o'rta hol oilalarga uy-joylarni ular qurbi yetadigan narxlarida sotish yoki ijaraga berish sohasiga ustunlik berilishi ko'zda tutilmoqda. Bu esa o'z navbatida shahar aholisini uy-joy bilan ta'minlash muammosini hal etishga yordam beradi.

4) XXR Davlat kengashining "Shahar va qishloqlarda uy-joy bilan ta'minlash islohotlarini chuqurlashtirish" qarori asosida aholi uy-joylariga bo'lgan haqqi tizimini keyinchalik takkomillashtirib borishdan iborat bo'ladi.

5) Individual uy-joylarni sotib olishda aholiga kreditlar berish yo'nalishini kengaytirish rejalashtirildi.

Agar, 2006 yilda Xitoy urbanizatsiya darajasi 43,9% bo'lgan bo'lsa, 2007 yil ma'lumotiga ko'ra, bu ko'rsatkich-44,9%ni tashkil etgan. Soha mutahassislarining bashoratiga ko'ra Xitoy shahar aholisining soni o'sib boradi va uning o'rtacha o'sishi 0,8-1% atrofida bo'lish ehtimoli bor. Bu esa, 2010 yilga kelib, Xitoyning urbanizatsiya darajasi 47% ga, 2020 yilda - 56% ga o'sishi mumkin.

XXR Davlat kengashi qoshidagi rivojlanish masalalari bo'yicha ilmiy-izlanish markazining ma'lumotlariga binoan uy-joy qurilishida doimiy ravishda o'sish kuzatilmoqda. Agar mamlakatdagi aholi jon boshiga 1998 yilda 18,4 kv.m.k. to'g'ri kelgan bo'lsa, 2006 yilda - u 25 kv.m.k.ni tashkil etgan. 2010 yilga kelib, bu ko'rsatkich - 36 kv.m.k.ga etqazildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. 1949 yilda Xitoydagi shaharlar soni qancha bo'lgan?
2. 1950-60 yillarda shahar va qishloq orasidagi uy-joy qurilishida farqlar nimalardan iborat bo'lgan?
3. Urbanizatsiya tushunchasi.
4. Urbanizatsiya jarayoni Xitoyni nimalarga olib keldi?
5. Islohotlar davrida Xitoy uy-joy qurilishida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
6. Xitoyda uy-joy qurilishi islohotlarini jadallashtirish to'g'risidagi hujjatlar qachon ishlab chiqilgan?
7. Hozirgi kunda Xitoyda ko'chmas mulk sohasi qanday rivojlanmoqda?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Xitoy va O'zbekistondagi uy-joy qurilishi sohasidagi farqlarni aniqlang.
2. O'zbekistonning "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" dasturida belgilangan vazifalar qay tarzda amalga oshirilganligi to'g'risida ma'ruza tayyorlang.
3. Xitoyning uy-joy qurilishi islohotlarining jadallashtirish to'g'risidagi hujjatda belgilangan vazifalar qay tarzda amalga oshirilganligi to'g'risida tahliliy material (analitik obzor) tayyorlang.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mirovaya ekonomika: prognozi do 2020 g. Pod.red.akademika A.A.Dinkina, M., «Magistr», 2007.429 s..
2. Osnovnie tendensii razvitiya Kitayskoy ekonomiki v XXI veke, Shenyan, 2004. s. 86.
3. Ekonomika Kitaya. Van Menkuy i dr. fevral, 2005 g.
4. Chjungo, szinszi yanszyan, 2004, Pekin, 2004, s 523

Internet saytlari

1. www. World -bank. org.
2. www. xinhua.org.

16-Mavzu: Xitoy transport va aloqa sohasining rivojlanishi.

Darsning maqsadi: Xitoy transport va aloqa sohasining rivojlanish xususiyatlarini o'rganib chiqish va tahlil qilishdan iborat.

Tayanch iboralar; transport, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, temir yo'llar, magistral, shosselar, avialiniyal, trassalar, pochta aloqasi, uyali aloqa, yer osti quvurlari, poeyzdlar.

16.1 Xitoy transportining tarkibiy tuzilishi (temir yo'l, avtomobil yo'llari, suv va havo yo'llari transportlari).

Xitoy davlati aholi zichligi yuqori bo'lgani va ishlab chiqarish kuchlarining soni jihatidan etakchi o'rinlarni egallagan hamda tabiiy xom ashyo resurslarining notekis joylashganligi bilan ajralib turuvchi ulkan hudud hisoblanadi. Shuning uchun ham mamlakat markaziy hududlarini uning chekka joylari bilan bog'lab turuvchi davlat transport tarmog'i muhim ahamiyat kasb etadi. Xitoyda faqatgina chet el investitsiyalari jalb etilgan dengiz bo'yi rayonlaridagi transport tarmog'i yuqori sur'atlarda rivojlandi. Qolgan hududlarda esa, ahvol achinarli holatda edi. Uning asosiy sababi, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi bir tekisda emasligi, ya'ni xitoyning janubiy-sharqiy va markaziy qismlarida transport sohasi ancha rivojlangan bo'lsa, uning g'arbiy va shimoliy qismlaridagi mazkur sohada, rivojlanish deyarli mavjud emas edi.

Xitoyning transport sohasi o'z tuzilishiga ko'ra, quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi: avtomobil yo'llari; temir yo'llari; grajdan aviatsiyasi; suv transporti; er osti yo'llari transporti (quvurlar, metro).

Xitoy avtomobil yo'llari - 1949 yilda mamlakat avtomobil yo'llarining uzunligi 80 ming kv.km.dan iborat bo'lib, undagi uezdlarning 75% da avtomobil yo'llari umuman bo'lmagan. Hozirgi kunda mamlakatning har bir provinsiyasi, uezdi va poselka-volostlari avtomobil yo'llariga ega bo'lib, ular o'zaro bog'langandir. Ularning asosiy harakatdagi magistrali avtomobil va temir yo'llari hisoblanadi.

Xitoyning tez sur'atlarda o'sib borayotgan yuk tashish yonalishida sezilarli o'zgarishlar kuzatilib, 90 - yillar o'rtasida avtomobilda yuk tashishning hajmi orta boshladi. Umuman, yuk tashishda esa yetakchi o'rinni suv transporti egallagan bo'lsa, 2-o'rinda temir yo'l transporti turadi. Mana shular orasida, ayniqsa, hozirgi kunda suv transportining, ya'ni, dengiz transportining roli tashqi savdo sohasida yuk tashishning kengayishiga olib keldi va "ochiq eshiklar" siyosatini amalga oshirishda sezilarli rol o'ynadi.

Xitoyni temir yo'l transporti mamlakat ichkarisida yuklarni uzoq masofalarga tashishda yetakchi o'rinni egallaydi. Temir yo'llarining uzunligi nisbatan uzun bo'lishiga (66 ming km.) qaramasdan, tarmoq zichligi AQSh va Hindiston mamlakatlari temir yo'llariga nisbatan kamroqdir.

Biroq XRR temir yo'llarida yuk tashish aylanmasining hajmi bo'yicha u dunyoda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Yuk tashishning tarkibiga kelsak, ular orasida ko'mir alohida o'ringa egadir. Undan tashqari, qurilish materiallari, rudalar, neft va neft- kimyo mahsulotlari ham e'tiborga molikdir. Yuk tashishda mamlakatning sharqida joylashgan transport yo'llari to'la quvvat

bilan ishlaydi. Pekin - Shenyang, Tyanszin' - Shanxay, Pekin - Guanchjou transport yo'llaridan intensiv foydalanilmoqda.

Xitoy Xalq Respublikasi dengiz yo'lga tutash davlat va uning savdo-iqtisodiy aloqalarning asosiy qismi ana shu yo'llar evaziga amalga oshiriladi. Mamlakatdagi mavjud 40 dan oshiq dengiz yo'llari Xitoyni dunyoning 100 dan ortiq davlatlari va 500 ga yaqin portlari bilan bog'laydi. Xitoyning dengiz floti tarkibiga universal kemalar va yuk tashuvchi tankerlar kiradi. Mamlakatda konteynerlar va rolkerlarning yuk tashishdagi hajmi tez sur'atlarda oshib bormoqda. Ularning yuk tashish aylanmasi 90- yillar oxiriga kelib 1040 mln. tonnani tashkil etdi, bu esa 1990 yilga nisbatan 2 marotaba ko'p demakdir.

XRR tashqi savdo operatsiyalarida uning 116 taga yaqin portlari ishtirok etadi, ammo lekin, tashqi savdoda yukning asosiy hajmi mamlakatning 8 ta yirik portlaridan, ya'ni: Shanxay, Sinxuandao, Guanchjou, Ninbo, Dalian, Tyanszin, Sindao, Chjanszyan orqali o'tadi: masalan, Shanxay portidan yiliga 165 mln.tonnadan ortiq yuk o'tadi.⁵²

Xitoyning avtomobil yo'llari transport sohasining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, hozirgi kunda ushbu yo'llari mamlakat hududining har bir provinsiyasi, har bir uezd va qishloqlariga yetib borgan. U sanoatni qishloq xo'jaligi bilan, shaharlarni qishloqlar bilan birlashtirib turuvchi savdo-sotiq va xizmat ko'rsatish sohasini, umuman ijtimoliy-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy sohadir. Uning uzunligi hozirgi kunda 1 402 698 km.ni tashkil etadi. Shundan - 314204 km. uzunlikdagisi qattiq qoplamali avtomagistral, 16314 km. uzunlikdagisi yuqori tezlik shosselari va 1088404 km. uzunlikdagisi esa o'rtacha qattiqlikdagi qoplamali avtomobil yo'llari tashkil etadi.

Xitoyda transportda yuk tashish hajmi 3770,6 mlrd. tonna/km.ni tashkil etsa, shundan 543,8 mlrd.tonna/km.li qismi avtomobil transportiga to'g'ri keladi. Yo'lovchi tashishning umumiy o'rtacha yillik hajmi 1061,2 mlrd. kishi /kmni tashkil etsa, undan 595 mlrd. yo'lovchi/km.ri, ya'ni 50%dan ko'prog'i avtomobil transporti hissasiga to'g'ri keladi.

Hozirgi kunda Xitoy avtomobil yo'llari qurilishiga e'tibor kuchayib bormoqda. 1998 yilning o'zida 211,8 mlrd. yuanlik investitsiya avtomobil yo'llari qurilishida o'zlashtirildi. Avtomobil yo'llarining sifati uncha yaxshi emasligi yuk tashishni ancha qiyinlashtirmoqda.. Oxirgi paytlarda mamlakatning dengiz bo'yi rayonlarida "ochiq eshiklar" siyosatini amalga oshirishni ta'minlovchi xalqaro magistrali ham qurilib ishga tushirilmoqda. 12 mln.dan ortiq avtoparklar mavjud bo'lgani bilan mamlakatda hali ham maxsuslashtirilgan va katta yuklarni tashuvchi avtomashinalar yetishmaydi.

⁵² Manba: j.Китай, 2008, с.27.

2003 yil 30 dekabrda Pinyang - Kiannan marshruti bo'yicha tez yurishga mo'ljallangan avtotrassa ishga tushirildi. Bu avtomagistral mamlakatning eng shimoliy provinsiyasi Xeylunszyan va janubiy Xaynan provinsiyasini birlashtirib turadi. Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, Tyanszin-Kan avtomagistrali mamlakatdagi rejalashtirilgan 12 ta avtomagistralar ichida, masofa nuqtai nazaridan, eng uzun hisoblanadi. U mamlakatning janubiy - sharqiy dengiz bo'yi rayonlarini bir-biri bilan ulab turadi va ushbu avtomobil trassasining harakatlanish tezligi soatiga 80-120 km.ga mo'ljallangandir. Mamlakatning uzoq va chekka joylariga passajirlarni eltib qo'yishda transportning boshqa turlari mavjud bo'lgani bilan, ular kerakli rivojlanmagandir. Umuman olganda, Xitoyning transport sohasi hozirgi zamonaviy talablardan ancha orqada qolganligi, (ayniqsa, mamlakatning ichki hududlarida mavjud) transport sohasida muayyan muammolarni keltirib chiqarmoqda.

2005 yil oxirida janubiy - g'arbiy Xitoy provinsiyasi - Sichuanda baland tog'larga joylashgan avtomobil yo'llari loyihasi ishlab chiqildi va ular qurilib tugallandi. Avtomobil yo'llari tarmog'ining umumiy ko'lami 4276 km.dan iborat bo'lib, Sichuan provinsiyasining Gongsi - Tibet, Aba - Tibet -Kian, Lianshan - In avtonom okruglari o'tadi. Avtomobil yo'li qurilishiga qo'yilgan kapital quyilmalarining umumiy hajmi hozirda 2,85 mlrd. yuan.dan oshib ketdi. Xitoyda avtomobil yo'llarini qurish dengiz sathidan 3000 m balandlikda olib borilib, unda 10 mingdan ortiq ishchi va xizmatchi xodimlar hamda 100 dan ortiq texnik muxandislar faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatdagi yangi qurilgan yo'llar turistik, gidroteknik resurslar va foydali qazilmalarga boy hududlarda joylashgan. Bu hududlarda 5,6 mln.dan ortiq, tibet, syan, iy va boshqa millat va elat vakillari yashaydi. Qurilib ishga tushirilgan ushbu avtomobil yo'llari, ular joylashgan hududlar, okruglar, poselka va volostlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun xizmat qilmoqda.

Mamlakatdagi mavjud daryo, dengiz transportlari ham yuk tashishda katta ahamiyatga ega bo'lib, hozirgi kunda mazkur ichki suv yo'llarining uzunligi 110 ming km.ni tashkil etadi. Xitoyning Yanszn daryosi mamlakatning eng yirik qon tomiri vazifasini bajaradi va uning ulushiga 65% kema yo'llari; 70% yuklar; 80% yuk aylanmasi hajmi to'g'ri keladi. Yanszi daryosini portlari - Shanxay, Nankin, Uxan, Nunsii portlari hisoblanadi.

Suv yo'llari orasidagi yirikroq yo'l - bu Pekin-Xanchjou yo'llari bo'lib, u 2000 km.ga cho'zilgandir. Undan tashqari, mamlakatning qadimiy Buyuk kanali ham suv transportida asosiy o'rinlarni egallaydi. Xitoy ichki suv yo'llarida yo'lovchi tashuvchi kichik qayiqqlar, yuk tashuvchi kemalar ham harakatlanadi. Yo'lovchi kemalar; shaharlar orasida yo'lovchi va turistlarni tashish bilan shug'ullansa, yuk kemalari esa, sanoati rivojlangan shaharlar uchun xom ashyo, qishloq xo'jalik mahsulotlarini tashish va savdo-sotiqni rivojlantirish kabi ishlarni bajaradi. Hozirgi kunda ichki suv yo'llari orqali

yuk tashishning yillik o'rtacha hajmi 1936,6 mlrd. tonna/km.ni tashkil qilsa, yo'lovchi tashish hajmi esa o'rtacha 13,8 mlrd. yo'lovchi/km.ni tashkil etmoqda.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Xitoy dengiz yo'liga tutash davlat hisoblanib, savdo-iqtisodiy aloqalarning asosiy qismi ana shu yo'llar hisobiga amalga oshiriladi. Hozirgi kunda mamlakatning katta port shaharlari quyidagilardan iborat bo'lib, ular: Lyanyunan, Nankin, Nantung, Ningbo, Kingdao, Shanxay, Dalyan, Fuchjou, Guanchjou, Xankou, Shenchjen, Tyanszin va boshqa shaharlar hisoblanadi.

Xitoyning grajdan aviatsiya transporti ham katta ahamiyatga ega bo'lib, unda 700 ta ichki va 85 ta xalqaro avialiniyalar faoliyat ko'rsatmoqda. Ular orqali hozirgi kunda dunyoning 100 dan ortiq davlatlariga qatnov yo'lga qo'yilgan. Xalqaro aeroportlar "Boing 777", "Boing 767", "Boing 757", "Boing 747", "AN-340" kabi samoetlarni qabul qilishga mo'ljallangandir. Hozirgi kunda aviatsiya yo'llarining umumiy uzunligi 1,830 mln.km.ni tashkil etmoqda.

Mamlakatning ichki avia liniyalari Pekin shahrini ma'muriy markazlar, provinsiyalar, markazga bo'ysunuvchi shaharlar, ochiq dengiz oldi hududlari va avton om rayonlari bilan bog'lashga xizmat qilmoqda. Uning xalqaro have yo'llari mamlakatning yirik shaharlarini dunyoning 60 dan ortiq shaharlari bilan bog'lamoqda. Ular qatoriga Tokio, Bangkok, Parij, Frankfurt-na-Mayn, Moskva, London, Nyu York, Vankuver, Olmota, Toshkent va boshqa shaharlar kiradi.

Xitoyning quvur orqali yuk tashish transporti ham uning transport tizimining muhim qismi hisoblanadi. Hozirgi kunda quvur orqali yuk tashish transportida asosan, neft xom ashyosi va neft mahsulotlari tashiladi. Ular tayyor mahsulotlarni yirik neft ishlab chiqarish joylaridan qayta ishlash markazlariga va portlariga olib boradilar. Ular: Dastin - Sinxuandao, Pekin, Shenli - Sindao, Shenli - Nankin kabi yer osti quvurlaridir. 2005 yil statistik ko'rsatkichlarga qaraganda, mamlakatdagi gaz tashuvchi quvur uzunligi 13845 km.ni, neft tashuvchi quvur 15143 km.ni va boshqa turdagi suyuq moddalar tashuvchi quvurlar, ya'ni 3280 km.ni tashkil etmoqda.

Quvur orqali yuk tashish transportidagi eng ahamiyatli tarmoq gaz quvuri hisoblanadi. G'arbiy Xitoy hududidagi boy tabiiy gaz konlaridan uning sanoati rivojlangan markaziy va sharqiy Xitoy provinsiyalariga gaz quvur orqali tashilmoqda.

XXR iqtisodiyotida, xususan, uning sanoati rivojlangani sayin neft mahsulotlariga bo'lgan talab ortib bormoqda. Neft mahsulotlarini qazib olish, geologik razvedka konlarini ishga tushirish bilan birgalikda quvur yo'llarini qurish ham hozirgi zamonning zaruriy ehtiyoji bo'lib qolmoqda. Hozirda Xitoyda quvur orqali yuk tashish yo'llarini qurish bo'yicha bir nechta loyihalar amalga oshirilmoqda. G'arbiy Xitoyda qazib olingan tabiiy gazni sharqiy mintaqalarga yetkazib beruvchi, umumiy uzunligi 1800 km.ni

tashkil etuvchi quvur 2004 yilda ishga tushirildi. Rossiyaning Sibir rayonlaridan shimoliy sharqiy mintaqalarni neft bilan ta'minlovchi umumiy uzunligi 2400 km.ni tashkil etuvchi va uning investisiya qiymati 1,7 mlrd. AQSh dollarilik bo'lgan neft quvuri orqali yiliga Xitoyga 30-40 mln. t. atrofida neft yetkazib beriladi va mana shu yo'llar Xitoy uchun asosiy quvur yo'llaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda Xitoy Xalq Respublikasi va O'zbekiston Respublikalarining neft, gaz transport kommunikatsiyalari kabi "Asr loyihalari"ni tuzishda hamkorlik qilishi, bu sohalaridagi 1997 yilda kerakli hujjatlarining imzolalanishi bilan boshlangan yangi istiqbolli yo'nalishdir. Bular nafaqat, iqtisodiy jihatdan, balki siyosiy jihatdan ham muhim bo'lib, ular xalqaro ahamiyatga ham egadir. Transport loyihalarining amalga oshirilishi O'zbekiston va XXRning tashqi xalqaro siyosatidagi ahamiyatini ortib borishiga olib keladi. Umuman olganda, bu siyosat ushbu mamlakatlar o'rtasidagi nafaqat, savdo-iqtisodiy munosabatlarni, balki boshqa mamlakatlar bilan bo'lgan turli-tuman aloqalarni ham kengaytirishga sabab bo'ladi.

O'zbekiston va Xitoy aloqalarining yana bir muhim tomoni - bu transport "koridori"ni rivojlantirishdir. O'zbekiston Markaziy Osiyoning "geosiyosiy" markazi bo'lib, mintaqaning yer va havo aloqalarining kesishuv nuqtasida joylashganidir. Shu bilan bir qatorda, u yerda butun "Buyuk Ipak Yo'li" bo'ylab yo'lovchi va yuk tashish uchun shart - sharoitlar yaratilgan. O'zbekiston, Qirg'iziston va Xitoy o'rtasidagi hukumatlararo bitimga binoan, Toshkent - Andijon - Osh - Irkeshtam - Qashg'ar - Korpa yo'nalishlaridagi temir va avtomobil yo'llarini qurish va ta'mirlash ishlari boshlandi. Bu yo'llar Osiyoning, Okeaniya va Yevropa davlatlariga eng qisqa chiqish yo'li bo'lib, mahsulot tashishning muddat va xarajatlarini ham qisqartiradigan yoldir.

16.2 Xitoyda pochta va informatsiya, telekommunikatsiya hamda internet tarmoqlarini rivojlanish xususiyatlari

Xitoyning pochta aloqasi mamlakat xalq xo'jaligini asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. U davlat tomonidan tashkil etilgan bo'lib, bevosita uning boshqaruvidadir. Pochta xizmati hayotimizni madaniy, siyosiy, iqtisodiy sohalarida va ta'limda hamda xalqaro gumanitar aloqalarni qo'llab quvvatlashda birinchi darajali rolni o'ynaydi. Hozirgi kunda Xitoy pochta tizimida 480 ming aholi band bo'lib, ular dunyo aholisining 1/4 qismiga xizmat ko'rsatadi.

1978 yildan boshlab, Xitoyning aloqa ishi o'zining yangi davriga qadam qo'ydi. Telefon tarmog'ining texnologik darajasida va xizmat ko'rsatish miqyosida sifatli sakrash yuz berdi. Mamlakatda kompleks aloqa tizimi shakllandi. Uning elementlari quyidagilarni o'z ichiga oladi, yani: optika, raqamli va mikroto'lqinli, yo'ldoshli, uyali aloqa va programma

boshqaruvidagi kommutator aloqalaridir. Ular mamlakatni butun dunyo bilan bog'lashda katta ahamiyat kasb etadi.

1990 yillar oxiriga kelib, telefon kommutatorlarini umumiy sathi 130 mln. nashrga, mobil telefon aloqasi abonentlari soni 23,86 mln. nomerga yetdi. Miqiyos jihatdan mobil aloqa bo'yicha Xitoy kuchli uchlikka kiradi. Telefon aloqasi abonentlarining soni 110 mln. nomerga yetdi.

Xitoy bo'yicha 102 ming ta aloqa bo'limlari mavjuddir. Bugun Xitoyning barcha yirik va o'rta shaharlarida xalqaro ekspres pochta xizmati, bevosita teletayp aloqasi, raqamli axborotlar yo'nalishi, bir zumdagi faksimal aloqa xizmati faoliyat ko'rsatmoqda. Undan tashqari, internet xizmati, elektron pochta va real vaqt rejimida bitim va kontraktlar tuzish imkoniyatlari ham mavjuddir. Agar 1978 yilda Xitoyda aloqa tizimi xizmatining hajmi 1,165 mlrd. yuanga teng bo'lgan bo'lsa, hozirda esa, u 243,1 mlrd. yuanga yetdi.

Yoqoridagi fikrlarni jamlagan holda, Xitoy milliy pochta aloqasi uchun quyidagi xususiyatlar xos ekanligini ta'kidlash lozim:

Bu tarmoqda ilm-fan hajmi to'xtovsiz ortmoqda. "Ilm va fan hisobidan pochta rivojlantirish" shioriga tayangan holda, Xitoy xorijdan ilg'or texnika va texnologiyalarni olib kelishga katta ahamiyat bermoqda. Undan tashqari, tarmoqda boshqaruv vositalarini, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini modernizatsiyalash ishlari olib borilib, mehnat ko'p talab etadigan pochta operatsiyalarini ilg'or texnologiyalar bilan o'zgartirish amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunda universal tarzda qo'llaniladigan pochta kompyuter tarmog'i intensiv tarzda qurilmoqda. Mamlakat pochta jamg'armalarini kompyuter tarmog'i 527 ta uezd va 31 provinsiyani o'z ichiga oladi. 1983 yildan boshlab Xitoyni yirik shaharlarida ekspres pochta faoliyat ko'rsatmoqda. Ular Xitoyni dunyoning 100 ga yaqin davlatlari bilan bog'laydi;

Pochta orqali yuk tashish salohiyati ham ahamiyatli tarzda ko'paymoqda. 2006 yil oxiriga kelib pochta marshrutlari 25772 taga ko'paydi;

Xitoy pochta xizmatini xo'jalik sohasi ham tez kengayib, unda ixtisoslashtirish jarayoni chuqurlashtirilmoqda. Xitoyda ekspres pochta kompaniyasi tashkil etildi. Mazkur kompaniya va pochta reklamas kompaniyalari pochta orqali yuk tashish, gazeta-jurnallarni tarqatish, filateliya, jamg'armalarni va pul o'tkazish operatsiyalarini bajaradi;

Sohada xizmat ko'rsatish sifati ham yaxshilanmoqda. Mamlakat shahar va qishloq aholisi uchun hamma joyda qulay pochta bo'limlari va punktlari ochilgan. Hozirda har bir 128 kv. Km. Hududga 1 tadan pochta bo'limlari to'g'ri keladi va u o'rtacha 16,5 ming kishiga xizmat ko'rsatadi. Mamlakatning 97 % aholi yashaydigan joylariga pochta xizmatlari ko'rsatiladi.

Bu sohada xalqaro hamkorlik ham kengaymoqda. 2005 yil oxiriga kelib Xitoy 145 ta davlat bilan pochta aloqalarini bevosita olib bormoqda. Xalqaro korrespondensiyalar va posilkalarni ko'rib chiqish uchun 44 ta pochta

bo'limlari faoliyat ko'rsatmoqda. Xitoy 98 ta davlat bilan ekspress pochta aloqalarini olib bormoqda va uning natijasida 198 tadan ortiqroq davlatlarga pochta xizmatlarini ko'rsatmoqda.

Xitoyda yana peyding aloqa tizimi ham mavjud bo'lib, hozirda uning abonentlari soni 100 mln. nomerdan oshib ketdi. Bu aloqa tizimi "Gosin" deb atalib, u dunyo bo'yicha eng yirik hisoblanadi. "Gosin" radio orqali chaqirish kompaniyasi 1998 yil sentyabr oyida tashkil topgan bo'lib, u davlat xolding korxonasi hisoblanadi. 1999 yil aprel oyidan boshlab, u Xitoy aloqa kompaniyasi "Yunikom"ni docherni kompaniyasiga aylandi. Uning asosiy operatsiyalaridan tushgan yillik daromadi 9 mlrd. yuanga teng bo'ldi. U mamlakatning turli rayonlarida 31 ta docherni kompaniya va 300 dan ortiq firmalarga egadir. Hozirda peyding seti abonentlarini umumiy soni 41.6 mln nomerga yetdi. Bu xizmat orqali abonent hohlagan abonentni xalqaro aloqaga pulsiz chaqirishi mumkin.

"China Telekom" kompaniyasi ma'lumotiga ko'ra, hozirgi kungacha "Hukumatni setga kirish" dasturini 63 ta vazirlik va qo'mitalar amalga oshirdi. Ulardan 41 tasi kompyuter tarmog'iga o'zini platformasi sarxatini ochdilar. 1999 yilda "Hukumatning setga kirish" dasturi amalga oshirila boshladi va hozirgi kungacha ushbu tarmoqqa 1564 ta turli hukumat organlari ro'yxatga olindi, ulardan 720 tasi dunyo o'rgimchagi (WWW) yordamida turli xizmatlarni ko'rsatmoqda. 2008 yil oxirigacha 80% markaziy va mahalliy hukumat organlari kompyuter setiga ulandi, bu esa yangi kengliklarni, ya'ni elektronikadan foydalanishda xalq xo'jaligida davlat boshqaruvini takomillashtirishga xizmat qiladi.⁵³

Bugungi kunda Xitoy o'zining telekommunikatsiya va yangi uskunalar bozori bilan hamma mamlakatlarni o'ziga jalb qilmoqda. 2001 yil iyun oyida Xitoy uyali aloqadan foydalanish bo'yicha AQSh dan o'zib ketgan edi. Oxirgi yillar davomida informatsion sanoatning o'rtacha rivojlanish sur'ati YalM dan to'rt barobar yuqori bo'lib, mamlakat a[borot-/industrial rivojlanish bo'yicha u birinchi o'nlik mamlakatlari qatoriga kirdi. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar tarmog'ini rivojlantirish uchun 2010 yilda informatsion sanoatning ishlab chiqarish hajmi bo'yicha Xitoy dunyoda yetakchi o'rinni egallashni mo'ljalldamoqda.

2001 yilning oxirida Xitoyda 179 mln. oddiy telefon abonentlari mavjud edi. Bundan tashqari, bu songa har oy o'rtacha 2 mln.dan 4 mln.gacha abonentlar qo'shilib bormoqda. Uyali aloqa abonentlari bo'yicha ko'rsatkich mamlakat bo'yicha yuqori baholanmoqda. O'tgan yili uyali aloqa abonentlari har oyda 5 mln.nomer atrofida qo'shilib turdi. Oxirgi vaqtda abonent bazalarining o'sish sur'ati pasaydi, lekin shunga qaramasdan baribir, har oy 4 mln. atrofida abonent qo'shilib bormoqda.

Xitoyning informatika vazirligi ma'lumotlari bo'yicha, 2002 yil 1-fevralda mamlakatda 145 mln. kishi uyali aloqadan foydalangan. 10- besh yillik oxirida bu ko'rsatkich 250 mln. kishini, 2006 yilda Xitoy operatorlari 330 mln. abonentlarga xizmat ko'rsatdi.⁵⁴

Bugungi kunda (2008 y.) Xitoyda uyali aloqa bozorini, davlat kompaniyalari China Mobile (bu kompaniyaning aksiyalari Gongkong birjasida aylanmoqda) va China Telecom bo'laklab olgan. 11 dekabr 2001 yilda Xitoy JST ning 143-xalqaro a'zosiga aylandi (VTO). Shundan keyin Xitoyning JST a'zolari oldida unga yuklatilgan vazifalarni bajarishga kirishdi, ya'ni telekommunikatsiya, aloqa, turizm, qurilish sohalarni rivojlantirishga kirishdi. Xitoy o'zining Kommunistik Partiyasi davlat kengashining 49-qurultoyida yangi qonunni kiritdi, ya'ni "Chet el kapitalini kiritgan telekommunikatsiya korxonalari ustidan nazorat o'rnatish" to'g'risidagi qonun ustidan. Oqibatda, chet el investorlariga Xitoyda o'z ish faoliyatlarini yuritish uchun qulay imkoniyat yaratildi. Shu yili Xitoyning informatika vazirligi Internet-telefon tarif xizmatlarini pasaytirishga kirishdi. Xitoy JSTga kirganidan keyin chet el investorlari Xitoyda telekommunikatsiya va aloqa xizmatlarini ko'rsatayotgan va yangi ochilayotgan kompaniyalarga kapital qo'yilmalarini ko'rsatayotgan va yangi boshladilar. 21 yanvar 2001 yilda Xitoyning "Venxueybao" gazetasi ma'lumotiga ko'ra, "Tashqi telekommunikatsiya bozorining ochilishi Xitoyning rivojlanishiga qo'yilgan yangi qadami" bo'ldi.⁵⁵

1997 yil "China Telecom" kompaniyasi Guandun va Chjeszyan provinsiyalarida uyali aloqalarni rivojlantirish bo'yicha, China Telecom Hongkong kompaniyasi boshchiligidagi hissadorlik kompaniyasini tashkil etdi. Uning aksiyalari Syangan va Nyu-York fond birjalarida joylashtirildi. Chet el kapitalining ushbu sohaga kirib kelishi, telekommunikatsiya va aloqa tarmoqlarining moliyaviy ahvolini yaxshilashga olib keldi. "Sinxua" agentligi ta'kidlashicha, oxirgi yillarda, Xitoyning telekommunikatsiya korxonalari daromadlari 20 mlrd dollardan ortgan. 2001 yilda Xitoyning 17 ta uyali telefon ishlab chiqaruvchilari birlashib, "China Mobile Communications Association" korxonasini tashkil etdilar, uning maqsadi birlashgan holda, yangi uyali telefonlarni ishlab chiqarib, raqobatbardosh mahsulotlarni jahon bozoriga chiqarishdir.

Bugungi kunga kelib, Xitoyning uyali apparatlarni ishlab chiqaruvchi korxonalari mazkur apparatlar bozorining 40% ni tashkil etgan bo'lsa (qolganlar Motorola, Nokia, Siemens, Ericson va boshqalar), keyinchalik, Xitoy bu ko'rsatkichni 70%gacha yetqazishni mo'ljalldamoqda.

⁵³ Manba: j.Китай, 2008, с.39.

⁵⁴ Manba: Данные Министерство связи КНР за 2008 г.

⁵⁵ Manba: "Venxueybao" gazetasining 2001 y. 21 yanvar ma'lumoti

Xitoyda uyali telefonlarni ishlab chiqarish hajmining yarmidan ko'prog'i Pekin va Tyanszin shaharlariga to'g'ri keladi. Tyanszin bugungi kunga kelib, uyali telefon ishlab chiqarish bo'yicha dunyo markaziga aylanib bormoqda. Bu shaharga 1992 yilda Motorola kompaniyasi o'zining Osiyodagi eng yirik uyali telefon ishlab chiqarish bazasini qurgan, keyinchalik esa u yerda Sanyo va Samsung kompaniyalari o'z zavodlarini qurgan. Motorola kompaniyasi 1990 yillar oxirida Xitoyga 5 mlrd.AQSh dollar hajmida sarmoyani qo'ygan va bu holat 2005 yilda ham takrorlandi.

Nokia kompaniyasining investisiyasi Xitoyning ichki bozorida 1,7 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Bu firmaning Xitoyda 20 ta ofisi, 8 ta qo'shma korxonasi va 2 ta ilmiy-tadqiqot markazlari mavjuddir. Unda 5 mingtadan ortiqroq ishchi va xizmatchi xodimlar faoliyat yuritmoqda.

Siemens firmasi "Siemens Shanghai Mobile Communications" qo'shma korxonasi bilan birgalikda, uyali aloqa uchun uskunalar ishlab chiqaradi. Uning ishlab chiqarishdagi ulushi 60% ni tashkil etadi va bu qo'shma korxona infrastruktura uskunalarini, baza stansiyalarini hamda uyali GSM standart telefonlarini ham ishlab chiqaradi.

Undan tashqari, "Siemens Mobile Acceleration" o'zining xizmatini va o'quv dasturlarini ishlab chiqish bilan birga, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan ham shug'ullanadi. Har yili bu yonalishda 20 ta investitsion loyihalar amalga oshirilish moljallangan bo'lib, ularning har biri 1,5 mln. yevroni tashkil etadi. Xitoy-Shved "Nanjing Ericsson Panda Communications" qo'shma korxonasi 2002 yil fevralda 120,8 mln. AQSh dollar miqdorida shartnoma tuzdilar. Bu qo'shma korxona Xitoyning sharqiy qismida GSM uyali mobil aloqa tarmog'ini kengaytirishga qaratilgan bo'lib, ular Szyansu provinsiyasiga infrastruktura uskunalarini, dasturlar va apparat xizmatlari, undan tashqari, GSM standart uyali aloqa xizmatlarini amalga oshiradi.

Xitoy uyali aloqa operatorlari bozorida oldingi o'rinlarni egallayotgan "China Mobile" GSM texnologiyasidan W-CDMA (3-standart avlodi)ga o'tdi. Shu vaqtda yana mavjud "China Unicom" CDMA standartidan CDMA2000 standartiga ham o'tildi. Undan tashqari, Xitoy hukumati 3-chi standart avlod TD-SCDMA lisenziyalarini ikkita yangi operatorlarga, shimoliy va janubiy China Telecom bo'limlariga topshirdilar. Shu bilan birga uning shimoliy bo'limi "China Netcom" bilan birlashdi.

Shanxay chegarasida "Texas Instruments", "Nokia", "LG Electronics" va boshqa kompaniyalar bilan birga "Commit" tadqiqot firmasi qurildi. Qo'shma korxonaning bosh maqsadi - 3G-telefon ishlab chiqarish uchun 28 mln.AQSh dollarli ustav kapitalini yo'naltirish bo'ldi.

Oxirgi yillarda Osiyo Tinch-okeani mintaqasida telekommunikatsiya va yuqori texnologiyalar bozorini rivojlanishi ancha pasaydi. Uning asosiy sababi, abonentlarning eski model telefonlaridan yangi modellarga o'tishi bo'ldi. O'rtacha telefonlarni o'zgartirish vaqti 32 oydan 48 oygacha cho'zildi. 2005 yilda bu muddat - 38 oygacha qisqardi.

"International Data" korporatsiyasi tadqiqotchilarning ma'lumotiga ko'ra, 2007 yilda butun mintaqada telekommunikatsiya va yuqori texnologiyalar bozorining o'sishi 21% ni, Xitoyda esa 25% ni tashkil etdi. Umuman olganda, Xitoyning pochta va axborot kommunikatsiya texnologiyalari hamda aloqalarni uzatish sohalari oxirgi yillarda intensiv tarzda rivojlanmoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Xitoy transport sohasining tarkibiy qismlarini sanab o'ting?
- 2.Xitoy transport majmuasining shakllanish holatlari qanday bo'lgan?
- 3.Xitoyning asosiy avtomobil yo'llarini aytib bering?
- 4.Mamlakatning asosiy temir yo'l yonalishlari qaysilar?
- 5.Xitoyning yirik xalqaro aeroportlarini sanab bering?
- 6.Xitoyda hozirgi kunda pochta tarmog'i faoliyati nimalardan iborat?
- 7.Xitoyning telefon tarmog'idagi mavjud muammolari nimalardan iborat?
- 8.Xitoyda uyali telefon aloqalari qaysi kompaniyalari orqali amalga oshiriladi?

Mustaqil ish vazifalari:

- 1.Xitoyning yer osti transportining rivojlanish xususiyatlarini aniqlang.
2. Xitoy aviatsiyasining (havo transporti) zamonaviy rivojlanishiga ta'rif bering.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Sotsialno ekonomicheskaya geografiya zarubejnogo mira. Moskva-2003.
2. Sattarov T.S., Sadibekova B.D. Xitoy iqtisodiyoti, o'quv qo'llanma, Toshkent, 2006 y
3. R.D. Shodiev, E.R.Mahmudov, Jahon iqtisodiyoti, Toshkent, 2005 y.
- 4.V.P.Lomakin Mirovaya ekonomika; Moskva, 2005 g.
- 5.Mirovaya ekonomika: prognoz do 2020g.pod red.akad. Dinkina A.A.Moskva., 2007 g.
- 6.j. "Problemi Dalnego Vostoka", 2005 g. № 10
- 7.j. Kitay, 2008, c.39.
8. "Venxueybao" gazetasi, 21 yanvar 2001 y.

Internet saytlari:

1.www. Imemo.ru.	6. http: europa. Eu. Int.
2. www. CER.uz.	7. http: tw.jahoo.com.
3.www. Caapr.kz.	8. www. xinhua.org.
4. www. Iias. NI.	9. http://www.rian.ru .
Org	5.www. World -bank.

Glossariy

Aksiya - (fransuzcha action so'zidan olingan bo'lib) - bu aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga muayyan hissa qo'shganlikdan guvohlik beruvchi, uning egasiga foydaning bir qismini olish va odatda, ushbu jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beruvchi qimmatli qog'ozdir. Aksiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1.Ochiq hissadorlik (aksiyadorlik) jamiyatlarining aksiyalari;
- 2.Egasining nomi yozilgan va egalikni ko'rsatuvchi aksiyalar;

3.Oddiy va imtiyozli aksiyalar.

Obligatsiyalar - (lotincha obligation so'zidan, majburiyat ma'nosini bildiradi)- bu uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan foiz to'langan holda, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir. Emitentning xususiyatiga ko'ra, obligatsiyalar quyidagi uchta katta guruhga bo'linadi:

1. Davlat obligatsiyalari;
2. Munisipal obligatsiyalar;
3. Korxonalar obligatsiyalari.

Xazina majburiyatlari - bu ularning egalari tomonidan byudjetga pul mablag'larini berganliklarini tasdiqlovchi hamda ushbu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida belgilangan daromadni olish huquqini beruvchi egalikni ko'rsatuvchi davlat qimmatli qog'ozlaridir.

Depozit sertifikatlari - (ingliz- certificate of deposit) - bu pul mablag'larini omonatga qo'yilganligi to'g'risida omonatchiga belgilangan muddat tugaganidan keyin depozit summasi va unga tegishli foizlarni olish huquqini beruvchi kredit muassasining guvohnomasidir.

Veksel - (nemischa Wechsel so'zidan olingan) bu veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda ko'zda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga ma'lum miqdordagi summani to'lash haqidagi so'zsiz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Opsion - (nemischa option so'zidan olingan)- bu bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning biriga qimmatli qog'ozlar ma'lum bir miqdorini muayyan vaqt mobaynida belgilangan narxda sotib olish yoki sotish huquqini beruvchi shartnomadir. Ular ikkiga bo'linadi: harid qilish uchun - "koll - opsion" va sotish uchun - put opsiioni mavjuddir.

Varrant- bu uning egasi ma'lum muddat davomida yoki ma'lum bir kunda warrantlar emitenti tomonidan dastlabki chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni harid qilish huquqini olganligini tasdiqlovchi hujjat.

F'yucherslar - kelishilgan miqdordagi qimmatli qog'ozlarni ma'lum vaqt mobaynida bitim tuzish vaqtida belgilangan narxda yetkazib berish to'g'risidagi shartnomalarni o'zida aks ettiradi. Uning asosiy belgisi - uning narxi aniqligi va ijro etishning majburiyligidir.

Qimmatli qog'ozlar - bu bir vaqtning o'zida mulkka egalik va qarz majburiyati; bu daromad olish huquqi va shu daromadni to'lash majburiyatidir. U o'z nominaliga ega bo'lish bilan birga, korxonaga qo'yilgan real kapitalning aniq miqdorini anglatadi. Agarda qimmatli qog'ozlarga bozor taklifiga qaraganda uning talabi ortiqroq bo'lsa, unga bo'lgan narx uning nominalidan yuqori bo'ladi. Amalda uning teskarisi ham bo'lishi mumkin. Ushbu bozor narxi uning nominalidan sezilarli tarzda o'zgarish imkoniyati, bu qimmatli qog'ozning "fiktiv kapital (yolg'on)" ga aylanganligini bildiradi.

Fiktiv (yolg'on) kapital - bu real kapitalning qog'oz shaklidagi egizaklaridan biridir. U o'z ichiga muayyan shakllardagi savdo va ssuda kapitalini olgan sanoat kapitalini anglatadi. Yolg'on kapitalning narxi ikki holat bilan aniqlanadi:

- a) kapitalga bo'lgan talab va taklifning nisbati;
- b) qimmatli qog'ozlardagi kapitallashtirilgan daromadning miqdori bilan.

Shuning uchun yolg'on kapitalning narxi-bu tez-tez o'zgarishlar ta'sirida bo'ladigan bozorning qiymat kategoriyasidir.

Qimmatli qog'ozlarning asosiy xususiyatlariga aylanuvchanlik, likvidlilik va hatar kiradi.

Aylanuvchanlik - bu qimmatli qog'ozning bozorda xarid qilinishga va sotilishga, shuningdek, ko'p hollarda boshqa tovarlar muomalasini osonlashtiruvchi mustaqil to'lov vositasi sifatida qo'llanishga qodirligidir.

Likvidlilik - bu qimmatli qog'ozning uning egasi uchun deyarli zarar keltirmagan holda tez sotilish, pul mablag'lariga aylanish qudratidir.

Xatar - qimmatli qog'ozlar operatsiyalari bilan bog'liq yo'qotishlar va muqarrar ravishda ularga xos ehtimollar.

Moliyaviy bozor - bu mamlakatning yalpi pul resurslari hisoblanib, unda ushbu pul resurslari talab va taklif nisbati iqtisodiyotning turli sub'ektlari tomonidan o'zgaruvchanligi ta'sirida doimiy xarakatda, taqsimlanishda va qayta taqsimlanishda bo'ladi. Hozirgi kunda dunyo miqyosida eng ko'p resurslarga AQSh, Yevropa ittifoqi davlatlari, Yaponiya va Xitoy davlatlarining moliya bozorlari egadir.

Xitoy Bank tizimining tarkibi.¹

Markaziy bank	Xitoy Xalq banki
Siyosiy banklar	1) Davlat rivojlanish banki 2) Xitoy eksport import-banki 3) Xitoy qishloq xo'jalikni rivojlantirish banki
Xissadorlik tijorat banklari	Xitoyda 120 dan ortiq hisssadorlik tijorat banklari mavjud.
Shahar banklari	Shanxay, Pekin banklari.
Boshqa moliyaviy tashkilotlar	1) Shahar va qishloq kredit kooperativlari. 2) Qishloq tijorat banklari 3) Investitsion trast banklar va kompaniyalar 4) Moliya kredit kompaniyalari 5) Xorijiy banklar 6) Investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari

¹ Sattarov T.S., Sadibekova B.D. Xitoy iqtisodiyoti, Toshkent, 2006, 116 b

Xitoy sanoati tarkibidagi 1989-2007 yillardagi o'zgarishlar

Yillar	Ishlab chiqarish hajmi (100 mln. yuan)			3ta sohaning ulushlari (%)		
	1 soha	2 soha	3 soha	1 soha	2 soha	3 soha
1989	4228	7278	5403	25	43	32
1997	14211	37223	23029	19.1	50	30.9
2007	17,092	61131	38675	14.6	52.3	33.1

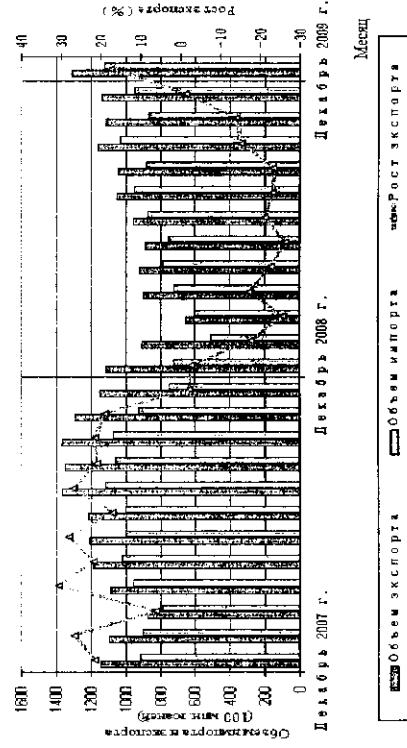
Manba: XRR statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

Xitoy shahar va qishloqlaridagi aholi jon boshiga istemol xarajatlari (1978-2007yy.)

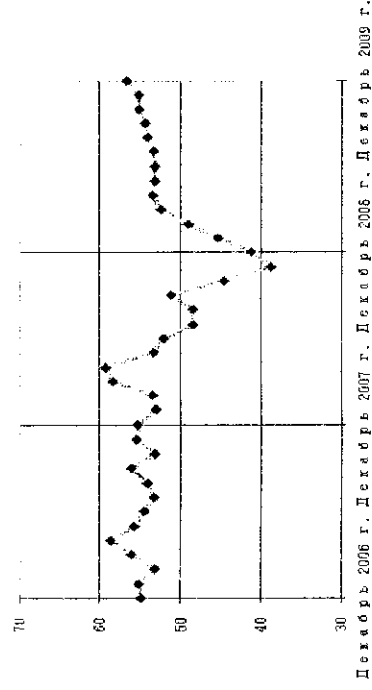
yillar	Qishloq oilalasi		Shahar oilasi	
	Aholi jon boshiga sof daromad (yuan)	Aholi jon boshiga istemol xarajatlari (yuan)	Aholi jon boshiga daromad (yuan)	Aholi jon boshiga istemol xarajatlari (yuan)
1978	133.6	116.06	343.4	311.16
1983	309.8	248.29	564.6	505.92
1988	544.9	476.66	1180.2	1103.98
1993	921.6	769.65	2577.4	2110.81
1998	2162	1590.33	5425.1	4331.61
2007	2622.2	1943.3	8472.2	6510.94

Manba: XXR statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

Xitoyni eksport import xajmining o'sish sur'ati (100 mln. Yuan)

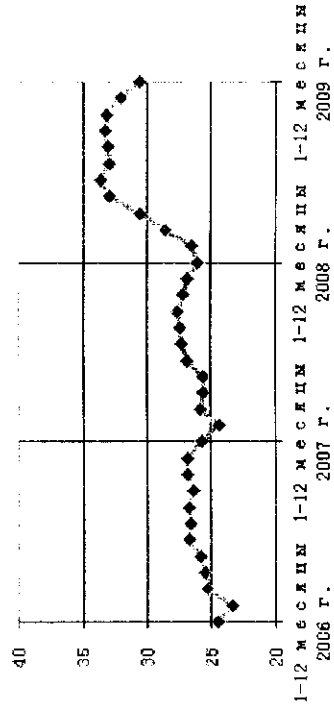

Xitoyni ishlab chiqarish sohasidagi menejmentlar indeksi (PMD)

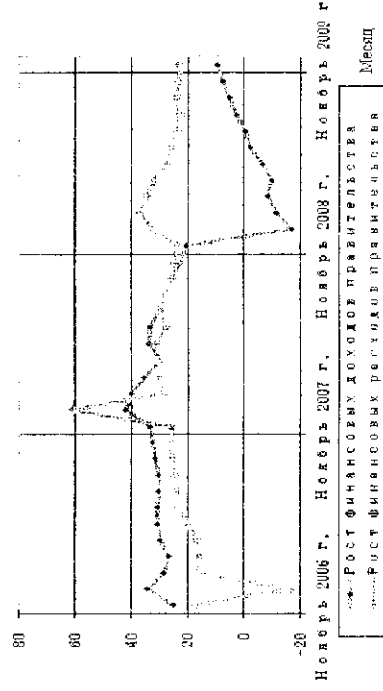
Manba: XRX statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

**Xitoy shaharlarining asosiy fondlariga capital
jang'armalarning o'sish xajmi (%)**

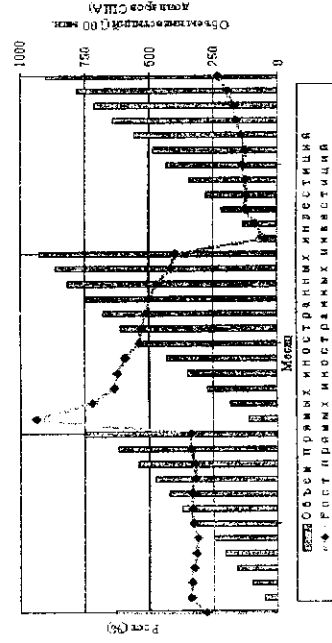
Manba: XRX statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

Xitoyda moliyaviy daromadlar va xarajatlardir o'sishining yig'indisi (%)

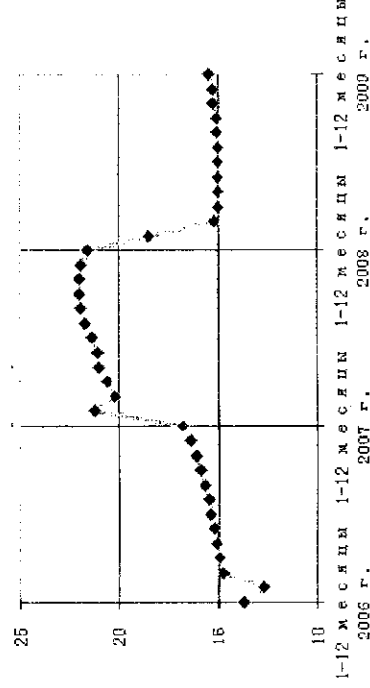
Manba: XXR statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

Xitoyda 2009y. (12 oy bo'yicha) bevosita horijiy investitsiyalarning umumiy xajmi

Manba: XXR statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

Xitoyda 2009y. (12 oy bo'yicha) istemol tovarlarining
ulgurji savdodagi o'sish xajmi yig'indisi (%)

Manba: XXXR statistika vazirligining rasmiy sayti ma'lumotlari

Xitoyning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari (2008-2010 yy.)

No	Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar	2008 yil	2010 yil
1	YalM	9,595%	10,46%
2	YalM (milliy valyutada)	31,404.54 mlrd yuan	38,945.83 mlrd yuan
3	YalM (AQSH dollarida)	US\$ 4,519.95 mlrd	US\$ 5,745.13 mlrd
4	YalM aholi jon boshiga (milliy)	23,647.64 yuan	29,033.43 yuan
5	YalM aholi jon boshiga (AQSH dollarida)	US\$ 3,403.53	US\$ 4,282.89
6	YalM (PPS)	US\$ 8,217.40 mlrd	US\$ 10,084.37 mlrd
7	YalM aholi jon boshiga (PPS, AQSH dollarida)	US\$ 6,187.71	US\$ 7,517.72
8	YalMning hujaro ishlab	14,451%	13,27%
9	Inflatsiya	5.9%	3.524%
10	Ishsizlik darajasi	4.2%	4.10%
11	Aholisi	1,328.02 mlrd	1,341.41 mlrd
12	YalM (milliy valyutada)	31,404.54 mlrd yuan	38,945.83 mlrd yuan

MUNDARIJA

8-Mavzu.:Xitoyda sotsialistik spesifikali bozor iqtisodiyoti va xususiylashtirish jarayoni	
8.1. 1992 – yilda sotsialistik spesifikali bozor iqtisodiyotining barpo etilishi	3
8.2.Xitoyda yirik va mayda xususiylashtirish muammolari.	6
8.3. Xitoyning yirik sanoat korxonalarini sanatsiya qilish masalalari.	7
8.4. Xitoyda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish masalalari.	12
9- Mavzu.:XXR da byudjet jarayonining qonuniy boshqarilishi.	
9.1. Xitoyning byudjet tizimi va byudjetni boshqarish xuquqi .	24
9.2. Xitoy davlat byudjetini tarkibi.	27
9.3.Xitoy maxalliy va markaziy byudjetini shakllantirish..	27
9.4. Xitoyning mamlakat byudjet daromadlarini ko'paytirish chora tadbirlari.	
10- Mavzu.Xitoy bank tizimi va undagi islohotlar jarayoni.	
10.1 XXR bank tizimi tarkibiy tuzilishi.	32
10.2. Xitoy bank tizimidagi islohotlar jarayoni va bank tizimining rivojlantirish xususiyatlari	33
10.3.Xitoyning Markaziy banki va uning ikkinchi darajali banklarining (Xitoy sanoat – qurilish banki, Xitoy qishloq xo'jalik banki. Xitoy siyosiy banklari) faoliyati	34
10.4.Xitoydagi xorijiy banklar va uning turli moliyaviy tashkilotlari. (Investision, sug'urta kompaniyalari) faoliyati.	39
11- Mavzu.: Xitoy monetar siyosatining shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari.	
11.1. Xitoyni pul – kredit siyosati va undagi o'zgarishlar	43
11.2. Xitoy milliy valyutasi yuanni mustahkamlash borasidagi chora - tadbirlari	45
11.3. Xitoy valyuta bozorini shakllanishi: valyuta ayirboshlash va boshqarish markazlarini faoliyati.	46
11.4. Shanxay valyuta ayirboshlash va boshqarish markazi faoliyati. Xitoy fond birjalari faoliyati (Shanxay va Shenchjen)	48

12.Mavzu. Xitoyda qimmatbaho qog'ozlar bozorining shakllanish va rivojlanish xususiyatlari	
12.1.Xitoyning moliyaviy bozorining shakllanishi.	50
12.2.Xitoy fond bozorlarining rivojlanish bosqichlari va ularning xususiyatlari :	54
a). birlamchi aksiyalar bozori;	55
b). ikkilamchi aksiyalar bozori.	58
12.3. Xitoy fond bozorining zamonaviy rivojlanishi va uning xalqaro fond bozorlari bilan integratsiyalashuvi.	59
III-Bob: Xitoy Xalq Respublikasida iqtisodiyotni tartibga solishning asosoy yo'nalishlari.	
13-Mavzu:Xitoy iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning xususiyatlari.	
13.1. Xitoy iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo'nalishlari.	67
13.2. Xitoyda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari.	69
13.3. Mamlakatda davlat sektorini isloh qilish samaradorligini oshirish yo'llari.	75
14-Mavzu: XXRning soliq tizimiva uning soliq islohotlari	
14.1.Xitoy soliq tizimining nazariy jihatlar va uning shakllanishi.	79
14.2.Xitoyni "Ochiq eshiklar" siyosati islohotlari va soliq tizimidagi tub o'zgarishlar.	84
14.3.Xitoyni 1984-2002 yillardagi soliq tizimidagi o'zgarishlari va uning yangi soliq tizimini taxlili.	85
15-Mavzu: XXRning qurilish majmuasi	
15.1.Xitoyda davlat ahamiyatiga molik ob'ektlarning qurilishi va ularni moliyalash manbalari.	99
15.2.Xitoyda xizmat ko'rsatish ob'ektlarini qurish masalalari.	100
15.3.Xitoyda uy-joy qurilishi masalalari.	101
16-Mavzu: Xitoyda transport va aloqaning rivojlanish xususiyatlari	102
16.1.Xitoy transportining tarkibiy tuzilishi (temir yo'l transporti, avtomobil yo'llari transporti, suv va havo yo'llari transportlari).	106
16.2.Xitoyda pochta va informasion – telekommunikatsion tarmoqlarining rivojlanish xususiyatlari.	111
Glossariy	114
Ilovalar	124
MUNDARIJA	111

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT

DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

**Sadibekova Bibisora Djapparovna
Babajanova Nodira**

XITOIY IQTISODIYOTI
II qism

«OzDAVMAT'BUOTLITI» nashriyoti-2011

Muharrir: *Ш.Усмонхаджаев*

Tuzuvchi: *i.f.n., dots. Sadibekova B.D,*

Taqrizchilar: *dots. Gulyamova G.P.,
dots. Xaqberdiev Q.Q.*